

AUDİT

Təsisçi:

BAKİ BİZNES UNIVERSİTETİ JURNAL 1999-CU İLDƏN ÇIXIR

2016 № 2

BU SAYIMIZDA

AUDİT, UÇOT VƏ STATİSTİKA

Namazova C.B. i.e.d. prof.

Sahibkarlıq subyektlərinin stimullaşdırılmasının nəticəsi olaraq məhsul istehsalının və ixrac potensialının inkişaf tendensiyasının təhlili.....3

Quliyev Z.Q. i.f.d.

Xəzinədarlığın mahiyyəti, yaranma zərurəti və strukturu.....11

Aslanov E.Ş. doktorant

Müasir şəraitdə daxili auditin effektivlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi.....20

BÜDCƏ, MALİYYƏ VƏ KREDİT

Mustafayev A.M. i.ü.f.d., dos.

Milli iqtisadiyyatda qiymət amili baxımından dövlət sektorunun rolunun öyrənilməsi.....25

Rüstəmov P.H. i.f.d.

Azərbaycanda İslam bankçılığının fəaliyyət istiqamətləri.....30

Əliyev Ə.İ. i.f.d., dos.

Bankın maliyyə strategiyası: səmərəlilik kriteriyaları və göstəricilər sistemi.....36

Abdullayeva E.C. müəl.

Qiymət mexanizmi və sahibkarlığa dövlət dəstəyi: qarşılıqlı əlaqələr.....40

Qorçiyeva N.V. dis.

Maliyyə resurslarından istifadənin müasir reallıqları və səmərəli istifadə yolları.....44

Kərimov A.Q. dis.

Bank menecmentinin formalaşması və inkişaf mərhələləri.....48

BAZAR İQTİSADİYYATININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Məmmədov M.Z. prof., Aliyev R.B. p.ü.f.d.

Matrislər cəbrinin xətti mübadilə modelinin tərtibi və tədqiqinə aid bəzi məsələləri.....55

Fərhadli P.O. i.f.d., dos.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabətə davamlılığı anlayışı, ona təsir edən amillər.....59

Məmmədova S.M. i.f.d., dos., Əliyev Ə.İ. i.f.d., dos.

Bazar münasibətləri şəraitində ixrac potensialının yüksəldilməsinin aktual problemləri.....66

Əhmədov M.M. i.f.d., dos.

Mənzil fondunun təkrar istehsalı mexanizminin formalaşdırılmasına klaster yanaşması.....73

Əliyev R.T. i.f.d., dos., Mahmudova S.F. böyük elmi işçi

Emal sənayesinin inkişafının mövcud vəziyyəti və yaxşılaşdırılması yolları.....80

Hacıyeva L.A. i.f.d., dos., İsgəndərova A.V. i.f.d.

Marketinq tədqiqatlarında fokus-qrupların tətbiqi xüsusiyyətləri.....86

Həbibov V.X. i.f.d., dos.

Differensial hesabın bəzi məsələlərinin iqtisadiyyata tətbiqi ilə tədrisi.....95

Həsənov H.K. i.e.n., dos.

Tikinti materialları müəssisələrində innovativ fəaliyyətin inkişaf istiqamətləri.....99

Novruzov N.A. doktorant

Tikinti klasterlərinin tikinti sektoruna maliyyə və investisiya resurslarının cəlbinin sürətləndirilməsində əhəmiyyəti.....106

Əlizadə Ş.İ. dis.

Tikinti müəssisələrində investisiya resurslarının formalaşmasının konseptual əsasları.....110

Əsədov N.Ş. dis.

İnkişaf etmiş ölkələrdə ailənin dəstəklənməsi siyasətinin formalaşması və xüsusiyyətləri...116

Pəşazadə C.H. dis.

Azərbaycanda neft-qaz emali kompleksinin inkişaf etdirilməsini şərtləndirən amillər.....123

HÜQUQ VƏ İDARƏETMƏ

Sadiqov R.F. i.f.d., dos.

İdarəetmədə iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri.....127

Abbasova M.N.

Некоторые особенности уголовно-процессуальной регламентации наложения ареста на имущество в Азербайджанской Республике130

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində 21/I-1999-cu il tarixində qeydiyyatdan keçmişdir (**Qeydiyyat № B 80**).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol №10-R) “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na salınmışdır.

Baş redaktor: i.e.d., prof. İ.M.ABBASOV

Məsul katib: i.f.d. A.V.İSGƏNDƏROVA

R e d a k s i y a h e y ə t i:

Z.Ə.SƏMƏDZADƏ i.e.d., prof., AMEA-nın həqiqi üzvü, **A.F.MUSAYEV** i.e.d., prof., AMEA-nın müxbir üzvü, **İ.H.ALIYEV** i.e.d., prof., **Ə.P.BABAYEV** i.e.d., prof., **S.M.YAQUBOV** i.e.d., prof., **S.Y.MÜSLÜMOV** i.e.d., prof., **S.M.SƏBZƏLİYEV** i.e.d., prof., **S.M.QASIMOV** i.e.d., **İ.A.MƏMMƏDOV** i.e.n., prof., **Z.M.MƏMMƏDOVA** i.e.n., dos., **M.M.RƏSULOV** i.e.n.

Redaksiyanın ünvanı: Bakı, H.Zərdabi küç. 88^a, telefon: 431-91-18, 431-79-51
e-mail: relation@bbu.edu.az

«Biznes Universiteti» nəşriyyatı
Ⓑ Biznes Universiteti, 2016

*Namazova C.B. i.e.d. prof.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

UOT - 336.02

SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNİN STİMULLAŞDIRILMASININ NƏTİCƏSİ OLARAQ MƏHSUL İSTEHSALININ VƏ İXRAC POTENSİALININ İNKİŞAF TENDENSİYASININ TƏHLİLİ

Açar sözlər: məhsul istehsalı, ixrac potensialı, qeyri-neft sektoru, iqtisadi proseslər, global iqtisadiyyat.

Ключевые слова: производство товара, экспортный потенциал, не нефтяной сектор, экономические процессы, глобальная экономика.

Key words: goods production, export potential, thenon-oilsector, economic processes, the global economy.

Hər bir ölkə davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün yerli məhsul istehsalı və ixrac potensialını artırmaq istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər görməlidir. Məhsul istehsalını və ixrac potensialını artırma bilməyən ölkənin ümumi daxili məhsul istehsalında real artımın davamlı təmin edilməsi qeyri-mümkündür.

Milli iqtisadiyyatın mövcud imkan və resursları nəzərə alınmaqla, sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının inkişafına, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin müasir forma və metodlarını tətbiq etməklə istehlak bazarında məhsul bolluğunu yaradan sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin dinamik inkişafına, tam dayanıqlı iqtisadi inkişafa, büdcə gəlirlərinin neft amilindən asılılığının aradan qaldırılmasına və əhalinin layiqli həyat səviyyəsinə nail olmaq mümkündür.

Hazırda dünyada son illərin ən böyük maliyyə böhranı hökm sürür, neftə tələbatın azalması, eləcə də bir sıra siyasi amillərin təsiri nəticəsində “qara qızıl”ın qiyməti getdikcə ucuzlaşır. Ötən ilin əvvəllərində başlayan iqtisadi böhranın təsirləri Azərbaycandan da yan keçməmiş, neft gəlirlərinin təqribən üç dəfədən artıq azalması milli valyutamızın ucuzlaşmasına səbəb olmuşdur. Dünyada davam edən arzuolunmaz iqtisadi proseslərə, maliyyə böhranının dərinləşməsinə baxmayaraq, 2015-ci ilin hesabat göstəriciləri bir daha təsdiq edir ki, ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafını xarakterizə edən ümumi daxili məhsul 1 faizdən çox artaraq 54,4 milyard manat təşkil etmişdir. Sənaye məhsullu istehsalı 2,4 faiz, qeyri-neft sənayesi isə 8,4 faiz artmışdır. Heç şübhəsiz, bütün bunlar Azərbaycanda aparılan uğurlu islahatların, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsidir.

Ölkə başçısının qeyd etdiyi çağırışların həyata keçirilməsi üçün ilk növbədə, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dünyada baş verən maliyyə-iqtisadi böhran fonunda ölkə başçısının tapşırığına əsasən mövcud normativ-hüquqi aktlarda edilən dəyişikliklərə əsasən sahibkarlıq subyektlərində yoxlamaların iki il müddətində aradan qaldırılması, lisenziyaların sayının azaldılması, sənədləşmənin ASAN Xidmətə verilməsi sahibkarlığın inkişafı üçün olduqca əhəmiyyətli tədbirlərdir. Görülən bu tədbirlər yerli istehsalın artırılmasına və eyni zamanda idxal mallarından

asılılığın aradan qaldırılmasına hesablanır.

Hazırda prioritet addımlardan biri yerli malların tərkibində işlədilən xarici komponentlərin daxildə istehsalını təşkil etməkdir. Belə olduqda həmin məhsulların qiyməti xeyli aşağı düşəcək. Çünki sahibkarlar yerli istehsaldakı qiymət siyasətinin məhz komponentlərin xaricdən alınmasına hesablandığını düşünürlər.

Bütün bunlar məhsul istehsalının və satışının düzgün təşkilinə istiqamətlənən tədbirlərdir.

Sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli sosial-iqtisadi və hüquqi mühitin formalaşması, zəngin xammal ehtiyatlarının, sərbəst iş qüvvəsinin və intellektual potensialın mövcudluğu, əlverişli coğrafi mövqe Azərbaycanda sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinin xarakterik cəhətlərini təşkil edir.

İqtisadi fəaliyyətdə sahibkarlıq insanı həyata bağlayan, onun digər insanlarla münasibətlərini müəyyən edən faktor kimi çıxış edir. Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatı ölkələrində sahibkarlığın ən geniş yayılmış formalarından biri innovasiya sahibkarlığıdır. Elmi-texniki nailiyyətlərin istehsalda tətbiqi ilə daha keyfiyyətli, rəqabətə davamlı məhsul istehsalına nail olmaq mümkündür.

Respublikamızda sahibkarlığın inkişafının davamlı xarakter daşması məqsədilə institusional və qanunvericilik mühitinin təkmilləşdirilməsi, biznesin stimullaşdırılmasında müvafiq vergi siyasətinin, müasir menecment və idarəetmə üsullarının tətbiqi Azərbaycan Respublikası Prezidenti Cənab İlham Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş iqtisadi inkişaf strategiyasında öz əksini tapmışdır. Son on beş ildə sahibkarlığa dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi, güzəştli kreditlərin verilməsi, bank sektorunun və maliyyə-kredit münasibətlərinin inkişafı Azərbaycanda kiçik və orta biznesin genişlənməsinə əlverişli şərait yaratmışdır.

Hazırda sahibkarlığın inkişafı istiqamətində əsas vəzifə informasiya, təlim və konsalting mərkəzləri sisteminin formalaşdırılması vasitəsilə sahibkarlığın bu sahələrdə tələbatlarının dolğun ödənilməsindən, xüsusilə regionlarda işgüzar aktivliyin artırılmasından ibarətdir. Gənclərə biznes ideyanın yaradılması və biznesin təşkili istiqamətlərində nəzəri biliklərin, praktiki bacarıqların və beynəlxalq təcrübənin aşılınması, onların sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb edilməsi məqsədilə zəruri tədbirlər görülməlidir. Ümumilikdə, Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı strategiyası nəinki ölkəmizin iqtisadi tərəqqisində xüsusi rol oynayır, hətta bir model olaraq keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin iqtisadi inkişafında nümunəyə çevrilir. Bu strategiyanın əsasında isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasət, "Sahibkarların normal biznes mühitində fəaliyyəti respublikanın gələcək inkişafını təmin edəcəkdir" prinsipi dayanır. Qeyd olunan prinsiplərə əsaslanaraq ölkəmizdə 2016-cı ildə də logistik mərkəzlərin, ixtisaslaşdırılmış "yaşıl market"-lərin, aqro-parkların, cins iribuynuzlu heyvandarlıq və istixana komplekslərinin, iri fermer və intensiv bağçılıq təsərrüfatlarının,ət kəsimi və emalı, yem, çörək, tikinti materiallarının istehsalı, meyvə-tərəvəz məhsullarının emalı və digər sənaye müəssisələrinin yaradılması, eləcə də kiçik sahibkarlığın inkişafı dövlətin güzəştli kreditlərinin yönəldiləcəyi əsas istiqamətlər kimi hədəflənir.

2015-ci ildə növlər üzrə istehsal olunan məhsullara dair cədvəl göstəricilərini müqayisəli təhlil edək.

Cədvəl 1.

**Qida məhsullarının, içki və tütün məmulatlarının istehsalı
sahələrində əsas məhsul növlərinin buraxılışı**

Məhsul növləri	2015-ci ildə istehsal edilmişdir	Əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	01.01.2016-cı il vəziyyətinə hazır məhsul ehtiyatı
Qida məhsulları			
Ət (quş əti daxil olmaqla).min ton	254,1	100,8	-
Kolbasa məmulatları, ton	2102,9	114,2	3,1
Üzlü süd, min ton	857,4	102,2	0,1
Qaymaq və xama, ton	4698,4	101,0	-
Pendir və kəsmik, ton	48498,5	100,8	76,1
Kərə yağı, ton	23740,6	102,6	62,5
Cem və marmeladlar, ton	34664,0	99,1	453,4
Duru bitki yağları, ton	67516,8	103,2	2377,8
Marqarin, ton	24924,7	85,1	231,1
İnsanın qidalanması üçün yararlı olan duz, ton	36327,0	113,4	811,6
Qənd və şəkər tozu, min ton	330,3	80,6	16,1
Çörək və çörək-bulka məmulatları (əmtəlik), min ton	754,8	101,2	-
İçki məhsulları			
Şampan şərabı, min dkl.	4,5	48,9	5,0
Araq, min dkl.	679,7	101,8	64,5
Brendi (konyak), min dkl.	4,7	3,3	28,7
Üzüm şərabı, min dkl.	821,4	88,8	755,2
ondan əmtəlik	821,4	93,0	755,2
Pivə, min dkl.	4276,3	83,3	426,3
Likörlər, min dkl.	54,5	55,5	81,6
Alkoqolsuz içkilər, min dkl.	24518,3	89,6	1298,3
Tütün məmulatları			
Fermentləşdirilmiş tütün, ton	1691,5	69,6	-
Papiros və siqaretlər, milyon ədəd	1979,4	98,3	0,1

Təhlil zamanı müəyyən edilmişdir ki, 2014-cü illə müqayisədə 2015-ci ildə qida məhsullarının istehsalında 2,9 faiz artım, içki istehsalında 11,2 faiz, tütün məmulatlarının istehsalında isə 9,7 faiz azalma müşahidə olunmuşdur.

Bu sahələrin əsas məhsullarından olan duru bitki yağlarının istehsalı 3,2 faiz artaraq 67,5 min ton, üzlü süd istehsalı 2,2 faiz artaraq 857,4 min ton, qaymaq və xama istehsalı 1,0 faiz artaraq 4,7 min ton, pivə istehsalı 16,7 faiz azalaraq 4,3 milyon dkl., alkoqolsuz içkilərin istehsalı 10,4 faiz azalaraq 24,5 milyon dkl. təşkil etmişdir.

Cədvəl 2.

Toxuculuq sənayesi, geyim, dəri və dəridən məmulatların, ayaqqabıların istehsalı sahələrində əsas məhsul növlərinin buraxılışı

Məhsul növləri	2015-ci ildə istehsal edilmişdir	Əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	01.01.2016-cı il vəziyyətinə hazır məhsul ehtiyatı
Toxuculuq məhsulları			
Pambıq lifi, ton	6332,9	47,4	4308,3
Hazır pambıq parçalar, min kv.m	9596,0	11,5 d.	449,5
ondan əmtəəlik	9596,0	15,2 d.	449,5
Pambıq iplik, ton	9087,4	76,2	664,
ondan əmtəəlik	6930,3	60,6	664,5
Pambıq yataq ağları, min ədəd	222,5	54,9	0,8
Xalça və xalça məmulatları, kv.m	321,4	62,5	1371,2
Geyim istehsalı			
Üst trikotaj, min ədəd	182,8	71,7	8,1
Alt trikotaj, min ədəd	235,0	75,1	40,4
Corab, min cüt	1509,3	90,8	0,3
İpəkdən hazırlanan şərflər, kaşnelər, duvaqlar və s., min ədəd	87,6	42,1	45,8
Dəri və dəridən məmulatlar, ayaqqabılar			
Dəri, min kv.m	841,9	69,9	140,0
Ayaqqabı üçün dəri, ton	619,0	2,3 d.	-
Qoyun və quzu dərisindən hazırlanan dəri, ton	894,2	107,3	9,9
Üstü dəridən olan ayaqqabılar, min cüt	67,0	95,4	22,9

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi 2015-ci ildə toxuculuq sənayesi, geyim, dəri və dəridən məmulatların, ayaqqabıların istehsalı sahələrində 97,8 milyon manat həcmində məhsul istehsal edilmiş, 2014-cü illə müqayisədə dəri və dəridən məmulatlar, ayaqqabı istehsalında 3,0 faiz artım, geyim istehsalında 44,2 faiz, toxuculuq sənayesində isə 55,2 faiz azalma müşahidə olunmuşdur.

Cədvəl 3.

Neft məhsullarının istehsalı sahəsində əsas məhsul növlərinin buraxılışı

Məhsul növləri	2015-ci ildə istehsal edilmişdir	Əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	01.01.2016-cı il vəziyyətinə hazır məhsul ehtiyatı
Avtomobil benzini, min ton	1224,6	98,9	59,1
Neft-kimya sənayesində istifadə üçün benzin, min ton	205,9	92,7	1,6
Ağ neft, min ton	688,6	97,1	45,5
Dizel yanacağı, min ton	2803,7	95,1	69,3
Yanacaq mazutu, min ton	328,1	158,7	4,5
Sürtkü yağları, min ton	25,3	47,5	14,3
Neft bitumu, min ton	171,8	71,0	3,2

Neft məhsullarının istehsalı sahəsində istehsalın həcmi 2429,9 milyon manat olmaqla 2014-cü ilin yanvar-dekabr ayları ilə müqayisədə 4,9 faiz azalmışdır. Neft məhsullarından ağ neftin istehsalı 2,9 faiz, avtomobil benzinin istehsalı 1,1 faiz, sürtük yağlarının istehsalı 52,5 faiz, dizel yanacağının istehsalı 4,9 faiz azalmış, yanacaq mazutunun istehsalı isə 58,7 faiz artmışdır.

Cədvəl 4.

Kimya sənayesi, əczaçılıq məhsullarının, rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı sahələrində əsas məhsul növlərinin buraxılışı

Məhsul növləri	2015-ci ildə istehsal edilmişdir	Əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	01.01.2016-cı il vəziyyətinə hazır məhsul ehtiyatı
Arqon, min kub m	234,1	164,1	1,5
Yod, ton	246,7	93,8	9,1
ondan əmtəlik	210,	95,2	9,1
Xlorid turşusu, min ton	0,3	150,0	-
Barium sulfat, min ton	61,0	112,8	5,2
Propilen, min ton	56,4	99,8	4,2
ondan əmtəlik	45,5	96,6	4,2
Polietilen, min ton	103,5	102,4	4,2
Etilen, min ton	106,7	102,6	0,05
İzopropil spirti (mütləq), ton	12253,1	115,9	2020,3
Metanol (metil spirti), min ton	153,3	-	-

Lak-boya məmulatları, ton	5399,7	143,9	202,4
Yuyucu maddələr, ton	91,5	28,9	32,1

Cədvəl 4-də qeyd olunan göstəricilər üzrə məhsul istehsalının təhlili göstərir ki, 2015-ci ildə kimya sənayesi, əcaçılıq məhsullarının, rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı sahələrində 375,3 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmiş, əvvəlki ilin yanvar-dekabr ayları ilə müqayisədə məhsulun həcmi kimya sənayesində 43,2 faiz artmış, rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalında 21,4 faiz, əcaçılıq məhsullarının istehsalında isə 61,3 faiz azalmışdır.

Əsas kimya məhsullarından izopropil spirtinin istehsalı 15,9 faiz, arqonun istehsalı 64,1 faiz, lak-boya məmulatlarının istehsalı 43,9 faiz artmışdır. Resin və plastmas məmulatlarından bərk polietilen boruların istehsalı 32,0 faiz, plastik borular, boruçuqlar və şlanqlar üçün fitinqlərin istehsalı 67,6 faiz, polietilen kisə və çantaların istehsalı 49,4 faiz azalmışdır.

Cədvəl 5.

Tikinti materiallarının istehsalı sahəsində əsas məhsul növlərinin buraxılışı

Məhsul növləri	2015-ci ildə istehsal edilmişdir	Əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	01.01.2016-cı il vəziyyətinə hazır məhsul ehtiyatı
Sement, min ton	2938,1	102,4	62,5
Şüşə lifindən iplik, ton	687,0	63,0	-
Tikinti gipsi, min ton	195,5	102,3	1,5
ondan əmtəlik	129,4	114,5	1,5
Tikinti əhəngi, min ton	16,5	117,5	-
Sementdən, süni daşdan və ya betondan tikinti blokları və kərpicləri, min ton	128,5	182,3	10,0
Betondan yığma tikinti konstruksiyaları, min kub m	22,2	65,9	0,8
Asfalt, min ton	474,7	117,9	-
Tikinti kərpic, min kub metr	264,3	89,7	12,0
Hörmə üçün hazır beton qarışığı, min ton	921,1	55,1	-
Emal edilmiş mərmər, travertine, alebastr və onlardan məmulatlar, ton	11769,8	2,1 d.	-

Cədvəl 5-də qeyd olunan göstəricilərdən göründüyü kimi tikinti materiallarının istehsalı sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələr tərəfindən 2015-ci ildə istehsal edilmiş məhsulun həcmi 6,3 faiz artaraq 433,7 milyon manat təşkil etmişdir. Sementin istehsalı 2,4 faiz, tikinti əhənginin istehsalı 17,5 faiz, sementdən, süni daşdan və ya betondan tikinti blokları və kərpiclərinin istehsalı 1,8 dəfə artmışdır.

Ümumiyyətlə, məhsul növləri üzrə istehsal göstəricilərinin təhlili göstərir ki, ölkənin

milli iqtisadiyyatı sahələr üzrə öz inkişaf dinamikasını son on beş ildə qoruyub saxlaya bilmiş və hər il artımla müşahidə olunur.

Bütün bunlar bir daha onu deməyə əsas verir ki, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi bundan sonra da Azərbaycan dövlətinin iqtisadi strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri olmaqla yerli məhsul istehsalının inkişaf etdirilməsinə, idxalda eyni adlı mallardan asılılığın aradan qaldırılmasına, istehsal və istehlak bazarında malların rəqabətqabiliyyətiyyətinin təmin edilməsinə, ixracın stimullaşdırılmasına xidmət göstərəcəkdir.

Bu gün Azərbaycan yeni dövrün çağırışlarına özünəməxsus cavab tapmağa qadirdir. Buna bizim həm potensialımız, həm də bütün digər əlverişli imkanlarımız var. Azərbaycan qlobal iqtisadi böhranın sərt sınaqlarından bu dəfə də uğurla çıxma biləcək və ölkəmizin sosial-iqtisadi tərəqqisi davam edəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin “Sosial, iqtisadi inkişafına” dair statistik göstəricilər toplusu. Bakı -2015.
2. Namazova C.B. İnvestisiyalar, Bakı-2014, 426 s.
3. Фамхутдинов Р.А. Конкурентоспособность организация в условиях кризиса: экономика, маркетинг, менеджмент. М.: Маркетинг, 2002, 892 с.
4. Волкова Е.К., Калиникова Е.В. Повышение конкурентоспособности предприятия на основе совершенствования качества рабочей силы. Ульяновск, 2010. 229с.

*Namazova C.B. i.e.d. prof.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNİN STİMULLAŞDIRILMASININ NƏTİCƏSİ OLARAQ MƏHSUL İSTEHSALININ VƏ İXRAC POTENSİALININ INKİŞAF TENDENSİYASININ TƏHLİLİ

Məqalədə milli iqtisadiyyatın mövcud imkan və resursları nəzərə alınmaqla, sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin stimullaşdırmasının nəticəsi olaraq yerli məhsul istehsalının və ixrac potensialının inkişaf tendensiyası geniş təhlil edilmişdir.

Məqalədə düzgün olaraq qeyd edilmişdir ki, məhsul istehsalı prosesinin tənzimlənməsində başlıca məqsəd milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmini və makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanmasıdır. Digər tərəfdən idxalı əvəzləyəcək məhsul növləri üzrə istehsalın yüksəldilməsi, ondan milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün səmərəli istifadə edilməsi makroiqtisadi sabitlik və davamlı inkişafda əsas şərtlərdir.

*Намазова Дж.Б. д.э.н., проф.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

Р Е З Ю М Е

АНАЛИЗ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ПРОИЗВОДСТВА ПРОДУКЦИИ И ЭКСПОРТНОГО ПОТЕНЦИАЛА КАК РЕЗУЛЬТАТ СТИМУЛЯЦИИ СУБЪЕКТОВ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье была широко анализирована тенденция развития производства местной продукции и экспортного потенциала как результат стимуляции субъектов предпринимательской деятельности, учитывая существующие возможность и ресурсы национальной экономики.

В статье верно отмечается, что главная цель в регулировании процесса производства продукции заключается в обеспечении устойчивого развития национальной экономики и сохранении макроэкономической стабильности. С другой стороны, увеличение производства по видам продукции, что заменит экспорт, его эффективное использование в целях развития национальной экономики являются основными условиями макроэкономической стабильности.

*Namazova J.B., doc. of econ. scien., prof.
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT TREND FOR PRODUCT MANUFACTURING AND EXPORT CAPACITY AS A RESULT OF STIMULATION OF THE ENTREPRENEURSHIP SUBJECTS

The article thoroughly analyzed the development trend for national product manufacture and export capacity as a result of stimulation of entrepreneurship subjects activity considering the existing opportunity and resources of national economy.

Ensuring the sustainable development of national economy and maintaining the macro-economic stability are clearly mentioned in the article as main purpose in the regulation of product manufacture process. On the other side, increasing manufacture on the type of products replacing import, its effective utilization for the development of national economy are the main terms for macro-economic stability and sustainable development.

UOT - 657; 311.216; 658.5; 658.012.2

XƏZİNƏDARLIĞIN MAHİYYƏTİ, YARANMA ZƏRURƏTİ VƏ STRUKTURU

Açar sözlər: xəzinədarlıq kassası, xəzinədarlıq idarəçiliyi, xəzinədarlıq sistemi, uçot və hesabat nəzarət, büdcə-maliyyə uçotu, maliyyə planlaşdırması, informasiya axınının təşkili, pul vəsaiti axınının proqnozlaşdırılması.

Ключевые слова: касса казначейства, управление казначейством, система казначейства, контроль учета и отчета, бюджетно-финансовый учет, финансовое планирование, организация информационного потока, прогнозирование потока денежных средств.

Key words: treasury cash, treasury management, treasury system, accounting and reporting controls, budget-financial accounting, financial planning, organizing of information flow, prediction of money flow.

Xəzinə iqtisadiyyatda yeni anlayış deyil. Xəzinədarlıq fəaliyyətinin tarixi lap qədimlərə, ilk dövlətlərin yaranma dövrünə gedib çıxır. Məsələn, qədim dövrlərdə dövləti yaşatmaq və qorumaq məqsədilə əhalidən toplanan vergilərin hamısı xəzinəyə daxil olurdu. O vaxtlar dövlət məhz xəzinədarlıq vasitəsilə idarə olunurdu. Dövlətin bütün xərcləri xəzinədən ödənilir, dövlətin vəsaitinə nəzarət də ordan həyata keçirilirdi. İqtisadiyyat inkişaf etdikcə xəzinədarlıqda təkamülə uğradı. Bu mərhələdə xəzinədarlıq sistemi genişlənərək, iqtisadiyyatın yeni-yeni sahələrini əhatə etməyə başladı.

Xəzinədarlıq sənayecə inkişaf etmiş Qərbi dövlətlərinin hamısında var, lakin rolu və funksiyası müxtəlif ölkələrdə bir-birindən fərqlənir. Bu fərq tarixi ənənələrdən və siyasi tarazlığın saxlanılmasındakı yanaşmalardan irəli gəlir. Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində, xüsusən də MDB respublikalarında xəzinədarlığın meydana gəlməsi onunla əsaslandırılır ki, islahatların keçirilməsi ilə əlaqədar bu ölkələrdə yaranmış durum nəticəsində iqtisadi vəziyyət tez-tez dəyişilir və bu səbəbdən də büdcə prosesinin idarə olunmasında makroiqtisadi vəziyyət mürəkkəbləşməsinə deyərək, iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərə daha operativ reaksiya vermək zərurəti meydana gəlir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində xəzinədarlığın mahiyyəti bir qədər dəyişmiş, daha geniş sistem olan bazar münasibətlərini əks etdirən elementləri özündə cəmləşdirmişdir. Lakin tarixi mahiyyətdə dəyişikliklər baş versə də, xəzinədarlıq öz ilkin funksiyalarını yerinə yetirməkdə davam edir.

Xəzinədarlıq dövlət gəlirlərini və xərclərini nəzarətdə saxlayan və pul- valyuta vəsaitinin hərəkətini tənzimləyən ən önəmli dövlət orqanıdır. İqtisadi lüğətlərdə verildiyi kimi, xəzinədarlıq xəzinənin saxlanması, gəliri və çıxarı ilə məşğul olan dövlət idarəsi, yaxud maliyyə orqanıdır. Xəzinədarlıq işinin müasir mexanizmi ayrı-ayrı ölkələrdə bir-birindən fərqlənən daha geniş funksiyalar və səlahiyyətlər yerinə yetirir. Bəzi ölkələrdə, ümumiyyətlə, xəzinədarlıq yoxdur, onun funksiyasını İqtisadiyyat Nazirliyi, yaxud Mərkəzi Banklar yerinə yetirir. ABŞ-da isə xəzinədarlıq sistemi bütün maliyyə məsələlərini, o cümlədən pul dövriyyəsini tənzimləyən ən mühüm maliyyə qurumudur.

Onu da qeyd etmək ki, bazar münasibətləri şəraitində xəzinədarlıq sistemi iqtisadi tənzimləmənin və nəzarətin əsas vasitəsi kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikasında 1992-ci ildə Maliyyə Nazirliyində Xəzinədarlıq və Xarici İqtisadi Əlaqələr Baş İdarəsi qurulmuş, xəzinədarlıq sisteminə keçid elan olunmuşdu. Sonralar həmin qurum Maliyyə Nazirliyi yanında Xəzinədarlığa çevrildi. Bu proses ölkəmizdə öz xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Sovet dövründə Azərbaycanda xəzinədarlıq funksiyasını Maliyyə Nazirliyi yerinə yetir-

rirdi. Bu iqtisadiyyatın idarə olunmasında inzibati-amirlik sisteminə problem yaratmırdı, çünki, həm bütövlükdə iqtisadiyyat, həm də maliyyə sistemi tam mərkəzləşdirilmişdi. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində isə maliyyə iqtisadiyyatının qan damarı rolunu oynayır və bu sistemdə xəzinədarlıq hakim mövqe tutur. Azərbaycan Respublikasında xəzinədarlıq sisteminin yaradılmasını aşağıdakı əsas şərtlər və amillər diktə edirdi:

1. Planlı sistemin tərkib hissəsi kimi formalaşmış büdcə sistemində sovet rejimi dağılandıqdan sonrakı dövrdə də heç bir funksional dəyişiklik baş verməmişdir. İcra, uçot və hesabat nəzarət isə bank sisteminin əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi qalmaqda davam edir. Belə vəziyyətin başlıca xoşagəlməz nəticələrdən biri Maliyyə Nazirliyində operativ və dürüst informasiyanın olmamasıdır. Mövcud informasiya isə Nazirliyə imkan vermirdi ki, büdcənin icrasını nəzarətdə saxlaya bilsin və onun iqtisadi vəziyyətin dinamikasından asılılığını təşhix etsin. Xəzinədarlıq sistemi bank sisteminin yerinə yetirdiyi əsas büdcə funksiyalarını öz üzərinə götürür. Buna görə də xəzinədarlığın təşkili informasiyanın keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa və həcmi genişləndirməyə imkan verir ki, bu da öz növbəsində Maliyyə Nazirliyinə büdcə prosesinə etibarlı nəzarət və bu prosesə səmərəli rəhbərliyi təmin etməyə şərait yaratmış olur.

2. Azərbaycan bazar iqtisadiyyatına daha da yaxınlaşdıqca mövcud sistem daxilində dövlət maliyyə idarəçiliyinin əhəmiyyəti xeyli artır.

Plana əsaslanan birbaşa nəzarət sistemindən bazar prinsiplərinə əsaslanan nəzarət sistemə keçirilməsi zamanı Maliyyə Nazirliyi iqtisadiyyatı idarəetmə sahəsində daha önəmli rol oynamalıdır. Pul-kredit sferasının idarə olunmasında mütərəqqi və mükəmməl vasitələrin yoxluğu şəraitində Maliyyə Nazirliyi, hər şeydən əvvəl, makroiqtisadi tənzimlənmə alətinə çevrilir. Belə halda həmin qurum maliyyə sabitliyinin müəyyən səviyyəsini təmin etməlidir. Bu mənada xəzinədarlıq sisteminin təşkili Maliyyə Nazirliyinin yeni rolunun gerçəkləşməsinə yardımçı ola biləcək ən mühüm vasitə kimi qiymətləndirilməlidir.

3. Xəzinədarlıq sisteminin yaradılması mövcud problemləri operativ və duyumlu şəkildə həll etmək, gözlənilməz halları və iqtisadiyyatdakı bədrəmləri aradan qaldırmaq üçün respublika Maliyyə Nazirliyini zəruri informasiya və lazımi vasitələrlə silahlandırmaqla bilər.

Bu yeni sistemin yaradılmasını qaçılmaz edən bir sıra başqa səbəblər də var. Həmin səbəblərdən ən vacibi büdcə icrasında çatışmazlıqlardır ki, onlar da, hər şeydən əvvəl, büdcənin xərclənməsi və daxilolmaların idarə edilməsi ilə bağlıdır. Məsələn, əvvəllər büdcə xərcləri və gəlirlərini Maliyyə Nazirliyi müəyyənləşdirirdi və bu əməliyyatları bank sistemi həyata keçirirdi. Nazirliyin Büdcə İdarəsi büdcəni dəqiqləşdirərkən və tərtib edərkən dövlət gəlirlərini proqnozlaşdırma şöbəsinin vergilərdən və başqa mənbələrdən gələn mədaxillər haqqında hesabatından istifadə edir. Belə proqnozlar İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin və Dövlət Statistika komitəsinin istehsalın həcmi və inflyasiyanın səviyyəsi barədə təqdim etdikləri məlumatların, eləcə də Vergilər Nazirliyinin faktiki vergi toplanışına dair məlumatlarının əsasında işlənilib hazırlanır.

Qeyri-sabitlik şəraitində göstərilən hesablama və araşdırmalar ilboyu inflyasiyanın faktiki səviyyəsi nəzərə alınmaqla dönə-dönə dəqiqləşdirilir. Büdcəyə real mədaxillər azaldıqda bu amillər büdcə xərclərinin azaldılmasının ləngiməsinə gətirib çıxara bilər. Respublika Maliyyə Nazirliyi indiki səlahiyyətləri çərçivəsində daxil olan vəsaitin Mərkəzi Banka köçürülməsinin operativliyinə nəzarət etməyi vacib bilməlidir. Banklar mövcud qanunçuluğa uyğun olaraq daxil olmuş vəsaiti mərkəzi və yerli idarəetmə orqanlarının büdcələri arasında bölüşdürür və nəticədə vəsait Mərkəzi Banka köçürülür. Mərkəzi Bank isə vəsaitlərin hesablarda oturmaları barədə iki həftədə bir dəfə Maliyyə Nazirliyinə məlumat verir. Gördüyümüz kimi, büdcənin idarə olunub, icra edilməsi yetərinə nahamar və yorucu idi.

Maliyyə Nazirliyi ilə Mərkəzi Bank, adətən nağd pul dövriyyəsinin idarə edilməsi, borclar və aktivlər kimi maliyyə prosesləri ilə məşğul olmur, yalnız nadir hallarda bu məsələlərə nəzarət edir. Coxsaylı hökumət hesablarının olması da nağd pul dövriyyəsinin idarə edilməsini, bütövlükdə maliyyə əməliyyatları aparılmasını çətinləşdirirdi.

Xəzinədarlığın təskili sadalanan məsrəflərin və nöqsanların aradan qaldırılması üçün mühüm bir vasitədir. Büdcənin icrası və büdcə proseslərinin uçotu ilə bağlı olan funksiyaların banklardan alınıb xəzinədarlığa verilməsi alınan informasiyanın keyfiyyətini və həcmi artırmış olar. Bu isə öz növbəsində Maliyyə Nazirliyinə imkan verir ki, büdcə sahəsindəki dəyişikliklərə daha ciddi nəzarət edərək onun icrasını təmin etsin və kəsiri aradan qaldırsın.

Deyilənlərdən belə məlum olur ki, xəzinədarlıq sisteminin yaradılması aşağıdakı səbəblərdən zəruri olmuşdur:

- əməliyyatların avtomatlaşdırılmış qaydada aparılması vasitəsilə büdcə-maliyyə uçotu. Bu, büdcə mədaxillərində dəyişikliklər baş verərkən dövlət xərclərini nəzarətdə saxlamağa imkan verən operativ və birmənalı informasiya alınmasına yardımçı ola bilər;

- vergilərin və büdcənin daha dolğun informasiya bazasında proqnozlaşdırılması. Belə proqnozlar əsasında büdcə gəlirlərinin mədaxilində baş verən dəyişikliklərə operativ reaksiyanı təmin etmək mümkündür;

- proqnozlardan istifadə etməklə həyata keçirilən maliyyə planlaşdırması. Xərclərin hüdudlarının dəqiqləşdirilməsi əsasında nağd vəsaitin gələcək hərəkətini müəyyənləşdirmək olar.

İqtisadi sistemin tərkib hissəsi olan xəzinədarlıq maliyyə sisteminin əsas funksiyalarını yerinə yetirir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu funksiyalar, bildiyimiz kimi, çoxsaylı və çoxxanlıdır. Onların uğurla yerinə yetirilməsi üçün, şübhəsiz ki, mükəmməl xəzinədarlıq strukturu yaratmaq lazımdır. Xəzinədarlıq fəaliyyətinin başlıca şərti onun quruluşunun çevikliyi və yığcamlığıdır.

Xəzinədarlıq sisteminin quruluşu çox genişdir. Azərbaycan Respublikasında xəzinədarlıq Maliyyə Nazirliyinin tərkibində yaradılsa da, onun quruluşu həmin Nazirliyin strukturunu təkrarlamır. Burada söhbət yalnız Nazirliyin strukturunun genişlənməsindən, elementlərinin yerinə yetirdiyi funksiyaların çoxaldılmasından gedə bilər.

Azərbaycan Respublikasında xəzinədarlıq strukturu yaradılarkən beynəlxalq təşkilatların, ilk növbədə, Beynəlxalq Valyuta Fondunun tövsiyələri və inkişaf etmiş ölkələrin zəngin təcrübəsi nəzərə alınıb.

Xəzinədarlığın strukturuna müvafiq bölmələri olan şöbələr daxildir. Hər bir şöbənin və bölmənin bütövlükdə xəzinədarlığın funksiyalarını ifadə edən səciyyəvi funksiyaları var.

Xəzinədarlıq strukturunda idarəetməni həyata keçirmək üçün icra orqanı yaradılıb.

Şöbə və bölmələrin funksiyalarını aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

1. Maliyyə planlaşdırması və təhlil şöbəsi:

- a) büdcə gəlirləri və xərcləri, dövlət idarəetmə orqanlarının maliyyə durumu haqqında aylıq, rüblük analitik hesabatlar tərtib edir, bu hesabatlar lazımı dövlət orqanlarından alınan məlumatlar əsasında hazırlanır və əsl gerçəkliyi əks etdirir;

- b) büdcə haqqında və dövlət idarəetmə orqanlarının nağd vəsaitlərinin hərəkəti barədə aylıq, rüblük və illik hesabatlar hazırlayır;

- c) şöbənin fəaliyyəti nəticəsində görülmüş işi əhatə edən rəsmi maliyyə statistikasını müəyyənləşdirir.

2. Büdcənin icrası və nağd vəsaitin dövriyyəsinin idarəetmə şöbəsi:

- a) büdcə idarəsinin razılığı ilə Maliyyə Nazirliyinin xərc vəsaitinin maliyyələşdirmə planını istiqamətləndirir;

- b) nazirliyin xərc ehtiyatlarına olan aylıq tələbatını yoxlayıb öyrənir ki, bu da icranın dəqiq həyata keçirilməsinə kömək edir;

- c) hər ay nazirliklərə vəsaitlərdən istifadə üçün icazə verir;

- d) gəlir, xərc vəsaitlərinə və kassa qalıqlarına nəzarət edir;

- e) büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi və qısamüddətli təxsisatlar barədə **borcların idarə edilməsi şöbəsinə** məlumat verir (bu vəsaitlərin həcmi və istiqamətləri iqtisadi durumdan asılı olaraq dəyişə bilər);

- f) təklif edilmiş büdcə düzəlişlərini təhlil edir və təstiqlənmiş düzəlişləri qeydə alır.

Düzəlişlər Büdcə İdarəsi ilə birlikdə nəzərdən keçirilib təhlil edilir;

- g) büdcədənəknar fondların apardıqları əməliyyatların nəticələrini yoxlayır;
- h) maliyyə ehtiyatlarının dövlət büdcəsi ilə büdcədənəknar fondlar arasında hərəkətinə nəzarət edib yoxlayır;
- i) yerli büdcələrə nəzarət edir;
- j) maliyyə vəsaitlərinin qurumlararası axınına nəzarət edir;
- k) hökumətin bank depozitlərini, yəni büdcədən hökumətin sərəncamına ayrılan və bank hesablarında oturdulan pul vəsaitini sahmana salır.

Bu şöbənin **kassa əməliyyatları bölməsi**:

- maliyyə vəsaitini dövlət büdcəsi, büdcədənəknar fondlar və yerli büdcələr arasında bölüşdürür – büdcədən ayrılmış vəsaitin hamısını xəzinədarlıq kassası vasitəsilə büdcə orqanlarının və başqa fondların arasında bölmək çox mühüm funksiyadır.

3. Mühasibat uçotu şöbəsi xəzinədarlığın və bütövlükdə iqtisadi sistemin tam miqyaslı fəaliyyətinin təmin olunmasında həlledici rol oynayır:

- a) xəzinədarlığın mühasibat uçotunu aparır, onun bütün əməliyyatlarını tam dolğunluqla qeydə alır;
- b) Maliyyə Nazirliyinin xərclənmiş vəsaiti və bölgə qurumlarının dövlət büdcəsini icra etmələri haqqında aylıq, rüblük, illik hesabatları alır, yoxlayır, təhlil edir;
- c) dövlət büdcəsinin icrası barədə ümumi göstəriciləri hesablayıb, hazırlayır.

Mühasibat uçotu şöbəsinin metodologiya bölməsi:

- a) dövlət büdcəsi, büdcədənəknar fondlar, regional və yerli büdcələr üzrə vahid uçot və hesabat standartlarını müəyyənləşdirir, xəzinədarlıq və maliyyə əməliyyatlarının düzgün hesablanması və mühasibat sənədləri prinsiplərinin unifikasiyasında (vahid şəkildə salınmasında) bu funksiyanın xüsusi əhəmiyyəti var;
- b) mühasibat uçotunun təlimatlarını və gerçəkləşdirmə qaydalarını işləyib hazırlayır;
- c) hökumətin hesablaşma planının icrasını təmin edir.

Məlumdur ki, hər bir ölkədə milli mühasibat hesabları olur və həyata keçirilən maliyyə - iqtisadiyyat əməliyyatlarının hamısı bu hesablarda əksini tapır.

4. Daxili audit (təftiş) şöbəsi:

- a) nazirliyin xərclənmiş vəsaitinin auditini (təftişini) həyata keçirir və ona nəzarət edir;
- b) Maliyyə Nazirliyinin strukturundakı idarəetmə sistemlərinin və metodlarının auditini keçirir və onları təkmilləşdirmək üçün təkliflər verir, bazar münasibətləri şəraitində idarəetmə və xərc sistemləri və metodları kökündən dəyişilərək xeyli mürəkkəbləşir və buna görə də daha mükəmməl mexanizmlər axtarışı daim aktuallığını saxlayır;
- c) mühasibat uçotu sahəsindəki konkret problemləri öyrənir.

5. Borcların və aktivlərin idarə edilməsi şöbəsi bir neçə bölmədən ibarətdir.

Daxili borcların idarə edilməsi bölməsi:

- a) büdcə icrası və nağd vəsaitin dövriyyəsinin idarə edilməsi şöbəsinin təklifləri əsasında qiymətli kağızların lazımı formada və həcmdə ödənişlərin örtüm müddətlərinə uyğun olaraq buraxılmasını təmin etməlidir, bu, bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə sisteminin ən mühüm funksiyasıdır, bu funksiya yerinə yetirilərkən maliyyə bazarının tam formalaşması və onun normal fəaliyyətinin təmin edilməsi nəzərdə tutulur;
- b) birbaşa və şərtləndirilmiş dövlət öhdəliklərinin uçotunu aparmalıdır;
- c) əsas daxili borclar və borc faizləri üzrə ödəmələrin vaxtında gerçəkləşdirilməsini təmin etməli, ödəmələrin maliyyə bazarında yarana biləcək problemlərinin aradan qaldırılmasına kömək edən təqvim cədvəlini vaxtında hazırlamalıdır;
- d) şərtləndirilmiş daxili öhdəliklərə nəzarət etməli və onların icrasını izləməlidir;
- e) aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə məsuliyyət daşıyır.
- f) əməliyyatları avtomatlaşdırılmış üsulla araşdırmaq vasitəsilə aparılan büdcə-maliyyə uçotu. Bu vaxtılı-vaxtında birmənalı informasiya almağa imkan yaradır və büdcə daxilolmalarında dəyişikliklər baş verərkən həmin informasiyadan dövlət xərclərinə nəzarət edir;

g) vergilərin və büdcənin daha dolğun informasiya bazasında proqnozlaşdırılması. Belə proqnozlar əsasında büdcə gəlirlərində baş verən dəyişikliklərə operativ reaksiya verilməsini təmin edir;

h) xarici borcların alınması barədə maliyyə sazişləri və müqavilələri hazırlayır və həmin sənədləri yoxlayır. Ölkə iqtisadiyyatı dünya iqtisadiyyat sisteminə integrasiya olunduqca ölkənin maliyyə vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərən borc münasibətləri xeyli genişlənir və buradan da sahəni möhkəm nəzarətdə saxlayır;

i) dövlətin birbaşa və şərtləndirilmiş borc öhdəliklərinin uçotunu aparır;

j) xarici borcların və faizlərin vaxtlı-vaxtında ödənməsini təmin edir, təqvim qrafikləri hazırlayır.

5. Aktivlərin idarə olunması bölməsi:

a) şərtləndirilmiş xarici borclara nəzarət edir və onları yoxlayır;

b) dövlət aktivlərinin uçotunu aparır;

c) özəlləşmə ilə əlaqədar həyata keçirilən dövlət maliyyə əməliyyatlarının uçotunu aparır;

d) dövlət istiqrazlarının həyata keçirilməsini təmin edir və onların uçotunu aparır.

6. Nəhayət, sonuncu – sistemli araşdırma şöbəsi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

a) Maliyyə Nazirliyi hüduqlarında informasiya sistemi layihələşdirir və maliyyə idarəsini bu sistemlə təmin edir;

b) nazirlik hüduqlarında bu sistemi kompüterləşdirir.

Göründüyü kimi, iqtisadi baxımdan xəzinədarlığın funksiyaları çox güclü və önəmlidir. Müxtəlif struktur həlqələri üzrə bölüşdürülməsi onların reallaşdırılmasını asanlaşdırır. Bu struktur, hər şeydən əvvəl, büdcə idarəçiliyini aydın və dəqiq təşkil etməyə, mədaxil – məxaric axınına nəzarəti gücləndirməyə imkan verir. Dövlət büdcəsi bölməsi büdcənin idarə olunması, o cümlədən aylıq kredit limitlərinin ayrılması sahəsində həlledici rol oynayır. Bu bölmə həm də maliyyə planlaşdırılması və təhlil şöbələrinin proqnozlarını yoxlayır və beləliklə, büdcə layihələrinin aylıq icrası üçün yetərli olan nağd vəsait aşkarlanır. Bundan başqa, dövlət borclarını idarəetmə bölməsi büdcə kəsirinin və qısamüddətli məqsədli təxsisatların maliyyələşdirilməsi haqqında informasiya təqdim edir, maliyyə öhdəliklərinə, xərclərə, daxilolmalara, bank hesablarındakı qalıq məbləğə nəzarət edir.

Yerli büdcələrin fəaliyyəti ilə məşğul olan xüsusi bölmə regional və yerli idarəetmə orqanlarının büdcə vəziyyəti, onların büdcədən kənar fondlarının maliyyə dinamikası, bu büdcələrlə dövlət arasındakı münasibətlər əsasında informasiya verir.

Xəzinədarlıq öz funksiyalarını bir sıra başqa maliyyə və qeyri-maliyyə dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqədə, daha doğrusu, onlarla məlumat – məsləhət mübadiləsi vasitəsilə həyata keçirir. Bunlardan ən mühümləri maliyyənin idarə olunmasında birbaşa iştirak edən Azərbaycan Mərkəzi Bankı və Vergilər Nazirliyidir.

Müxtəlif ölkələrdə xəzinədarlığın funksiya və vəzifələri fərqlidir və bir-birinə uyğun gəlməyən məqamları var. Reallığa müvafiq olaraq spesifik xüsusiyyətləri olan geniş xəzinədarlıq sistemi yaradılır.

Yetərinə çevik olan xəzinədarlıq sistemi bütün xərc elementlərini və büdcə strukturunu əhatə edir.

Bu sahədəki maraqları nəzərə alaraq qeyd edək ki, xəzinədarlıq idarəçiliyi ilə xəzinədarlıq sistemi arasında fərqlər var. Bununla əlaqədar, bir neçə anlayışın mənasını açmalıyıq.

Xəzinədarlıq sistemi – xəzinədarlıqla bağlı olan bütün qurumların məcmuudur. İnformasiya axınının mahiyyətini müəyyənləşdirir, onu nəzarətdə saxlayıb, araşdırır və məlumatların bank göstəricilərində saxlanmasını təmin edir. Kompüter vasitələrinin köməyi ilə bu informasiyada və bütövlükdə dövlət maliyyəsinin idarə olunmasında, büdcənin icrasında, onlardan istifadə edilməsində və onların nəzarətində saxlanmasında aparıcı rol oynayan təşkilatları əhatə edir.

Xəzinədarlığın başlıca informasiya bloku xəzinədarlıq sisteminin ən mühüm tərkib his-

səsi olan maliyyə informasiyasının uçotudur. Bu blok hökumət hesablarının kompüterləşdirilmiş bankı, yaxud kitabı formasında ola bilər. Xəzinədarlıq sisteminə, dövlət aktivlərinə və passivlərinə təsir edən bütün əməliyyatlar burada əks etdirilir. Həmin kitab (komputer bankı) hesablama mərkəzində saxlanılır.

Xəzinədarlıq idarəsinin başlıca vəzifəsi – vəsaitlərdən dövlət vergi – büdcə (fiskal) siyasətinin məqsədlərinə uyğun şəkildə istifadə etməkdir, bunun üçün əsas diqqət dövlət əməliyyatlarının maliyyə idarəsinin makroiqtisadi göstəriciləri üzərində nəzarətinə yönəldilməlidir. Xəzinədarlıq idarəsi də nağd vəsaitin hərəkətinə (dövriyyəsinə) nəzarət edir, xərcləri, gəlirlərin proqnozlaşdırılmasını, maliyyə planlaşdırılmasını həyata keçirir.

Xəzinədarlığın yerli bölmələri aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- hər iş gününün sonunda Mərkəzi Bankın regional bölmələrinə xəzinədarlıq sisteminin əhatə etdiyi büdcə təşkilatlarının ödənişlərini yerinə yetirmələri barədə operativ göstərişlər verir;
- vergi ərazi ilə birlikdə sistemdəki bütün ödəniş növlərinin inkassasiyasını qeydiyyat alır. Vergi siyasətinə cavabdeh olan Vergilər Nazirliyi mədaxillərin inkassasiyası haqqında xəzinədarlığa məlumat verir, xəzinədarlıq isə bank hesablarına köçürüldüyü andan yığılmış vergilərə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürür.

Maliyyə planlaşdırılmasında xəzinədarlıq sistemindən istifadə çox vacib məsələlərdən biridir. Ölkəmizdə xəzinədarlıq sisteminin formalaşması təkcə büdcə və qeyri-büdcə əməliyyatlarına vaxtında nəzarət edilməsini və onların hesablanması deyil, həm də həmin əməliyyatların səmərəli maliyyə planlaşdırılmasını təmin etməyə imkan yaradır. Maliyyə planlaşdırılması iki əsas mərhələdən ibarətdir:

- a) informasiya axınının təşkili;
- b) pul vəsaiti axınının proqnozlaşdırılması.

Müstəqilliyin ilk illərində böhranlı hadisələrlə, inflyasiya və xeyli inamsızlıqla səciyyələnən qeyri-sabit makroiqtisadi şəraitdə Azərbaycanda maliyyənin idarə olunması sistemi yaranan problemlərin operativ həlli üçün yetərinə çevik deyildi. Bu qüsurları bir sıra amillərlə izah etmək mümkündür:

1. Uçot və hesabatlılıq sisteminin imkanlarının məhdud olması. Mövcud uçot və hesabatlılıq xəzinədarlıq yaranana qədər Maliyyə Nazirliyini büdcənin vəziyyətini vaxtında müşahidə etmək, icrasını və dəqiqləşdirilməsini nəzarətdə saxlamaq üçün yetərli operativ informasiya ilə təmin edə bilmirdi.

2. Makroiqtisadi planlaşdırmanın və təhlilin olmaması. Proqnozlaşdırma aparılmadığından hökumət rəhbərləri baş verən iqtisadi dəyişiklikləri əvvəlcədən görmək iqtidarında deyildi və buna görə də onlara yalnız reaksiya verməklə kifayətlənirdi.

3. Maliyyənin məhdud funksiyalarla idarə edilməsi. Büdcə icra edilərkən, bir qayda olaraq, nağd pulun, dövlət borcunun və aktivlərin idarə olunması kimi maliyyə əməliyyatları həyata keçirilmirdi. Bu yolda ən böyük əngəl dövlət orqanlarının çoxsaylı hesablamalarının olması idi.

4. Mərkəzi Bank tərəfindən maliyyələşdirmənin alternativinin yoxluğu. Dövlət borc öhdəlikləri bazarı zəif olduğundan dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyələşdirilmə imkanları məhdud idi ki, bu da təkcə daxili yığımların olmaması ilə deyil, həm də təşkilati və texniki xarakterli bir sıra amillərlə izah edilirdi.

Hökumət informasiya axınına çatımı yaxşılaşdırmaq üçün Maliyyə Nazirliyi qarşısında vəzifə qoymuşdu ki, büdcənin icrası, uçotu və hesabatlılığı sahəsində əsas funksiyaların yerinə yetirilməsi yeni yaradılmış Xəzinədarlığa həvalə edilsin. Əvvəllər bu işi banklar görürdü. Həmin yenilik, öz növbəsində, nazirliyə büdcənin vəziyyətini nəzarətdə daha yaxşı saxlamaq, bununla da onun icrasını və maliyyələşdirilməsini daha səmərəli idarə etmək, habelə büdcə-vergi siyasəti üçün gözlənilməz olan makroiqtisadi dəyişikliklərin nəticələrinin uçotunu daha operativ, daha təsirli aparmaqdan ötrü zəruri olan informasiya və nəzarət metodlarına daha geniş çatım əldə etmək imkanı verməli idi.

Göstərilən islahatları aparmaq üçün müəyyən vaxt lazım idi ki, xəzinədarlıq sistemi yaratmaqdan ötrü Maliyyə Nazirliyi bu istiqamətdə bir sıra tədbirlər görə bilsin. Bu tədbirlər 3 mərhələdə həyata keçirilirdi.

Birinci – respublika xəzinədarlığı formalaşdırmaq sahəsində təxirə salınmaz tədbirlərin görülməsi mərhələsində aşağıdakı işlər yerinə yetirilməli idi:

- hesabatlılıq sistemi təkmilləşdirmək sahəsində;
- aylıq kredit limiti qurmaq məqsədilə nağd vəsaitin idarə edilməsi sahəsində nağd vəsaitin idarə olunması şöbəsinin yaradılması vacib idi, həmin şöbə pul vəsaiti axınını proqnozlaşdırmaqla və aylıq kredit limitlərini müəyyənləşdirməklə məşğul olmalı idi;
- dövlət borcunu idarəetmə sistemini möhkəmləndirmək sahəsində;
- büdcə proqnozlaşdırılması sisteminin işlənilib, hazırlanması sahəsində.

İkinci mərhələ. Birinci mərhələdən fərqli olaraq xəzinədarlığın yaradılmasının bu mərhələsində qarşıya – mahiyyəti aşağıdakılardan ibarət olan qısamüddətli tədbirlər üzrə vəzifələr qoyulmuşdu:

- büdcə proqnozlaşdırılmasının makroiqtisadiyyata tətbiqi;
- dövlət uçotunun özülünü möhkəmlətmək;
- nağd vəsaiti limit qoyulmasından vahid maliyyə planlaşdırılmasına keçirilməsi;
- xəzinədarlığın yaradılması yolunda ilk addımların atılması sahəsində;
- respublika Maliyyə Nazirliyi yanında Xəzinədarlıq idarəsi yaradılması haqqında Prezident fərmanını qəbul etdirmək;
- xəzinədarlıq sistemini işləyib, hazırlamaq və tətbiq etmək üçün işçi qrupu yaratmaq;
- büdcə təşkilatlarında anketləşdirmə aparmaq;
- Nazirliklərin mərkəzi aparatlarını xəzinədarlıqla birləşdirən informasiya şəbəkəsi yaratmaq;
- Milli Bankda vahid xəzinədarlıq hesabı açmaq.

Xəzinədarlığın yaradılmasının üçüncü mərhələsi aşağıdakı orta - müddətli tədbirlərin görülməsini tələb edirdi:

1. Xəzinədarlıq sisteminin hüdudlarını genişləndirmək sahəsində:
 - mərkəzi xəzinədarlıq aparatı və onun regional bölmələrini yaratmaq;
 - büdcə təşkilatlarını xəzinədarlığın yerli bölmələrinə qoşmaq;
 - xəzinədarlığın baş mühasib kitabında öhdəliklərin uçotunu aparmaq.
2. Xəzinədarlıq sisteminin qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsi sahəsində:
 - xəzinədarlığın funksiyalarına və hüquqi bazasına uyğun gəlib-gəlməməsi baxımından büdcə sistemi qanununu yenidən nəzərdən keçirmək;
 - xəzinədarlıq sisteminin qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsi bu məqsədlə maliyyə əməliyyatlarının aparılması və büdcənin tərtibi haqqında xüsusi vəsait buraxılması üzrə iş aparmaq.
3. Maliyyə Nazirliyinin yenidən təşkili sahəsində:
 - büdcənin hazırlanması və icrası üzrə iki əsas idarə yaratmaq;
 - bu idarələr daxilində müvafiq funksiyaları birləşdirmək;
 - büdcənin tərtibi və icrası üzrə müvafiq prosedurları sahmana salmaq.
4. Nazirliyin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi sahəsində:
 - Maliyyə Nazirliyi işçilərinin sayını azaltmaq;
 - kənar texniki yardımdan bəhrələnməklə əməkdaşların ixtisaslarının artırılması üzrə iş aparmaq.

Xəzinədarlıq sistemi yaratmaqla hökumət ölkədəki makroiqtisadi duruma təsir etmək üçün yetərincə təsirli bir vasitə əldə etmişdi. Məsələn, bu vasitənin köməyi ilə o təkcə büdcə kəsirinin deyil, eyni zamanda büdcə xərclərinin düzgünlüyünə və səmərəliliyinə cari, həm də ən başlıcası isə əvvəlcədən nəzarət edə bilər. Bundan başqa, ölkə bazar təsərrüfatına keçdikcə xəzinədarlığın yaradılması ilə Maliyyə Nazirliyi büdcə əməliyyatlarını dəqiqləşdirmə metod-

larından xəzinədarlığın ümumi iqtisadi tarazlığının təmin olunmasının əsas aləti kimi istifadə edərək makroiqtisadi sabitləşmə siyasətinin əsas daşıyıcısına çevrilir, iqtisadi vəziyyətlə büdcə əməliyyatları arasında qarşılıqlı əlaqənin təmin edilməsində mühüm rol oynamağa başlayır.

Dövlət büdcəsinin yeni icra sisteminin tətbiqindən sonra uçot sistemini aparan əməliyyatların əhatəsi istiqamətində yenidən nəzərdən keçirmək zərurəti yaranmışdı. Xəzinədarlığın baş mühasibat kitabında məlumatların daha geniş diapazonunun əks olunması da bu məqsədə xidmət edir.

Yuxarıdakı vəzifələri düzgün və uğurla başa çatdırmaq üçün hökumətin nağd vəsait axını yaradan nazirlik departamentləri hər ay nəzərdə tutulmuş formalarda nağd vəsaitin axınının istiqamətini hazırlamalıdır. Maliyyə Nazirliyi bütün nağd vəsait axınlarının təqdim olunmasını və birləşdirilməsini əlaqələndirir. Bu məqsədlə bir vaxt maraqlı agentliklərlə əlaqə saxlayan maliyyə planlaşdırması və nağd vəsaitin idarə edilməsi şöbəsi yaradılmışdı. Həmin şöbə nağd vəsait axınlarını təqdim edən nazirlik və maliyyə şöbələri ilə məsləhətləşərək bütün nağd vəsait axınlarını yoxlayıb, rəqəmləri nəzərdən keçirirdi.

Nağd vəsait axını hər ay hazırlanmalı, hazırlandığı aydan əvvəlki ayın faktik rəqəmlərini, eləcə də hazırlandığı ay da daxil olmaqla ilin qarşıdakı aylarının proqnozlaşdırılan rəqəmlərini əks etdirilməlidir. Agentlik nağd vəsait axınını göstərilən vaxtda təqdim etmədikdə bu agentlik üçün proqnozun cəmini maliyyə planlaşdırılması və nağd vəsaitin idarə edilməsi şöbəsinin özü müəyyənləşdirir və müvafiq olaraq agentlik də bu cəmlərlə razılaşmağa (onları qəbul etməyə) borcludur. Bundan başqa, Maliyyə Nazirliyi lazım bildiyi inzibati tədbirlərə görə, məsələn, müvafiq agentliyin ödəmələrini və maliyyələşdirilməsini dayandıra bilər. Eyni qaydada, hər bir agentliyin vəzifəsi bu olacaq ki, proqnozu hazırladığı əvvəlki və ondan sonrakı hər ay üzrə nağd vəsait axınına dair düzgün məlumatlar təqdim etsin. Təqdim olunmuş fakt cəmlərinin azaldıldığı, yaxud düzgün olmadığı aşkarlanarsa, Maliyyə Nazirliyinin müvafiq tədbirlər görmək, həmin agentliyin ödəmələrini və maliyyələşdirilməsini dayandırmaq hüququ var.

Xəzinədarlığın normal işləməsinin mühüm elementlərindən biri dövlət öhdəliklərinin uçotudur.

Azərbaycanda xəzinədarlıq sisteminin yaranması ilə ödəmə mərhələsində xərclərə nəzarət tətbiq olunmuşdu. Lakin xərclərə nəzarətin düzgünlüyü və səmərəliliyi üçün onu öhdəlik mərhələsində həyata keçirmək tələb edilir. Bu halda ödəmələr üzrə borcların yaranmasının qarşısı alınır, dövlətin vəsait əldə etməsinə və borcların vaxtında ödənilməsinə imkan yaranır. Mal və xidmət sahiblərinin tələblərini hökumətin yerinə yetirməməsi onların nazazılığına, gələcəkdə dövlət əməliyyatları üzrə borcların çoxalmasına səbəb olur ki, bu da milli iqtisadiyyatın inkişafına mənfi təsir göstərir. Bu vəziyyəti və inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini nəzərə alaraq dövlət xərclərinə hələ öhdəliklər mərhələsində nəzarət edilməsinə qərar verilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. AR-da Dövlət Xəzinədarlığının yaradılması haqqında AR-nın prezidentinin 1995-ci il 4 dekabr 398 sayılı fərmanı.
2. B.Xankişiye, Ş.Əliyev. Büdcə təşkilatlarında uçot və hesabat. Dərslik, Bakı, 2013.
3. H.X.Əsədov, S.T.Talıbov. Dövlət xərclərinin idarəedilməsi və xəzinədarlığın təşkili problemləri, Bakı, 2005.
4. Ə.Ələkbərov. Dövlət vəsaitlərinin idarəedilməsində xəzinədarlığın rolu, Bakı, Maliyyə və uçot jurnalı №11, 2003.
5. M.M.Sadiqov, S.M.Məmmədov. Maliyyə, Gəncə 2010.
6. Иванов Н.Г., Маковник Т.Д. Казначейская система исполнения бюджетов, СПб, 2001.
7. Романенков А.И., Федеральное казначейство и бюджетная реформа, Псков, 2000.

*Quliyev Z.Q. i.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

XƏZİNƏDARLIĞIN MAHİYYƏTİ, YARANMA ZƏRURƏTİ VƏ STRUKTURU

Xəzinədarlıq dövlət gəlirlərini və xərclərini nəzarətdə saxlayan və pul-valyuta vəsaitinin hərəkətini tənzimləyən ən önəmli dövlət orqanıdır. Xəzinədarlıq sistemi iqtisadi tənzimlənmənin və nəzarətin əsas vasitəsi kimi çıxış edir. Bunların ən vacibi büdcə icrasındakı çatışmazlıqlardır ki, onlar da, hər şeydən əvvəl, büdcənin xərclənməsi və daxilolmaların idarə edilməsi ilə bağlıdır. Xəzinədarlığın təşkili məsrəflərin və nöqsanların aradan qaldırılması üçün mühüm bir vasitədir. Azərbaycan Respublikasında xəzinədarlıq strukturu yaradılarkən beynəlxalq təşkilatların, ilk növbədə Beynəlxalq Valyuta Fondunun tövsiyələri və inkişaf etmiş ölkələrin zəngin təcrübəsi nəzərə alınıb.

*Гулиев З.Г. д.ф.э.н.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

СУЩНОСТЬ, ВАЖНОСТЬ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И СТРУКТУРА КАЗНАЧЕЙСТВА

Казначейство самый важный государственный орган контролирующий государственные доходы и расходы, регулирующий движение денежно-валютных средств. Система казначейства выступает как основной посредник экономического регулирования и контроля. Важнейшим из них является выявление недостатков в исполнении бюджета, что в свою очередь связано с расходами бюджета и управления с денежными поступлениями. Важным средством для уменьшения расходов и устранения ошибок является организация казначейства. При создании структуры казначейства в Азербайджанской Республике были учтены в первую очередь, рекомендации Международного Валютного Фонда и богатый опыт развитых стран.

*Guliyev Z.G. Ph.D. in econ.
Baku Business University*

S U M M A R Y

THE ESSENCE OF TREASURY, ITS FORMATION NECESSITY AND STRUCTURE

The treasury is the most important government agency, which keeps the incomes and expenses of the state under control and regulates the money-currency movements. The treasury system is performing as a main tool of economical controlling and regulation. The most important among these is the shortages in budget fulfillment and before everything, they are related to spending of budget and management of incomes. The organizing of treasury is an important method for the elimination of expenses and shortages. In the establishment of treasury structure in Azerbaijan Republic, the recommendations of international organizations, mainly the recommendations of International Currency Fund and the rich experiences of developed countries are taken in consideration.

*Aslanov E.Ş. doktorant
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

UOT - 336.722.68

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ DAXİLİ AUDİTİN EFEKTİVLİK SƏVİYYƏSİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: bank, daxili audit, idarəetmə sistemi, nəzarət sistemi, bank əməliyyatları, aktivlər, effektivlik.

Ключевые слова: банк, внутренний аудит, система управления, система контроля, активы, эффективность.

Key words: bank, internal audit, management system, control system, assets, effectiveness.

Müasir şəraitdə kommersiya banklarında daxili auditin effektivlik səviyyəsinin təhlilinin səmərəli təşkili məsələləri aktuallığı ilə xüsusi diqqət cəlb edir. Bu baxımdan daxili auditin kommersiya banklarının ümumi fəaliyyətində rolunun öyrənilməsi və obyektiv qiymətləndirilməsi vacib məsələlər kimi xarakterizə olunur. Daxili auditin bank əməliyyatları proseslərində verdiyi töhfələrin, təsir dairəsinin öyrənilməsi, bunlarla bağlı məlumatların toplanması, sistemləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi lazım gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili auditin effektivli təşkilini qiymətləndirmək üçün planlaşdırılmış və proqnozlaşdırılmış formada məqsədli monitorinqlərin keçirilməsi və auditin effektivliyinin müəyyənəndirilməsi tədbirləri də vacibliyi ilə seçilir. Bu halda daxili audit tərəfindən əldə edilən materiallar peşəkar olmalı, bu materiallar sistemləşdirilməli və audit subyektinin maliyyə-mühasibatlıq, idarəetmə, vergi, statistika və s. istiqamətlər üzrə hesabatlarının, fəaliyyət sənədlərinin dəqiqliyi obyektiv, müqayisəli təhlil formasında olmalıdır [1]. Başqa bir tədqiqatçı V.Dunayeva kommersiya banklarında daxili auditin effektivli təşkili problemlərini öyrənərək, bildirmişdir ki, daxili auditin fəaliyyəti bankın nəzarət sisteminin əsas hissəsi kimi bütövlükdə kommersiya bankının səmərəli idarə edilməsi baxımından qiymətləndirilməlidir [2].

Araşdırmalar göstərir ki, daxili auditin hazırladığı hesabatlar, yekun müddəalar, təklif və tövsiyələr əsasında rəhbərlik tərəfindən bankın fəaliyyətinin gücləndirilməsi, inzibati tədbirlərin görülməsi, əlavə bank mexanizmlərinin dövrüyyəyə buraxılması, bank işçilərinin məsuliyyətinin artırılması, bank risklərinin idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı strateji qərarlar qəbul edilir və onların icrası üzrə nəzarət təşkil olunur. Bu sahədə tədqiqatlar aparan M.Nazarova bildirir ki, daxili auditin daha effektivli və səmərəli olması üçün kommersiya bankının strateji fəaliyyət istiqamətlərinin daxili nəzarət prinsipindən dərin təhlilinin təşkil edilməsi, daxili və xarici amillərin təsirindən yaranan risklərin idarə edilməsi üzrə nəzarət sisteminin hansı səviyyədə təşkil olunmasının araşdırılması, bunlarla bağlı nəzarət prosedurlarının müqayisəli təhlil edilməsi xeyli vacibdir. Bu halda, daxili auditin bankın filial şəbəkəsi, digər struktur bölmələrinin ümumi fəaliyyətinin qəbul edilmiş nəzarət prosedurlarına adekvatlığının müvafiq müqayisəli təhlilinin aparılması da auditin effektivliyini yüksəltməyə imkan verərdi [3].

Bazar iqtisadiyyatının inkişaf proseslərinin intensivləşdiyi və dünya iqtisadi proseslərinin qlobalaşdığı bir şəraitdə sahibkarlıq və biznes subyektlərində, o cümlədən, kommersiya banklarında ümumi fəaliyyətin nəzarətdə saxlanılması üçün müxtəlif metodologiyalardan və təşkilati formalardan, xüsusi struktur vahidlərinin yaradılmasından geniş istifadə edilir. Tədqiqatçı T.Pakşına qeyd edir ki, daxili auditin təşkili hesabına menecment heyəti özünün funk-

sional vəzifələrinin daha peşəkar səviyyədə yerinə yetirilməsi, müxtəlif fəaliyyət istiqamətləri üzrə və bütövlükdə, ümumi fəaliyyətin yekununda qarşıya qoyulan məqsədlərə çatılmasında menecment heyətinin potensialı səfərbər olunur, onların işinə ümumi nəzarətin gücləndirilməsi nəticəsində arzuolunmayan və neqativ fəaliyyət halları minimuma enir, risklər azalır, sabit və etibarlı fəaliyyət təmin olunur [4]. Ümumiyyətlə, daxili auditin effektivliyinin müəyyən edilməsi üçün bir sıra yanaşmalar mövcud olsa da, bunların içərisində bir neçə amilləri və səbəbləri birləşdirən kompleks yanaşmalar azlıq təşkil edir. Təsadüfi deyildir ki, daxili auditin effektivliyinin qiymətləndirilməsi və onun səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün təklif edilən meyarlar içərisində “insan”, “metodlar”, “ətraf mühit” və “nəzarət” kateqoriyalarına, başqa sözlə, praktiki alətlərə yer verilməsi yolu ilə daxili auditin təşkili proseslərinin təkmilləşdirilməsi və onun səmərəliliyinin artırılması praktikasına önəm verilməsi daha çox diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, bank aktivlərinin və maliyyə resurslarının idarə edilməsi, onların üzərində nəzarət sisteminin təşkilində daxili auditin praktiki alətlərindən istifadəyə bank sistemində geniş yer verilir. Bu baxımdan qeyd olunan resurslar üzrə, bütövlükdə, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarətin təşkilində daxili auditin rolunun qiymətləndirilməsi A.Yevdokimova və İ.Paşkina tərəfindən baxılmışdır [5]. Bu müəlliflərin ümumiləşdirdiyi meyarlar nəticəsində daxili auditin effektivlik səviyyəsinin müəyyənəndirilməsinə imkan yaranmış olur. Belə ki, qeyd olunan mühüm effektivlik göstəriciləri üzrə qiymətləndirmələr nəticəsində daxili auditin hansı səviyyədə fəaliyyətinin vacib məqamları və onun adekvatlıq səviyyəsi aydınlaşdırılır. Bu göstəricilər üzrə qiymətləndirmələr əsasında daxili auditin işinin daha da təkmilləşdirilməsi və onun nəzarət dairəsinin genişləndirilməsi məsələləri yüksək rəhbərlik tərəfindən baxılır, bunlarla bağlı müvafiq qərarlar verilir. Bu halda daxili audit rəhbərlik qarşısında ciddi argumentlərlə əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrlə çıxış etməlidir. N.Xoroxordin daxili auditin təşkili metodologiyasını, onun inkişaf konsepsiyasını tədqiq edərkən, daxili auditin rolunun qiymətləndirilməsi və effektivlik səviyyəsinin müəyyənəndirilməsi üçün daxili audit sisteminin özünə konseptual yanaşmanın təmin edilməsini, daxili auditin məqsəd, vəzifə və funksiyalarının optimallaşdırılmasını mühüm məsələlər kimi xarakterizə etmişdir [6]. Bunlarla bərabər, daxili auditin effektivliyinin qiymətləndirilməsinə iki qrup mühüm göstəricilərinin, subyektiv və obyektiv amillərin nəzərə alınması zərurəti də diqqət cəlb edir.

Daxili auditin effektivlik səviyyəsinin daha obyektiv qiymətləndirilməsi üçün kommersiya bankının qarşısında duran əsas məqsədlərin və vəzifələrin yerinə yetirilməsi proseslərindəki risklərin sistemli araşdırılması və səmərəli idarə edilməsi ilə birbaşa bağlılıq təşkil edir. Bu proseslərdə daxili audit yüksək standartlar səviyyəsində risklərin dərin təhlilini aparmalı, onlarla bağlı proseslərin mahiyyətini, bu riskləri yaradan çoxsaylı səbəbləri öyrənməli, mövcud risk təhlükələrinin aradan qaldırılması mexanizmlərinin və nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsinə səy göstərməlidir. Daxili audit epozodik xarakter daşımamalı, davamlılıq prinsipi əsasında daim, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi müstəqil, kifayət qədər səlahiyyətlərə malik bir nəzarət struktur vahidi kimi fəaliyyət göstərməlidir. Bank mütəxəssisi R.Asanova banklarda daxili auditin işinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi problemlərini araşdırarkən, bu prosesləri üç mərhələdə baxmağı məqbul saymışdır. Müəllif bunlara birinci mərhələdə-auditin keçirilməsi, onun planlaşdırılması, yoxlama müddətinin qorunması, auditin işgüzarlıq göstəricilərinin qiymətləndirilməsi, bütün meyarlar üzrə 1-dən 5-ə qədər olan diapazonda bal sistemində qiymətləndirmələrin aparılması, audit iştirakçılarının və auditə rəhbərlik edənlərin fəaliyyətinin sorğu yolu ilə qiymətləndirilməsini aid etmişdir. İkinci mərhələdə-daxili auditin müxtəlif bölmələrinin keyfiyyət göstəricilərinin, onların qarşısında qoyulan vəzifələrə müvafiq işlərin yerinə yetirilmə səviyyəsinin, auditorların işgüzar keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi 100%-lik baxıldıqda iş planının yerinə yetirilməsinə görə 20%, planlaşdırmanın, auditin keçirilməsi-

nin və daxili auditorun işgüzarlıq keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə görə 40%, müxtəlif lahiyələr üzrə işlərin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə görə 20%, daxili auditin rəhbərlərinin və daxili auditorların illik test yolu ilə yoxlanılmasının nəticələrinə görə 10% və ilin yekunu üzrə daxili auditorların işinin qiymətləndirilməsinə görə 10% prinsipi ilə baxılır. Üçüncü mərhələdə isə, daxili audit xidmətinin fəaliyyətinin keyfiyyət göstəriciləri əsasında onun ümumi fəaliyyəti qiymətləndirilir. Bu halda, qiymətləndirmə 5 bal sistemi ilə aparılır, daxili auditin ümumi fəaliyyəti 3 bala kimi qiymətləndirildikdə onun işi aşağı effektivli, 3,1-dən 4 bala kimi orta effektivli və 4,1-dən 5 bala kimi yüksək effektivli hesab edilir [7]. Qeyd edək ki, daxili auditin effektivliyinin qiymətləndirilməsinin nəticələri kimi, birinci növbədə iqtisadi səmərəliliyə imkan verən göstəricilər, o cümlədən, aşkarlanmış və qarşısı alınmış nöqsanlardan azaldılan itkilər, əldə edilən qənaət, daxili auditin daha səmərəli təşkili baxımından bank risklərinin azaldılması, bununla əlaqədar tətbiq edilmiş bank alətlərinin, verilmiş təkliflərin, irəli sürülmüş tövsiyələrin, sorğuların faiz səviyyəsi, daxili audit heyətinin motivasiyası, işçi heyətindəki dəyişikliklər, sertifikatlaşdırılmış mütəxəssislərin və peşəkar auditorların sayı, daxili auditin qarşısında duran vəzifələrə adekvat fəaliyyət göstərməsi və sairələr əsas götürülür. Bu qeyd edilən meyarların və qiymətləndirmə göstəricilərinin obyektiv baxılması problemləri də diqqət çəkir. Fikrimizcə, hər bir audit əməliyyatının və yoxlamasının yekunu olaraq, auditin planlaşdırma strukturuna müvafiq olaraq vəzifələrin necə yerinə yetirilməsi və prosedurlara əməl olunması sistemli şəkildə baxılmalı və qiymətləndirilməlidir. Burada mühüm vəzifələrdən biri də auditin nəticələrinin effektivliyinin operativ baxılması və dəyərləndirilməsidir. Çünki daxili auditin nəticələri heç də bütün hallarda gözlənilən nəticələri verməyə bilər. Daxili auditin effektivlik meyarlarının bankların prioritet fəaliyyət prinsiplərinə adekvatlıq baxımından daha optimal müəyyənəndirilməsi vacib şərtlərdəndir. Bizə görə, daxili auditin effektivlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi meyarlarına aşağıda verilən şəkildəki kimi baxmaq mümkündür.

Şəkil. Daxili auditin effektivlik səviyyəsi meyarlarının sxemi.

Şəkildən göründüyü kimi, daxili auditin funksional vəzifələrindən və təşkilati strukturundan asılı olaraq, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi mühüm meyarlardan olan daxili auditin müstəqillik və sərbəstlik prinsiplərinin qorunmasına ciddi önəm verilmişdir. Bundan əlavə, digər meyarlar sırasında daxili auditin səlahiyyət dairəsi daxili auditin hesabatlılıq prinsipi, onun əsas məqsədləri və missiyası, strateji prioritetləri və s. yer almışdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, daxili auditin proseduru və metodologiyası baxımından vacib meyarlar kimi aşağıdakılar göstərmək olar:

- daxili auditin daimililik prinsipi əsasında təşkil edilməsi;
- risklərlə bağlı planlaşdırmalar;
- auditorların vəzifələrinin və tapşırıqlarının müəyyənləşdirilməsi;
- daxili auditin müasir texnologiyalar əsasında təşkil üçün xüsusi proqram təminatının tətbiqi;
- daxili audit xidmətinin digər daxili qurumlarla və kənar təşkilatlarla qarşılıqlı fəaliyyət əlaqəsinin formalaşdırılması;
- daxili audit resurslarının mənbələrinin aydınlaşdırılması;
- əməkdaşların peşəkarlıq səviyyəsinin inkişaf etdirilməsi;
- auditorların motivasiyasının təmin olunması və s.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Веркеева Е.В. Учетно-аналитическое обеспечение системы внутреннего аудита в корпорациях. Дисс. канд. экон. наук. Йошкар-Ола (Россия), 2010. – 260 с.
2. Дунаева В.И. Внутренний аудит в коммерческом банке. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2001. – 192 с
3. Назарова М.А. Анализ и оценка системы внутреннего контроля в ходе аудита. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2002. – 156 с.
4. Пакшина Т.П. Формирование функционального содержания внутреннего аудита в системе менеджмента компаний. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2004. – 166 с.
5. Евдокимова А.В., Пашкина И.Н. Внутренний аудит и контроль финансово-хозяйственной деятельности организации – <http://nashaucheba.ru>.
6. Хорохордин Н.Н. Методология внутреннего аудита в организации // Аудиторские ведомости. – 2006. - № 6.
7. Асанова Р.Р. Оценка эффективности работы внутреннего аудита в банках. НБК, Астана. – <http://www.gaap.ru>.

*Aslanov E.Ş. doktorant
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ DAXİLİ AUDİTİN EFFEKTİVLİK SƏVİYYƏSİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Məqalədə qloballaşma şəraitində kommersiya banklarında daxili auditin effektivlik səviyyəsi məsələləri tədqiq edilmişdir. Bu məqsədlə baxılan problemin nəzəri əsasları, xüsusiyyətləri, daxili auditin effektivlik meyarları təhlil olunmuşdur. Müasir şəraitdə daxili auditin bankların idarə edilməsində rolu, funksional fəaliyyəti, audit mexanizmlərinin və tədbirlərinin mahiyyəti verilmişdir.

Müasir dövrdə kommersiya banklarında daxili auditin effektivlik səviyyəsinin artırılması və bu sahədəki meyarların müəyyənləşdirilməsi, daxili audit mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üçün bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür.

*Асланов Э.Ш. докторант
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

Р Е З Ю М Е

ОЦЕНКА УРОВНЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ВНУТРЕННЕГО АУДИТА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В статье рассмотрены вопросы уровня эффективности внутреннего аудита в коммерческих банках в условиях глобализации. С этой целью были исследованы теоретические основы рассмотренной проблемы, особенности и предпосылки эффективности внутреннего аудита. В статье дана роль внутреннего аудита, сущность мероприятий и механизмы аудита, функциональная деятельность в управлении банками в современных условиях.

В конце статьи даны предложения по совершенствованию уровня эффективности внутреннего аудита в коммерческих банках, определение критериев в этой сфере и повышению роли внутреннего аудита в современном периоде.

*Aslanov E.Sh. cand. for a degree
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

EVALUATION LEVEL OF THE EFFECTIVENESS OF INTERNAL AUDIT IN MODERN CONDITIONS

The questions of the level of effectiveness of internal audit in commercial banks in the context of globalization are given in the article. The theoretical basis of the considered problems, the features and conditions of the effectiveness of internal audit are investigated for this purpose too. The role of internal audit, the nature of activities and audit mechanisms, functional activity in the management of banks in modern conditions are described in the article.

Suggestions for improving the level of effectiveness of internal audit in commercial banks, the definition of the criteria in this area and the role of internal audit in the modern period are given in the end of the article.

*Mustafayev A.M. i.ü.f.d., dos.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT - 338.5; 334.724.6

MİLLİ İQTİSADIYYATDA QIYMƏT AMİLİ BAXIMINDAN DÖVLƏT SEKTÖRÜNÜN ROLUNUN ÖYRƏNİLMƏSİ

Açar sözlər: dövlət sektoru, milli iqtisadiyyat, qiymət, tənzimləmə, qiymət əmələgəlmə, bazar, mikroiqtisadiyyat, makroiqtisadiyyat və s.

Ключевые слова: государственный сектор, национальная экономика, цен, регулирование, ценообразования, рынок, макроэкономика, микроэкономика и.т.д.

Key words: state sector, national economy, price (mark), to regulate, price (mark) formation, market, micro economy, makro economy etc.

Son dövrlərin sosial-iqtisadi və global iqtisadi prosesləri bir daha onu göstərdi ki, milli iqtisadiyyatın inkişafının dayanıqlı olması (təsirlərə dayanıqlı olması) olduqca vacibdir. Bu aspektdə qiymət amili ölkə iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır. Məqalədə əsas məqsəd, dövlət sektorunun fəaliyyətini qiymətəmələgəlmə mexanizmində üzə çıxarmaq və real vəziyyəti ifadə etməkdən ibarət olmuşdur. Belə bir məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini vacib hesab etmişik:

1. Qiymət amilinin nəzəri dəyərləndirilməsini.
2. Dövlətin qiymət tədbirləri səviyyəsinin müəyyən olunması, təhlil və qiymətləndirmənin verilməsi.

Qiymət amili istənilən iqtisadi sistemdə öz aktuallığını daima saxlayan mühüm hadisələrdən biri hesab olunur. Qiymət amilinin “qiymət əmələgəlmə” prosesində malik olduğu məzmun, xüsusilə də bazar iqtisadiyyatı kursunu əsas istiqamət götürən ölkələrdə olduqca mürəkkəb hal almışdır. Belə ki, ümumi iqtisadi sistem üçün xarakterik olan “nə”, “necə” və “kimin üçün” sualların reallaşmasında qiymətin hansı rolu oynaması (bu rol qaçılmazdır və zamanla dəyişən kəmiyyət və keyfiyyətlərdə özünü göstərir) elə onun mövcud dövr üçün məzmununu da ortaya qoymuş olur. Yəni, qiymət amilinin bizlər üçün lazım olduğu mahiyyəti onun müxtəlif iqtisadi problemlərin həllində oynadığı rol ilə ifadə edilir ki, göstərilən üç sual da məhz bu aspektdən dəyərləndirilir.

Qiymət amili baxımından iqtisadi sualların cavablandırılması formal deyil, real olaraq iqtisadiyyatda tarazlığın təmin olunmasının, yəni cəmiyyətin sosial istiqamətli iqtisadi inkişafının bazası kimi dəyərləndirmək lazımdır. Çünki, istənilən iqtisadi problemin həlli istiqaməti baxımından onun hədəf-nəticəsinə öncədən nəzər salmaq lazımdır. Bu həmçinin, həmin iqtisadi anlayışın da mahiyyətini düzgün ifadə etməyə imkan verəcəkdir. Hesab edirik ki, sosial-istiqamətli iqtisadi inkişaf dedikdə, xüsusilə təsərrüfat sisteminin sosial və iqtisadi effektiv fəaliyyətinin uyğunluğu başa düşülməlidir.

Məlumdur ki, müxtəlif dövrlər üçün iqtisadi və sosial effektiv anlayışlar proses olaraq bir-birlərinə əks mövqedən çıxış edirlər. Bu əks mövqe məhz dövlət sektorunun fəaliyyəti zamanı meydana çıxır. Məhz belə bir ziddiyyətli problemin həlli dövlətin tənzimləyici tədbiri özündə ehtiva edir ki, bu tədbirin ən vacibi də qiymət amilidir [1, səh.27]. Ümumi mənada ifadə etdikdə isə söyləmək lazımdır ki, qiymət əmələgəlmənin bazar prosesi ilə həmin bazarın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi-dövlətin qiymət siyasətində tam mənada ifadə edilən vahid konseptual xəttə əsaslanmalıdır.

Ömtə və xidmətlərin alqı-satqısını həyata keçirən sfera kimi özünü göstərən bazar bunu qiymət amilinin köməkliyi ilə qarşılıqlı təmin olunma mexanizminə əsaslanaraq reallaşdı-

rır. Bu tezisə əsasən qiymət əks arzu və istəklərə malik olan tərəflər arasında kompromisin əldə olunmasına xidmət edir. Məhz bu kompromisin əldə olunmasında da qiymət əmələgəlmə formalaşır. Bu kompromisdə qiymət amili müxtəlif məzmunlu olduğundan (şərti, formal, təzyiqli, diktə və s.) reallaşan iqtisadi proses “qeyri-real” hal almağa başlayır. “Qeyri-real” halın aşağıdakı üç klassik formasını göstərmək olar:

- qiymətin satıcı tərəfindən diktə edilməsi (istehlakçının seçim imkansızlığı şəraiti), monopol qiymət;
- qiymətin alıcı tərəfindən diktə edilməsi (istehsalçının seçim imkansızlığı şəraiti), monopol vəziyyət;
- qiymətin dövlət tərəfindən diktə edilməsi (müəyyən etmə və tənzimləmə).

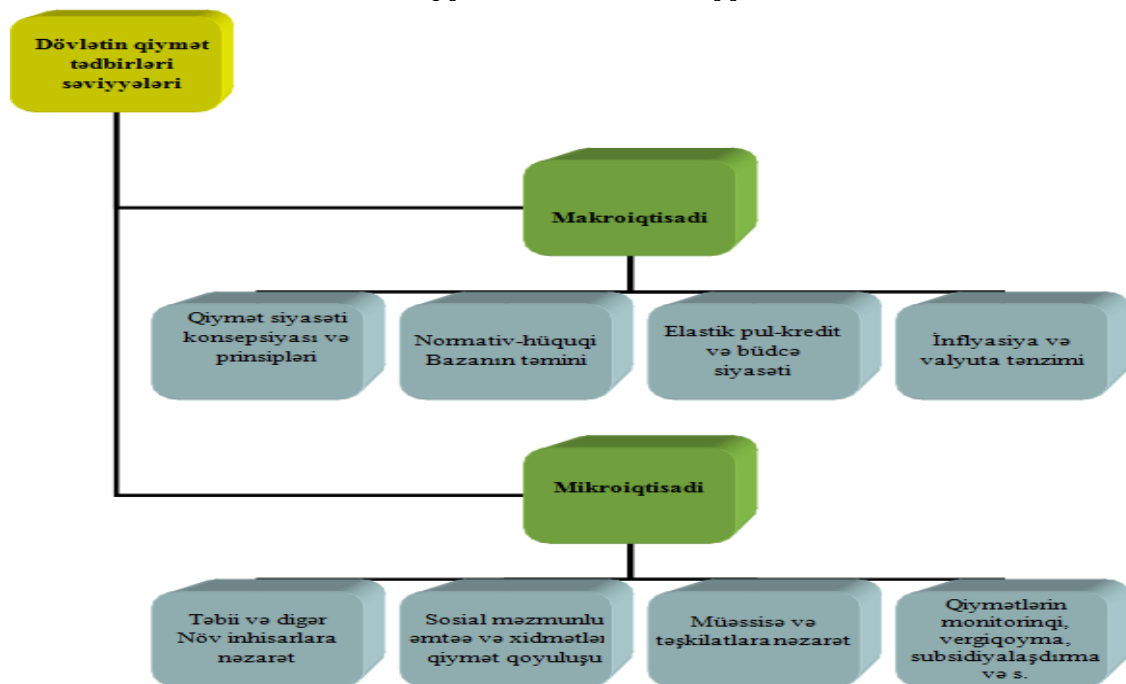
İlk iki hadisə bazarın real halı olmaqla səciyyələnməkdədir. Lakin üçüncü hal isə, öncəki iki halı düzəltmək üçün cəmiyyətin maraqlarını ifadə etməklə reallaşan hadisədir. Bu baxımdan dövlətin qiymətlə bağlı tədbirləri iki istiqamətdə öyrənilir deyə bilərik (bax şəkil 1).

Təqdim olunmuş qrafikdə qiymətlə bağlı makro və mikro səviyyədə tədbirlər öz əksini tapmışdır. Mütəxəssislərin bir çoxu qiymət amilini sırf makroiqtisadi hadisə kimi qələmə versə də, araşdırmalar və zəruri sosial-iqtisadi şərait bunun tam əksini ifadə edir. Belə ki, dövlətin mikroiqtisadi səviyyədə qiymət tədbirləri daha çox və şaxələnməmiş formada özünü göstərməkdədir [2, səh.39]. Qrafikdə qeyd olunanlarla yanaşı əlavə tədbirlər də vardır ki, onlara aşağıdakıları aid edə bilərik:

- müqavilə əsaslı (klirinq qiymətləri də aid edilə bilər) qiymətəmələgəlmənin hüquqi müdafiəsi;
- ayrı-ayrı məhsullara aksiz vergi qoymanın tətbiq edilməsi;
- xarici iqtisadi fəaliyyətdə gömrük tariflərinin tətbiqi;
- xüsusi hallarda qiymətlərin indeksiyası, qiymət statistikasının təşkili və s..

Şəkil 1.

Dövlətin qiymət tədbirləri səviyyəsi

Qeyd: Şəkil müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Makro və mikroiktisadi səviyyədə dövlətin qiymət tədbirlərini dəyərləndirdikdə diqqət mərkəzində saxlamalı olduğumuz bir sıra məqamlar vardır. Belə ki, mikroiktisadi səviyyədə dövlətin tədbirləri ictimai maraqları əgər dolaylı təmin edirsə, makroiqtisadi səviyyədə bu tədbirlər birbaşa olaraq cəmiyyət üzvlərinin maraqlarına istiqamətlənmişdir. Bundan başqa bazar iqtisadiyyatı üçün qiymət əmələgəlmə mexanizmi daha çox mikroiktisadi səviyyə üçün xarakterik olduğunu söylədiyimiz zaman bunu makroiqtisadi səviyyə üçün qəbul etmək olmur. Həmçinin, effekt baxımından qiymət tədbirlərini zəruri edən səviyyə makroiqtisadi, o effektdə təsir etmək vasitələri isə daha çox mikroiktisadi səviyyədə özünü göstərir.

Dövlət sektoru ilə özəl sektor arasında “mümkün” həddlərin müəyyən olunmasında qiymət amilinin də özünəməxsus yeri vardır. Məlumdur ki, bazar prinsipi qiymət əmələgəlmədə iki prinsipə dayanmışdır. Onlara aiddir: 1) Son faydalılıq əsasında qiymətlərin müəyyən olunması. 2) Tələb və təklif əsasında qiymətlərin müəyyən olunması.

Birinci hal daha çox subyektiv-psixoloji qanunlar əsasında formalaşır və insanların arzu-istəklərinin reallaşmasında rol oynayır. Bu konsepsiyanın tərəfdarları nə qədər də iqtisadi proseslərə riyazi üsulların tətbiqini dəstəkləsələr də, faydalılıq məsələsində müasir dövr baxımından bunun dəqiq həlli mümkün deyildir. Şübhəsiz ki, mikroiktisadi səviyyədə faydalılıq həddinin müəyyən olunmasının özünəməxsus şərh və izahı olsa da makroiqtisadi konyunkturanın qiymətləndirilməsi baxımından bunun uğurlu olduğunu söyləmək olmur. Qiymət əmələgəlmənin birinci istiqaməti üzrə Avstriya iqtisad məktəbinin mövqeyinə nəzər salmaq kifayət edir ki, bu hal sırf mikroiktisadi və subyektiv münasibətdən bilavasitə asılıdır. Bu məktəbin mövqeyi belədir ki, qiymətin əmələ gəlməsi insanların iradə və şüurundan asılı olaraq tələbatların ödənilməsi səviyyəsini müəyyən edir. Həmçinin, özlərindən öncəki klassik məktəbin də bu istiqamətdə mövqelərini tənqid edərək bildirirdilər ki, (əsasən, K.Mengerin iqtisadi görüşlərində) əslində heç bir yerdə iki məhsulun dəyəri heç zaman bərabər ola bilməz. [3, səh.48-50]. Bu aspektdə klassiklər qeyd edirdilər ki, qiymət mübadilənin vacib elementidir və mübadilədə məhsulların qiymətləri ekvivalent olur. Göründüyü ki, qiymət amili Avstriya iqtisad məktəbinin timsalında faydalılıq həddi və subyektiv qiymətləndirmə ilə əsasən izah edilməyə çalışılmışdır.

İkinci hal sırf bazar iqtisadiyyatının vacib elementlərindən olan tələb və təklif əsasında reallaşmasıdır. Düzdür, Avstriya məktəbi neoklassik istiqaməti təmsil etsə də, ingilis məktəbi nümayəndəsi olan A.Marşalın tədqiqatlarında daha çox tələb və təklif şərhə yer almaqdadır. Bazarın digər elementlərinin normal işlədiyi halda tələb və təklifin reallaşması bazar qiymətini formalaşdıracaqdır ki, bu qiymət bazarda digər neqativ qiymət əmələgəlməsinin qarşısını alacaqdır. Bu tezis bazar iqtisadiyyatının vacib amili kimi görsənsə də, realıqda bazarın digər istiqamətli qiymət əmələ gəlməsi daha mürəkkəb və şaxələnmiş haldadır.

Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün qiymət əmələgəlmə probleminə baxdıqda qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələyə baxış bazar iqtisadiyyatına keçidin ilk dövrlərinə əsaslanmalıdır. Belə ki, plan təsərrüfat sistemindən imtina etmək və tamamilən bazar prinsipləri əsasında iqtisadiyyatın qurulmasında şübhəsiz ki, qiymət amilinin də özünəməxsus yeri vardır. Əsasən, azad qiymətlərin formalaşmasını özündə birləşdirən bu prosesin reallaşması (hərçənd ki, bir sıra iqtisadçılar qiymətlərin tamamilən, birdən-birə liberallaşdırılmasının əksinə çıxmışdılar) müəyyən problemlərin həllini nəzərdə tutduğu kimi bir sıra çətinlikləri də özü ilə bərabərində gətirmişdir.

Qeyd edək ki, respublikamızda olduğu kimi digər post-sovet respublikalarında da həyata keçirilən qiymət islahatı demək olar ki, tamformatlı olmamışdır. Çünki, daha öncə vurğuladığımız mikro və makro səviyyələr üzrə qiymət islahatında liberallaşma müəyyən həddlərlə həyata keçirilmişdir. Xüsusən də neft və neft-kimya məhsullarının qiymətlərinin formalaşması

tamamən dünya bazarının konyunkturasından asılı olması prosesini söylənən tezisimizə misal gətirə bilərik. Zaman keçdikcə neft və neft-kimya məhsullarının dünya bazarı konyunkturasından asılı olan qiymət səviyyəsinə uyğun dövlətin qiymət tənzimlənməsində və siyasətində kəmiyyət dəyişikliklərinin şahidi olmuşuq. Bu hal müasir dövrdə hələ də davam etməkdədir. Nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi sistemin dəyişikliyi özündə qiymətlə bağlı bir sıra problemləri üzə çıxartmışdır ki, biz onları üç qrup altında qeyd edə bilərik. Onlara aşağıdakılar aid edilir:

1. İqtisadi sistemin dəyişilməsi zamanı mövcud olan qiymət problemi. Bu problemə **“sabit qiymət problemi”** də demək olar. Məsələn, müəssisə və təşkilatlar arasında əlaqələrin qırılması və bu əsasda nəzərdən keçirilən dövrdə keyfiyyətə sabit qalan məhsulların yeni bazar tələbləri qarşısında dəyişilməsi çətin olan qiymətləri göstərmək olar. Bu hal onu zəruri etdi ki, yeni bazar tələblərinə qiymət amili üzrə cavab verə bilməyən müəssisə və təşkilatlar tamamilə bağlanmaq zərurətində qaldılar. Azərbaycanda və digər respublikalarda bu proses aydın surətdə özünü göstərmişdir.

2. Həyata keçirilən iqtisadi islahatların gedişindən irəli gələn qiymət dəyişikliyi və ya buna **“dəyişən qiymət problemi”** adını da vermək olar. Bu proses daha çox ümumi iqtisadi, sosial-iqtisadi və makro səviyyədə özünü göstərən qiymət dəyişikliyi ilə fərqlənmişdir. 1994-cü il və 1998-ci ildə baş vermiş iqtisadi böhranlar və onun nəticəsində hiper inflyasiyanın ölkə iqtisadiyyatında qeyd olunmasını buna misal göstərmək olar. Belə bir şəraitdə şübhəsiz ki, dövlət sektoru baxımından nəzərdən keçirilən problemin aktuallığı meydana çıxmışdır. Məhz dəyişən qiymət problemi və onun həlli zəruri etmişdir ki, qiymət əmələgəlmə məsələsində dövlət nəticəni əldə rəhbər tutaraq iqtisadi proseslərə müdaxilə etsin.

3. Nəzərə almaq lazımdır ki, istər qiymətlərin liberallaşdırılması prosesində, istərsə də tənzimlənen qiymətlərin müəyyən edilməsi zamanı islahatların gedişində bir problem özünü daha qabarıq şəkildə göstərmişdir. Bu problemə **“nisbət qiymət problemi”** də deyə bilərik. Nisbət qiymət probleminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, islahatlar həyata keçirilərkən yeni bazar tələblərinə cavab verə bilməyən məhsulların qiymətlərinin düşməsi ilə yanaşı, həmçinin həmin dövrdə işçi qüvvəsinin də qiyməti kəskin surətdə enmişdir. Hətta deyərdik ki, işçi qüvvəsinin qiyməti əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinə nisbətə daha çevik formada aşağı düşmüşdür. Bu halın səbəbi aydındır ki, məhsullar əmtəə bazarının tələblərinə, iş qüvvəsinin səviyyəsi isə əmək bazarının tələblərinə cavab verə bilməmələri kimi göstərilməkdədir.

Xüsusən də iqtisadi islahatların gedişində qiymət tənzimlənməsi ilə əlaqədar mühüm olan iki meyl özünü qabarıq şəkildə daha çox göstərmişdir. Bu meyillər həmçinin, qiymət məsələsində iqtisadiyyatın iki ayrı-ayrı sektorunun həddlərini də müəyyən etmiş oldu. Birinci meylə daxili bazarın kəskin iflası zamanı həmin bazarın tələblərini reallaşdırma biləcək sahələr, istehsalın yenidən bərpası və bu yenilənmədə qiymətin formalaşması idi. Buna müxtəlif həcmli tədiyyə qabiliyyətli tələbin təsiri ilə formalaşan daxili bazar sektorunu da aid etmək olar. İkinci meylə isə müxtəlif həcmdə tədiyyə qabiliyyətli tələbin təsiri ilə formalaşan xarici bazar sektorunu misal göstərə bilərik.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ахинов Г.А. Экономика общественного сектора. М.:ИНФРА-М, 2008.
2. Гельвановский М.И. Проблемы цен и ценовой политики в современной России. М.:ИЭ РАН, 2005.
3. Стиглиц Дж. Экономика государственного сектора. М.: Изд. МГУ, 1997.

*Mustafayev A.M. i.ü.f.d., dos.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

MİLLİ İQTİSADIYYATDA QİYMƏT AMİLİ BAXIMINDAN DÖVLƏT SEKTORUNUN ROLUNUN ÖYRƏNİLMƏSİ

Təqdim olunmuş məqalədə qiymət və onun formalaşması ilə əlaqədar problemlərə baxılır. Milli iqtisadiyyatda dövlət sektorunun rolunun öyrənilməsi baxımından qiymət amilinin fəaliyyəti həm mikroiqtisadi, həm də makroiqtisadi səviyyədə məqalədə araşdırılmışdır. Həmçinin, məqalədə Azərbaycan iqtisadiyyatında qiymət əmələgəlmənin mövcud problemləri də göstərilmişdir.

*Мустафаев А.М. д.ф.э.н., доц.
Бакинский Государственный Университет*

P E 3 İ Ü M E

ИЗУЧЕНИЕ РОЛИ ГОСУДАРСТВЕННОГО СЕКТОРА ПО ФАКТОРУ ЦЕНЫ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКЕ

В статье рассматриваются проблемы связанные с ценой и ее формированием. В статье исследовались макро и микроэкономические уровни деятельности фактора цены в изучение роли государственного сектора национальной экономики. А также в статье показаны существующие проблемы ценообразования в экономике Азербайджана.

*Mustafaev A.M. doc. of philos. in econ. scien., assis. prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y

LEARNING ROLE OF THE STATE SECTOR IN THE NATIONAL ECONOMY FROM POINT OF VIEW FACTOR OF PRICE

Price and to forming is considered connected with problems in the represented article. Activities of the factor of price micro have been investigated from point of view learning in the national economy of the role of the state sector in the economical and macroeconomic level in the article. Also, price have been shown existing problems of the forming in the article in Azerbaijan economy.

UOT - 336.713(479.24)

AZƏRBAYCANDA İSLAM BANKÇILIĞININ FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİ**Açar sözlər:** islam idarəetmə sistemi, faizsiz bankçılıq, xarici təcrübə.**Ключевые слова:** исламская система управления, беспроцентный банкинг, зарубежный опыт.**Key words:** islamic management control system, interest-free banking, foreign experience.

İslam bankı müxtəlif bankçılıq funksiyalarını faizsiz olaraq yerinə yetirən bankdır. İslam bankları fond toplama və yerləşdirməyi şəriklik əsasında yerinə yetirən qurumlardır. Burada prinsip şəriklik olduğu üçün əvvəlcədən miqdarı məlum olan sabit bir faiz yerinə, yalnız fəaliyyət nəticəsində dəqiq məlum ola bilən mənfəət və zərərdən pay alırlar və şəriklərinə paylayırlar. İslam bankçılığının həyata keçirdiyi əməliyyatlar fond toplama və fond istifadə etmə üsullarına bölünür. Fond toplama üsulu islam bankçılığının passiv əməliyyatı, fond istifadə etmə isə aktiv əməliyyatıdır. Fond toplama üsulun 3 növü vardır. Bunlar: Cari, Əmanət və İnvestisiya hesablarına bölünür. Fond istifadə etmə üsulunda isə cəlb edilən əmanətlərin səmərəli yerləşdirilməsi öz əksini tapır. Fond istifadə etmə üsullarına Müdaraba, Müşaraka, Murabah, Lizing, İstisna və digər maliyyələşdirmə üsulları daxildir. Fond istifadə etmə bölümündə bu maliyyələşdirmə üsulları ayrı-ayrılıqda praktik misallarla şərh edilir.

Faizsiz bankların ən vacib funksiyası klassik banklarda olduğu kimi fərdlərdən vəsait toplayıb istehsal sahələrinə yönəltməkdir. Klassik banklar bu funksiyalarını xalqdan aşağı faizlə topladıqları depozitləri daha yüksək faizlə istehsalçılara verməklə yerinə yetirirlər. Kredito görə aldıqları faiz ilə depozitə görə ödədikləri faiz arasındakı fərq onların əsas gəlir mənbəyidir. Bu bankların depozit sahibləri ilə olan münasibətlərində depozit sahibi alacaqlı, bank isə borclu olur. İstehsalçılarla olan münasibətlərində isə bank alacaqlı, istehsalçı isə borclu olur. Hər iki münasibətdə də borclu alacaqlıya əsas məbləğlə bərabər faiz də ödəməlidir. Faizsiz banklarda isə faiz münasibətlərinə yol verilmir. Buna görə də faizsiz bankların vəsait sahibləri ilə və istehsalçılarla olan münasibətlərində borclu-alacaqlı münasibəti yoxdur. Faizsiz bankın hər iki tərəflə münasibətlərində şəriklik prinsipi var. Bankdan borc alan müştəri aldığı borcu əməliyyatın nəticəsindən asılı olaraq geri qaytarır. Faizsiz banklar aktiv investisiya əməliyyatları həyata keçirmək məqsədi ilə tələb olunan resursları aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşdırırlar:

- cari hesablar;
- əmanət hesabları;
- investisiya (iştirak) hesabları.

Banklar təsərrüfat subyektlərindən cari hesablar, iştirak hesabları və xüsusi fondlar “səbəti” və ya investisiya hesabları və veksəl buraxılışı istiqamətdə fondlar toplayırlar:

Cari hesablar. Bu hesab bankın təminatı altında olur. Bank həmin vəsaitlərdən investisiya fəaliyyətində istifadə etmək hüququna malikdir. Amma bankın əldə etdiyi gəlirdən həmin hesab sahibinə heç bir gəlir və ya mükafat verilmir. Bu bankın faizsiz və ya nə cür olursa olsun qoyulan əmanəti mənfəətsiz ödəməyi mütləq öhdəsinə götürdüyü hesabdır. Müddətinə görə müəyyən qruplara ayrılan əmanətlər “əmanət səbətlərini” təşkil edir. Onların qiymətləndirilməsi əsasən 1 ay, 2 ay, 3 ay və ya 1 il müddətinə ola bilər. Bu hesablar istəniləndə əmanətin qismən və tamamilə geri alınması hüququ verən, əvəzində hesab sahibinə qoyduğu sərmayə əlavə gəlir və digər ad altında bir əvəz ödənməyən fondların əmələ gəldiyi hesablardır. Müddətsiz olması şərti ilə əmanət istəniləndi vaxt qismən və ya tamamilə geri alın bilər. Bu zaman qoyduğu sərmayə əlavə faiz, qazanc və digər haqq ödənməz. Klassik banklarda açılan müddətsiz əmanət hesablarının faizsiz bankların müddətsiz əmanətlərdən tək fərqi klassik bankların əmanət hesablarına görə cüzi də olsa faiz ödənməsidir. Lakin faizsiz banklarda əma-

nətlərə müəyyən hədiyyələr, çek talonları, stimullaşdırıcı vasitələrin ödənilməsinə icazə verilir.

Əmanət (iştirak) hesabları. Əmanət hesabları “mənfəət və zərərdə iştirak hesabı”da adlanır. Bu hesablar qarşılığında qoyulan fondların bankların istifadə etməsindən meydana gələcək gəlir və ya zərərə qatılma, qarşılığında hesab sahibinə əvvəlcədən müəyyən edilmiş faiz, qazanc və digər ad altında bir hüquq verməyən, ayrıca sərmayənin eyni ilə geri qayıtməsinə zəmanət verilməyən fondların əmələ gəlidiyi hesablardır. Əmanət hesablarının xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- kiçik əmanətlər (məbləğlər) toplanılır;
- istənilən vaxt vəsait sahibi tərəfindən geri alınə bilər;
- bu hesablarda olan vəsaitlərlə kiçik layihələr maliyyələşdirilir;
- hesab sahibinə bank müəyyən imtiyazlar verir.

Bu hesabın sahibinə bank üç təklif edir:

- ya əmanət hesabı gəlir-zərərə şərikli olmaq üçün investisiya hesabına keçirilir;
- bu hesabın bir hissəsi investisiya hesabına, digər hissəsi isə vəsait sahibinin ehtiyacı olduğu zaman geri almaq üçün əmanət hesabına köçürülür;
- ya da bankın zəmanəti altında qalır və heç bir mənfəət gətirməyən əmanət hesabına köçürülür.

Sərmayə (iştirak) hesabları. İştirak hesabları, bu hesablardan istifadə müqabilində fondlar sonda əldə edilən gəlir və ya zərərin bölüşdürüldüyü, zərər olduğu təqdirdə qoyulan sərmayənin geri ödənilməsinin zəmanəti edilmədiyi hesablardır. Bu hesablarda fond sahibləri qoyduqları pulun qarşılığında faiz deyil, mənfəət olduğu təqdirdə ondan müəyyən pay alarlar. Hesab sahibinə əvvəlcədən faiz, qazanc və digər ad altında bir hüququ gətirməz. Hesabların tətbiqindən əmələ gələn gəlir və zərəri paylaşırlar. İştirak hesabları müddətli olaraq açılır.

İştirak hesablarından vaxtından əvvəl pulun götürülməsi. Hesablardan xəbər vermək şərti ilə vaxtından əvvəl pul geri götürülə bilər. Vaxtından əvvəl çəkilən hesabın qazancı hesab sahibinə verilməz, yəni digər iştirakçılara paylaşılır.

İştirak hesablarının bağlanması. Hesabın bağlanması dedikdə hesab sahibinin tələb edə biləcəyi məbləğ, hesabın vaxtının bitdiyi gündəki vahid-hesab dəyəri qədərdir. Vahid-hesab dəyəri, banka müəyyən bir müddət ilə qoyulan məbləğin; digər iştirakçıların zərər göstərməsi halında zərər, gəlir göstərməsi vəziyyətində də gəlir üzərinə gəlir. Bunu riyazi şəkildə aşağıdakı kimi göstərə bilərik.

$$D = P - Z \text{ və yaxud } D = P - G$$

D - vahid-hesab dəyəri;

P - qoyulan pul;

Z - zərər;

G - gəlir.

İştirak hesablarında gəlirin (zərərin) bölüşdürülməsi. Hesabda hesab sahibləri arasında gəlirin (zərərin) bölgüsündə 3 üsuldən istifadə edilir. Bunlar dəyər ölçüləri adlanır. Aşağıda şərh edilənlər yalnız gəlir üzərində izah ediləcəkdir.

1. Vahid dəyər (V).
2. Hesab dəyəri (H).
3. Vahid-hesab dəyəri (VH).

Vahid dəyər. Hesablarda baş verən dəyişikliyi göstərir, yəni gəlir-zərərin inkişafını əks etdirir. Vahid dəyər dedikdə qoyulan pulların bir mərkəzdə (vahiddə) toplanması nəzərdə tutulur. Məsələn, fərz edək ki, bankda müəyyən bir hesabda 10.000, 8000, 6000 manat miqdarında üç müştəri tərəfindən hesab açılmışdır. O halda vahid dəyər 24000 (10.000+8000+6000) manat edər. Fondun gəlir əldə etməsi halında vahid dəyər yüksəlir, zərər etməsi halında isə azalır. Vahid dəyərin yüksəkliyi fondun rentabelliğini göstərir. Bu fondların hesablanması bir gündən bir ilə qədər ola bilər.

Hesab dəyəri. İştirak hesabı fondlarına qoyulan pul insanların bu fonda mövcud qatılma nisbətidir. Fondada hesabı olan şəxslərin hesab dəyərlərinin ayrı-ayrı cəmi “hesab dəyərlərinin cəmi” adlanır. Bu hesab pul əlavə edilməklə dəyəri artan, geri alındıqca azalan bir əmsaldır.

Vahid-hesab dəyəri. Vahid dəyər ilə hesab dəyərinin bir-birinə vurulması ilə alınır. Hesabın açıldığı gündəki vahid-hesab dəyəri, boş hesabın özünə bərabər olur. Fondun istifadəsi sonunda gəlir əldə edildiyində vahid dəyər yüksəldiyinə görə bu yeni vahid dəyərin, hesab dəyəri ilə vurulması nəticəsində alınan yeni vahid-hesab dəyəri, fond sahibinin müddəti sonunda sahib olacağı məbləği yəni qoyduğu pul artımını (mənfəəti) göstərir.

İnvestisiya (sərmayə) hesabları. Buraya faizsiz banklarda vəsait yatırmaqda maraqlı olan və əlində külli miqdarda vəsaiti olan şəxslər firmalar və s. subyektlərin açıqları hesablar daxildir. Bu hesabdan əsasən uzunmüddətli investisiya fəaliyyətində və ya öz səmərəsini müəyyən müddətdən sonra verən fəaliyyətdə istifadə edilir. Xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- vəsait sahibləri hesaba qoyulan pullar miqdarı və müddətinə görə gəlir-zərərdən paya malikdirlər;

- vəsait sahibləri bankın investisiya fəaliyyətinə şərik olurlar;

- bu hesablar mudaraba müqaviləsinə əsasən açılır.

Veksel buraxılışı. Vəsaitlərin toplanmasının digər bir yolu da banklar tərəfindən veksellərin buraxılmasıdır. Bank bu vekselləri müəyyən müddət sonra satıldığı qiymətdən baha alır. Veksel buraxılışı ilə bank müvəqqəti olaraq vəsait cəlb edərək, onu istehsalata qoyur. Adətən veksellər nominaldan aşağı qiymətə yerləşdirilir və alınanda nominal qiymətlər ilə alınır.

Mudaraba. Bir tərəfdən sərmayənin(maliyyə vəsaitinin), digər tərəfdən isə əməyin (inovasiya, ixtira, xüsusi layihə, işgüzarlıq bacarığı) iştirak etdiyi ortaqlıq növüdür.

Bu razılaşmaya əsasən əmək sahibi olan şəxs sərmayəçi tərəfindən ona verilən maliyyə vəsaitini işlətmək və idarə etmək hüququna malikdir.

Bu zaman tərəflərdən vəsait sahibi rabbü'l – mal, bu vəsaitdən istifadə edən isə mudarib adlanır. Bu ortaqlıq növündə sərmayədarın şirkətdəki payı qoyduğu vəsaitin həcmi ilə, mudaribin şirkətdəki payı isə çekdiyi əməyin dəyəri ilə qiymətləndirilir. Ona görə də, hər iki tərəf mudaraba üzrə işgüzarlıq fəaliyyətinə başlamazdan əvvəl öz aralarında əldə ediləcək gəlir üzrə faiz dərəcələri və ya müəyyən nisbətlərlə pay müəyyənləşdirirlər. Məsələn: Sərmayəçi 60%, mudarib 40% və ya sərmayəçi 3/2 hissə, mudarib 3/1 hissə razılaşa bilərlər. Əlbəttə ki, əldə olunmuş razılıq xeyirlə yanaşı ziyanı da özündə əks etdirir.

Mudaraba metodunun iki növü vardır:

1. Xüsusi mudaraba; 2. Müştərək (şərikli) mudaraba.

Xüsusi mudaraba. Xüsusi mudaraba metodunda iki tərəf iştirak edir. Bu zaman birinci tərəf, yəni, vəsait sahibi (rabbü'l - mal) bir və yaxud bir neçə fiziki və hüquqi şəxs ola bilər. Vəsaitin işə yönəldən (mudarib) isə faizsiz bankdır". Burada sərmayəçi əmək sahibi ilə əməkdaşlığa başlayarkən onun qarşısında bir sıra şərtlər qoyur. Məsələn: Pulu yalnız bölgədə, bu sahədə, bu biznes növündə və s. işlətmək barəsində şərtlər qoya bilər. Özəl mudarabənin başqa fərqi ondan ibarətdir ki, burada sərmayədar layihələrin hazırlanmasında mudaribə təsir etmək və istiqamətlər vermək kimi imkanlara sahibdir.

Müştərək mudaraba. Faizsiz bank sektorunun geniş istifadə etdiyi maliyyə alətlərindən biridir. Müştərək mudaraba üsulunda bank topladığı vəsaiti özü istifadə etməyərək, istifadə üçün üçüncü bir şəxsə etibar edir. Bu zaman faizsiz bank iki dəfə mudaraba müqaviləsi bağlayır. Birinci müqaviləyə əsasən vəsait sahiblərindən vəsait toplayır, ikinci dəfə isə təşəbbüskar-la mudaraba müqaviləsi imzalayaraq topladığı vəsaitləri işə yönləndirir. Bu zaman bank vəsaiti üçüncü bir şəxsə etibar etdiyinə görə zərər alınacağı təqdirdə məsuliyyəti də öz üzərinə götürmüş olur (əgər obyektiv səbəbdəndirsə). Yəni, vəsaitin əsas hissəsinin tam qorunulmasına zəmanət verir. Ona görə də mudarabanın bu növü daha çox əlverişli sayılır. Mənfəətlə zərər bərabər olduqda müqavilə pozulur. Mənfəət alındıqda isə əvvəlcədən razılaşdırılmış nisbətdə bölünür. Bank zərər ehtimallarını aradan qaldırmaq və ya minimuma endirmək üçün lazımi tədbirləri görür. Yəni, öz layihəsi ilə banka müraciət edən müştərinin bu layihəsini hərtərəfli tədqiq və analiz edir. Məsələn: Bank bir sərmayədardan 50 min dollar əmanət cəlb edib və razılaşmaya əsasən bankın pulu yönləndirdiyi biznesdən əldə edəcəyi gəlirdən pul sahibi 50% bank isə 50% paya sahib olacaq. Sonra bank ona müraciət edən X şirkətinin ona təqdim etdiyi layihəni qiymətləndirir və cəlb etdiyi əmanəti bu layihəyə yönəldir. Bu zaman bankın X şirkə-

ti ilə razılaşmaya əsasən görülməli işin sonunda gəlir olduğu halda bank 60%, şirkət isə 40% paya sahib olacaqlar. İlin sonunda aparılan hesablamalara görə Şirkətin fəaliyyətindən 20 min dollar gəlir əldə edilmişdir.

Müşaraka. Bu üsulu adətən sənayenin maliyyələşdirilməsində istifadə olunur. Təchizat və avadanlıq əldə edilməsində müşaraka üsulu uğurla həyata keçirilir.

Bu ortaqlıq növündə konkret bir layihənin həyata keçirilməsi məqsədilə hər iki tərəf də öz maliyyə vəsaiti ilə iştirak edir. Belə olduqda Banka maliyyə vəsaiti almağa gələn müştəri öz layihə təklifini hazırlamaqla yanaşı özünün maliyyə imkanlarını da nəzərə alır. Bu ortaqlıq növündə hər iki tərəf öz maliyyə vəsaiti ilə iştirak etdiyindən həm qazancda, həm də ziyanda əvvəlcədən razılaşdırılmış nisbətdə paya sahib olurlar.

Misal: Xudafərin firması Xırdalan şəhərində müasir tələblərə cavab verə mebellər istehsal etmək üçün bir zavod tikmək istəyir. Zavodun da dəyəri 20 mln. dollardır. Sahibkar zavodun tikintisi üçün Faizsiz banka müraciət edir və bildirir ki, bu zavodun tikintisi üçün ona 10 mln. dollar pul lazımdır. Bankın mütəxəssisləri layihəni qiymətləndirir və nəticədə müşaraka prinsipi əsasında bu layihəyə 10 mln. dollar pul ayırırlar və müqavilə bağlanılır. Müqaviləyə əsasən bank layihə üçün lazım olan pulun tam yarısını qoymağına baxmayaraq bütün təşkilati və hüquqi məsələlərin həllini müştəriyə həvalə etmək şərtlə 40% hissəyə sahib olmağa razı olur. Bank həm də iş prosesində mütəmadi olaraq müasir təcrübəyə əsaslanan layihələrin idarə edilməsi üzrə təlimatlarla şirkəti təmin etməyi öz üzərinə götürür. Birgə fəaliyyət nəticəsində 2 mln. dollar mənfəət əldə olunur. Nəticədə bank özünün layihədəki 40% payına görə (2 mln.*0,40%) 800.000 dollar, firma isə (2 mln.*0,60%) 1,2 mln. dollar pul qazanır. Əgər ziyan olsa idi onda dəymiş zərər hesablanaraq yenə də müqavilədə razılaşdırılmış şərtə uyğun olaraq 40%-60% tərəflər arasında bölünəcəkdir.

Ümumiyyətlə Faizsiz bankçılığın maliyyə alətlərindən biri olan müşaraka prinsipi şirkətlərin, xüsusi biznes sahiblərinin öz layihələrini həyata keçirməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Murabaha. Pulun birbaşa və ya müəyyən bir vaxt ərzində hissə-hissə ödənilməsindən asılı olmayaraq müştəriyə məhsulun qiyməti və üzərinə əlavə edilən qazanc barəsində ətraflı yəni, açıq-aydın məlumat verildikdən sonra baş tutan bir sövdələşmə metodudur.

Müşaraka-i Mütanakisə (Diminishing Musaraka). Müşarakanın bir növü kimi göstərilən *müşaraka-i mütanakisə* azalan şəriklik (ortaqlıq) deməkdir. Buna sadəcə azalan müşaraka da deyilir. Bu növ müşaraka müqaviləsi belə olur: əvvəl müşaraka müqaviləsi bağlanılır və sonra tərəflərdən birinin payı azaldıqca o birininki isə artır. Məsələn: Layihədən gəlir gətirəndə tərəflər razılaşdığı mənfəət paylarını götürürlər. Yəni, bir obyekt tikilir və ondan gələn gəlirin bank 45%-ni, müştəri isə 55%-ni götürür. Əgər müştəri bu obyekti tam mülkiyyətinə keçirmək istəyirsə, onda ilbəl bankın 45%-ni hissə-hissə almağa başlayır. Burada payı azalan bankın getdikcə mənfəət payı da azalır və sonda müştəri obyektin tam hüquqlu sahibi olur. Bankın payı get-gedə azaldığına görə bu müqaviləyə azalan müşaraka deyilir.

Musavama. Satışın ümumi və müntəzəm növüdür. Bu zaman alıcı ilə satıcı arasında əmtəə və pul uzun müddət hərəkət edir. Əvvəllər ödənilən qiymət haqqında heç bir arayış, məlumat olmur. Beləliklə, bu murabahadan qiymətləndirmə formuluna görə fərqlənir. Murabahanın əksinə, burada satıcı xərcləri öyrənməyə məcbur deyil. Hər iki tərəf qiymət üzrə şərtləri müzakirə edir. Başqa şərtlər murabahada olduğu kimidir. Musavama o zaman istifadə oluna bilər ki, satıcı satdığı əmtəələr üzrə dəqiq qiyməti müəyyən edə bilmək imkanında deyildir.

Lizing (İcarə). Lizingin lüğəti mənası kirayələmək deməkdir. Lizing daha çox orta və uzunmüddətli maliyyələşdirmə metodudur. Razılaşmada icarənin haqqı və müddəti bildirilən Lizing müqaviləsi bağlanılır. Bu müqavilədə bank hər hansı bir avadanlığa (daşınar və daşınmaz əmlak) sahib qismində, ikinci tərəf isə ondan istifadə hüququnu əldə edir. Lizing alan müştəri maldan istifadə edir və bunun əvəzində icarə haqqı ödəyir. İcarə müddəti adətən 5-15 illiyinə bağlanılır. Burada əsas məqsəd sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin və şirkətlərin müasir texnika və texnologiyadan istifadəsini asanlaşdırmaqdan ibarətdir. Misal: Tikinti şirkəti-

nin sahibi şirkəti müasir növ kranla təmin etmək istəyir. Lakin bu kranın qiyməti 500 min manat olduğundan şirkət bu texnikanı ala bilmir. Bu zaman sahibkar Faizsiz Banka müraciət edir və onunla istədiyi texnikanı əldə etmək üçün müqavilə bağlayır. Lizinq edən şirkət müqaviləyə əsasən həmin texnikanın qiymətini, istismar müddətini, şirkətin gəlirini və s. nəzərə alaraq texnikanı uzun müddətliliyinə şirkətə verir. Lakin lizinqə verilmiş bu texnika lizinq şirkətinin mülkiyyətində qalır və razılaşdırılmış müddət bitdikdən sonra texnika yenidən Lizing şirkətinə qaytarılır. Bu müddət ərzində isə texnikanı lizinqə götürən şirkət bunun müqabilində Lizing verən şirkətə təyin edilmiş icarə haqqını ödəyir. Bu xidmət növü sərmayəsi az olan fərdi sahibkarlara öz biznesi üçün lazım olan avadanlığı asan əldə etməyə şərait yaradır.

Lizinq-satınalma (Hire-purchase). Lizingin bu növü avadanlığı lizinqə götürən şirkətin əldə etdiyi avadanlığı tədricən öz mülkiyyətinə keçirməsi üçün bağlanan müqavilədir. Bu xidmət növündə şirkət lizinqə verən müəssisə ilə avadanlığın kirayə götürülməsi ilə yanaşı müddət bitdikdən sonra müəssisənin balansına keçməsi haqqında da müqavilədə razılaşma qeyd olunur. Nəticədə avadanlığı lizinqə götürən şirkət avadanlığın həm kirayəsini həm də dəyərini aylar üzrə hissə-hissə lizinq şirkətinə ödəməklə müəyyən müddətdən sonra həmin avadanlığa sahib olur. Qeyd edək ki, icarəçi götürdüyü avadanlığın pulunu hissə-hissə ödədikcə buna nisbətən azalana doğru lizinq görə kirayə haqqını da ödəyir. Qeyd edək ki, ABŞ - da yalnız 1950-ci illərdən orta müddətli maliyyələşmə ehtiyacının ödənilməsindən yaranan lizinq sistemi İslam cəmiyyətlərində əsrlər boyu bir maliyyələşmə metodu olaraq tətbiq edilməklə bərabər, İslam hüquq əsərlərində bu üsulun istifadə əsasları çox incə detallarıyla verilmişdir [6].

İstisna. İnfrastruktur, tikinti, istehsalat avadanlığı və s. kimi böyük və uzunmüddətli layihələrin yaradılması üçün işlədilən xüsusi maliyyələşdirmə alətidir. Bu əməliyyat üçün bağlanan müqavilə gələcəkdə dəqiq vaxtda, dəqiq qiymətlə hər hansı bir işin görülməsini nəzərdə tutur. Qiymət müqavilə bağlanan tarixdə müəyyən edilir. Bu əməliyyatın xüsusiyyəti iş prosesində razılaşdırılmış qrafikə ciddi riayət olunmasıdır. Yəni, işin yerinə yetirilmə müddəti, məbləği, keyfiyyəti və s. dəqiq olur. Həmçinin, müştəri üçüncü şəxsi işin görülməsinə təyin edə bilər. Onu da demək lazımdır ki, tərəflər öz aralarında ödəməni əvvəlcədən və yaxud işi qurtardıqdan sonra edə bilər. Amma, məbləğ müqavilə bağlanan zaman müəyyən olunur. İstisnanın aşağıdakı mərhələləri var:

- müştəri banka müraciət edərək, müəyyən qiymətlə hər hansı bir obyekt əldə etmək (alma, tikmək və s.) istədiyini bildirir. Onun dəqiq təsvirini (keyfiyyətini, quruluşunu və s.) də banka verir;

- bank razılaşdığı təqdirdə göstərilən tarixə aktiv müştəriyə çatdırmağı öz üzərinə götürür;
- sonra bank bu işi göstərilən müddətə yerinə yetirməyə razılıq verən tikinti şirkəti və yaxud hər hansı bir zavodla razılığa gəlir;

- bankla müştəri arasında bağlanan müqaviləyə əsasən işin sona çatdırılması ikisindən biri tərəfindən həyata keçirilir;

- müştəri bankın xidmət haqqını dərhal ödəyir və yaxud ödəməni sonra həyata keçirə bilər.

Digər maliyyələşdirmə üsulları. Buraya əsasən komission haqq alma yolu ilə maliyyələşdirmə və qard-al həssənə adlanan maliyyələşdirmə üsulları daxildir.

1. *Komissiyon haqq alma yolu ilə maliyyələşdirmə.* Bu üsul Səudiyyə Ərəbistanı modeli adı ilə tanınır. Bu zaman kreditin verilməsində bankın mənfəəti "sabit komissiyon haqq alma üsulu" ilə reallaşdırılır. Bu haqq kreditin verilməsi presudurunda çəkilən xərcləri özündə birləşdirir.

2. *Qard-al-həssənə (faizsiz kredit-free money).* Sosial tələbatları ödəmək və ictimai proqramları həyata keçirmək üçün əhaliyə təqdim olunan individual faizsiz kreditlərdir. Faizsiz kredit metodunda əsas ideya müsəlman cəmiyyətlərində yaşayan varlı və kasıblar arasında olan kəskin fərqi mümkün qədər azaldılmasıdır. Bu metodu tətbiq edən banklar borcluları TƏLƏSDİRMƏYƏCƏK bir tərzdə təyin etdikləri zamanda borcu geri alırlar.

Qısaca olaraq, faizdə bir istehsalat və fəaliyyəti yox, hər zaman sabit, risksiz və sadəcə sərmayənin gətirdiyi bir gəlir olduğu halda; mənfəət – istehsalatın və fəaliyyətin nəticəsi, hər zaman dəyişkən və sərmayənin yeni bir əmək əlavəsi və ya risk ünsürü ilə bərabər gətirdiyi bir gəlirdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Qurani-Kərim.
2. Azəri S. Faizsiz İslam Bankları. Bakı, Az.DNAnın nəşriyyatı, 2009
3. Atakişiyev R. Faizsiz Bankçılığa Giriş. Bakı, 2011.
4. Servet Bayındır. İslam Hukuku Penceresinden Faizsiz Bankacılık. İstanbul, Rağbet Yayınları, 2005.
5. İsmail Özsoy. Özel Finans Kurumları. İstanbul, 1997
6. Meybullayev M. X. İslam İqtisadiyyatı. Bakı, 2001.

*Rüstəmov P.H. i.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCANDA İSLAM BANKÇILIĞININ FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİ

Məqalədə İslam bankçılığının Azərbaycandakı fəaliyyətinə, bu sahədə yaranan problemlərə və bu sistemin respublikamız üçün zəruriliyinə həsr edilmişdir. Belə ki, ilkin olaraq hazırda Azərbaycanda islam bankçılığına təşəbbüs göstərən banklar göstərilmiş və onların hər birinin fəaliyyəti haqqında ayrı-ayrılıqda məlumat verilmişdir. Daha sonra bu sahədə mövcud olan problemlər, bu sistemin Azərbaycanda tətbiqi üçün lazım olan islahatlar ön plana çəkilmiş və bu problemlərin həlli yolları müzakirə edilmişdir. Məhz yuxarıda qeyd edilən məsələlər məqalənin ana xəttini təşkil etməkdədir.

*Рустамов П.Г. д.ф.э.н.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИСЛАМСКОГО БАНКИНГА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Статья работа исламского банкинга, необходимость для нашей страны в этой области была посвящена проблемам этой системы. Таким образом, первая инициатива исламского банкинга в Азербайджане, и каждый из них о деятельности банковской системы были представлены отдельно. Тогда проблемы в этой области, это необходимо для реализации реформы системы застрелен на передний план и он обсудил пути решения проблемы. Это основная линия выше вопросов, статья представляет.

*Rustamov P.H. Ph.D. in econ.
Baku Business University*

S U M M A R Y

ACTIVITIES OF ISLAMIC BANKING IN AZERBAIJAN

The article is the work of Islamic banking, the necessity for our country in this area has been devoted to the problems of this system. Thus, the first initiative of the Islamic banking in Azerbaijan and each of them on the activities of the banking system have been reported separately. Then the problems in this area, it is necessary for the implementation of the reform of the system shot to the fore and it discussed ways to solve problems. It is the main line of the above-mentioned issues, the article poses.

*Əliyev Ə.İ. i.f.d., dos.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT - 336.71; 336.72; 347.732; 336.77; 368

BANKIN MALİYYƏ STRATEGİYASI: SƏMƏRƏLİLİK KRİTERİYALARI VƏ GÖSTƏRİCİLƏR SİSTEMİ

Acar sözlər: bank, maliyyə strategiyası, göstərici, səmərəlilik, kriteriya, strateji idarəetmə, korporativ idarəetmə, qeyri-məyyənlik, satışın rentabelliği, məcmu kapitalın və şəxsi kapitalın gəlirliliği.

Ключевые слова: банк, финансовая, стратегия, индикатор, эффективность, критерия, стратегическое управление, корпоративная управление, не определенность, рентабельность, продаж рентабельность совокупного капитала и частного капитала

Key words: bank, financial strategy, indicator, efficiency, criteria, strategic management, corporate management, uncertainty sale profit ability profit ability of total and private capital.

Müasir dövrdə biznesin səmərəli idarəedilməsinin başlıca şərti strateji idarəetmədir. Xarici mühit amillərinin təsirinin güclənməsi və daxili amillərin fəaliyyətinin dinamikliyi kompaniyanın strategiyasının işlənilib hazırlanmasını və səmərəli tətbiqini tələb edir. Belə strategiyanın əsas vəzifəsi rəqabətqabiliyyətliyin təmin edilməsi, innovasiyalı inkişafa şəraitinin yaradılması, heyətin idarəetmə səmərəsinin yüksəldilməsidir. Strateji idarəetmənin ideologiyası uzunmüddətli meyllərin kifayət qədər dəqiqlik dərəcəsi ilə qabaqcadan görməməyin qeyri-mümkünlüyü fərziyyəsinə əsaslanır. Strateji idarəetmə fəaliyyətin hər bir anında gələcəkdə qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün fəaliyyət mühitinin və şəraitinin dəyişikliyi nəzərə alınmaqla təşkilatın nə etməli olduğunu müəyyən edir [6].

Bankın strateji idarəetmə sistemində onun maliyyə strategiyası mühüm yerlərdən birini tutur. Maliyyə strategiyasının vacibliyi onunla bağlıdır ki, məhz maliyyənin köməyi ilə əsas məqsədi dəyişməməklə müəssisənin fəaliyyətində bütün riskləri minimumlaşdıraraq qəbul edilən qərarları balanslaşdırmaq və ona düzəlişlər etmək mümkündür.

Strateji menecment baxımından maliyyə strategiyası funksional strategiyanın bir hissəsi kimi çıxış edir. Maliyyə strategiyası dedikdə uzunmüddətli dövrə müəssisənin maliyyə fəaliyyəti və maliyyə münasibətlərinin inkişafının bütün perspektiv istiqamətləri başa düşülür. Maliyyə strategiyasını maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi, səmərəli bölgüsü və istifadəsi yolu ilə həyata keçirmək mümkündür. Bankın səmərəli fəaliyyəti, rentabelliği, rəqabətqabiliyyətliliyi onun ümumi korporativ strategiyasının əsas tərkib hissəsi olan maliyyə strategiyasının düzgün seçilməsindən, işlənilib hazırlanmasından və həyata keçirilməsindən asılıdır. Maliyyə strategiyası müəssisənin maliyyə resurslarından istifadə istiqamətlərinə və maliyyələşdirmə mənbələrinə əsaslanaraq bazarda onun davranışını şərtləndirir, bazar mövqeyini formalaşdırır [1, 6].

Həyata keçirilən maliyyə strategiyasının səmərəliliyi haqqındakı məsələlər böyük elmi və praktiki problemdir. O, üç mühüm tərkib hissədən -maliyyə strategiyasının səmərəliliyi, səmərəliliyin kriteriyaları və maliyyə əməliyyatlarının optimallaşdırılması metodlarından ibarətdir. Kriteriya istənilən prosesin qiymətləndirilməsinin əsasıdır.

İşlənilib hazırlanmış maliyyə strategiyasının qiymətləndirilməsi analitik prosesdir və bu cür qiymətləndirmə həm bankın maliyyə menecerləri, həm də cəlb edilmiş ekspertlər tərəfindən həyata keçirilir.

Bankın işləyib hazırladığı maliyyə strategiyasının qiymətləndirilməsi aşağıdakı əsas parametrlər üzrə həyata keçirilir:

- bankın maliyyə strategiyasının onun əsas korporativ strategiyasına uyğunluğu;
- bankın maliyyə strategiyasının xarici maliyyə mühitinin güman edilən dəyişikliyinə uyğunluğu;

- bankın maliyyə strategiyasının onun daxili potensialına uyğunluğu;
- maliyyə strategiyasının parametrlərinin daxili balanslığı;
- maliyyə strategiyasının həyata keçirilən olması;
- maliyyə strategiyasının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar risklərin səviyyəsinin məqbul olması;
- maliyyə strategiyasının həyata keçirilməsinin iqtisadi səmərəliliyi;
- maliyyə strategiyasının həyata keçirilməsinin xarici iqtisadi səmərəliliyi.

İşlənib hazırlanmış maliyyə strategiyasının qiymətləndirilməsi nəticələri müsbət olduğu halda seçilmiş kriteriyalara və maliyyə fəlsəfəsinə uyğun olaraq o həyata keçirilməsi üçün bank tərəfindən qəbul edilir.

Bankda idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinin müasir sistemi yalnız mənfəətin yaranmasına deyil, həm də seçilmiş maliyyə strategiyası çərçivəsində çoxlu sayda maliyyə məqsədlərinin uzlaşdırılmasına, həmçinin sonuncunun bankın korporativ fəlsəfəsi və mədəniyyəti ilə qarşılıqlı əlaqələndirilməsinə istiqamətləndirilir [3, 4, 5].

Bank sisteminin inkişaf şəraitini müəyyən edən müasir iqtisadi vəziyyət müxtəlif maliyyə vasitəçiləri arasında rəqabətin artması, kommersiya banklarının likvidlik probleminin dövrü olaraq yaranması və xarici mühit amillərinin güclü təsirinə məruz qalması, qaytarılmayan kreditlərin həcmünün artması, səmərəli strateji idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi prosesində qeyri-müəyyənliyin rolunun artması və s. ilə xarakterizə olunur. Bütün bunlar kommersiya bankından düşünlmüş və səmərəli maliyyə strategiyasının işlənib hazırlanmasını tələb edir. Bankın maliyyə strategiyası banka maliyyə resurslarının cəlb edilməsi və transformasiyası sahəsində müəyyənləşdirilmiş uzunmüddətli məqsədlər sistemidir. Bankın maliyyə strategiyasının ümumi məqsədi bankın maliyyə resurslarının formalaşdırılmasının istiqamətlərini, prioritetlərini və perspektivlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. Konkret bank səviyyəsində maliyyə strategiyasının rolu bankın sabitliyinin, onun rentabelliyyəsinin, likvidliyinin, həmçinin onun fəaliyyətini müştərilərin və tərəfmüqabilələrinin tələbatlarına adekvatlığının təmin edilməsində təzahür edir. Deməli, müasir bankın stoxostik amillərin təsirini nəzərə almaqla iqtisadi, normativ və institusional yanaşma əsasında bankın maliyyə ilə bağlı fəaliyyətinin bütün aspektlərini əlaqələndirən səmərəli maliyyə strategiyası olmadan onun fəaliyyət göstərməsi mümkün deyildir.

Ölkə və dünya iqtisadiyyatında iqtisadi proseslərin sürətlənməsi və xarici maliyyə mühiti amillərinin fəallaşması bank xüsusiyyətini nəzərə alan maliyyə strategiyasının işlənib hazırlanmasını tələb edir. Başqa sözlə desək, belə şəraitdə bank fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərə alan və situasiyalı yanaşmanı özündə əks etdirən maliyyə strategiyasından istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Araşdırma bankın maliyyə strategiyasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin mükəmməl kriteriyasının olmadığını göstərir.

Kommersiya bankı səviyyəsində maliyyə strategiyasının səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün ilkin nöqtələr kimi adətən daxili və xarici mühit amilləri, stoxostik amillər, idarəetmənin və fəaliyyətin səmərəliliyi kimi ənənvi anlayışlardan istifadə edilir. Lakin, fikrimizcə bu anlayışlar kommersiya bankının maliyyə strategiyasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi modellərinin qurulması üçün əsas vermir. Bundan başqa strateji idarəetmə və planlaşdırma üzrə müasir tədqiqatlarda bank strategiyasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə uyğun kompleks yanaşmadan istifadə edilmir. Fikrimizcə, bankın maliyyə strategiyasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi kimi belə mürəkkəb prosesə birtərəfli yanaşma müasir reallığın tələblərinə uyğun deyil.

Qeyd edilən problemlər bank səviyyəsində strateji maliyyə planlaşdırılmasının səmərəlilik kriteriyalarının işlənib hazırlanması və sistemləşdirilməsi kimi məsələlərin həll edilməsini tələb edir. Kommersiya bankının strateji maliyyə planlaşdırılmasının səmərəliliyi onun menecmentinin səmərəliliyi ilə şərtlənir və fikrimizcə aşağıdakıların köməyi ilə müəyyən etmək olar:

- iqtisadi yanaşma (səmərənin (nəticənin) onun əldə edilməsinə yönəldilən xərclərə nisbəti kimi);

- normativ yanaşma (likvidliyin saxlanması və bankın Mərkəzi Bankın məcburi normativlərinə riayət etmə dərəcəsi);

- institusional yanaşma (maliyyə strategiyasının məqsədlərinə nailolma səviyyəsinin qiymətləndirilməsi) [3].

Müasir strateji proseslərin dinamikası kredit təşkilatının rəhbərliyindən operativ qərarların qəbul edilməsini və onların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini tələb edir. Belə şərait keyfiyyət göstəriciləri ilə yanaşı kəmiyyət göstəricilərinin də olmasını zəruri edir. Strateji planlaşdırmanın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı tədqiqatlarda kəmiyyət göstəricilərindən istifadə edilməsi zəruriliyi qeyd edilir, lakin bank səviyyəsində strateji planlaşdırma üçün uyğun göstəricilər hələ ki, işlənib hazırlanmamışdır. Təcrübə göstərir ki, müasir banklarda nəzəri əsas olmayan şəxsi təcrübədən istifadə edilir və maliyyə strategiyasının ayrı-ayrı aspektlərinin natamam qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Bu problemin həll edilməsi məqsədilə kredit təşkilatının əlaqələndirilmiş maliyyə strategiyasının aşağıda qeyd edilən komponentlərinin təsvirinə imkan verən 4 qrup analitik göstəricilərdən istifadə edilməsi zəruridir:

- kredit təşkilatının əməliyyatları sahəsində maliyyə strategiyasının qiymətləndirilməsi göstəriciləri;

- kredit təşkilatının risklərinin idarəedilməsi sahəsində stratejiyanın qiymətləndirilməsi göstəriciləri;

- kredit təşkilatının xarici investisiya strategiyasının qiymətləndirilməsi göstəriciləri;

- kredit təşkilatının daxili investisiya strategiyasının qiymətləndirilməsi göstəriciləri [3,2,5].

Bu sistem iqtisadi, normativ və institusional baxımdan maliyyə strategiyasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üzrə göstəricilər dəstidir və ondan istifadə etməklə bankın maliyyə strategiyasının səmərəliliyini kompleks qiymətləndirmək, strateji maliyyə planlaşdırılmasının problemli sahələrini aşkar etmək, həmçinin bankın integrasiya edilmiş maliyyə strategiyasının və onun əsas strateji istiqamətlərinin dinamikasını izləmək mümkündür.

Beləliklə, maliyyə menecmenti baxımından bankın maliyyə strategiyasının səmərəliliyinin son qiymətləndirilməsini elan edilmiş maliyyə məqsədləri çərçivəsində həyata keçirmək məqsədəuyğundur. Maliyyə strategiyasının qiymətləndirilməsi kriteriyalarına dair yanaşmaların araşdırılması onların sayının kifayət qədər çox və müxtəlif olduğunu göstərir. Əlbəttə ki, onların seçilməsi çox vaxt iqtisadi münasibətlərin iştirakçılarından (səhmdarlar, kreditör, investorlar və s.) və uzunmüddətli perspektivdə təşkilatın prioritetlərindən asılı olur. Maliyyə strategiyasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilən maliyyə göstəriciləri arasında səhmdar dəyəri, pul axınları, bunların əsasında hesablanan müxtəlif rentabellik göstəricilərinə (satışın rentabelliği, aktivlərin dövriyyəsi, məcmu kapitalın və şəxsi kapitalın gəlirliliyi və s.) üstünlük verilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Бланк И.А. Финансовый менеджмент: учебный курс. 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Эльга, Ника-Центр, 2005.

2. Лихачева О.Н., Щуров С.А. Долгосрочная и краткосрочная финансовая политика предприятия: учеб. пособие / под ред. И.Я. Лукасевича, М, Вузовский учебник, 2012.

3. Васильева А.Л. Разработка интегрированной финансовой стратегии банка, дисс. кан. экон. наук. М, 2010.

4. Бибикова Е.А., Симонцева С.В. Финансовая политика коммерческого банка: значение, роль, принципы формирования, “Вестник ИГЭУ”, Вып. 5 2011.

5. Власова К.Э. Финансовая стратегия: теоретические основы и методики разработки / К.Э. Власова. М, Проспект, 2014.

6. Зиновьева И.С. Коноплин И.С. Место и роль финансовой стратегии в системе управления организации, “Экономика и социум”, №1(14), 2015.

*Əliyev Ə.İ. i.f.d., dos.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

BANKIN MALİYYƏ STRATEGİYASI: SƏMƏRƏLİLİK KRİTERİYALARI VƏ GÖSTƏRİCİLƏR SİSTEMİ

Ölkə və dünya iqtisadiyyatında iqtisadi proseslərin sürətlənməsi, qloballaşmanın səviyyəsinin artması, həmçinin xarici maliyyə mühiti amillərinin fəallaşması bank xüsusiyyətini nəzərə alan maliyyə strategiyasının işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Məqalədə müəllif bankın idarəetmə sistemində maliyyə strategiyasını yeri və rolunu, onun qiymətləndirilməsinin əsas parametrlərini araşdırır, həmçinin bankın strateji maliyyə planlaşdırılmasının səmərəlilik kriteriyalarını və göstəricilər sistemini formalaşdırılır ki, bunların da mühüm nəzəri və praktiki əhəmiyyəti vardır.

*Алиев А.И. д.ф.э.н., доц.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E 3 Ю М E

ФИНАНСОВАЯ СТРАТЕГИЯ БАНКА: СИСТЕМА ЭФФЕКТИВНОСТИ КРИТЕРИЙ И ПОКАЗАТЕЛЕЙ

Скорость экономических процессов, развитие глобального уровня, а также активизация иностранного финансового средства в стране и в экономическом мире требует предпринимать подготовку к работе финансовой стратегии.

В статье автор рассматривает место и роль финансовой стратегии в системе управления, основные параметры и критерии, его оценки, а также формулирует систему показателей, финансовую планировку стратегии банка, которая имеет практическую и теоретическую важность.

*Aliev A.I. assis. prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y

FINANCIAL STRATEGY OF A BANK: EFFICIENCY CRITERIA AND INDICATORS

Acceleration of economic processes in country and world economy, an increase of the level of globalization, as well as activation of foreign finance factors demand the development of financial strategy. An author investigate the place and role of financial strategy in the management system and form the system of indicators and efficiency criteria of strategical finance planning of a bank that are of great theoretical and practical importance.

Abdullayeva E.C. müəll.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

UOT - 338.53

QIYMƏT MEXANİZMİ VƏ SAHİBKARLIĞA DÖVLƏT DƏSTƏYİ: QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏR

Açar sözlər: sahibkarlıq, qiymət dispariteti, dəstəklənmə.

Ключевые слова: предпринимательство, ценовой диспаритет, поддержка.

Key words: entrepreneurship, price disparity, support.

Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclasında prezident İlham Əliyev kənd təsərrüfatındakı inkişafın əsas səbəbini qeyd edərək göstərmişdir ki, “Ölkədə aparılan islahatlar, eyni zamanda, dövlət tərəfindən fermerlərə verilən dəstək, subsidiyalar, texnika təminatı və bütövlükdə dövlət siyasətidir”[1] və bu iddia tamamilə doğrudur.

Məlumdur ki, hələlik Azərbaycanda aqrar sferanın və aqrar sahibkarlığın inkişafında mühüm rol oynaya bilən qiymət mexanizminin formalaşması üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinə birbaşa təsir edən rıçaqlardan əhatəli səviyyədə istifadə olunmur. Ancaq dolayı yollar – xüsusilə, aqrar məhsulun məsrəflərinə təsir edən tədbirlər də bu baxımdan əhəmiyyətli və bu tədbirlər də sahibkarlığın inkişafında eyni effektdə malikdir. Belə ki, qiymət tələb-təklif tarazlığında formalaşsa da, istehsal xərcləri də qiymətin əmələ gəlməsində sonuncu rol oynamır.

Aqrar sferanın idarəedilməsi təcrübəsində bu tip tədbirlərdən 2002-ci ildən başlayaraq istifadə edilir və mütləq qeyd olunmalıdır ki, bu təcrübə üçün hüquqi zəmin Heydər Əliyevin 22 mart 1999-cu il fərmanı ilə yaradılıb. “Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında” fərmanla bir sıra mühüm məsələlər həllini tapmışdı. Birincisi, kənd təsərrüfatı sferası 5 il müddətinə bütün vergilərdən (torpaq vergisi istisna olmaqla) azad edildi və 1999-cu ildən başlayan bu güzəştli mühit ardıcıl qərarlarla bu günə qədər də davam etdirilib. İkincisi, fərman kənd təsərrüfatında istifadə olunan neft məhsullarına və s. görə istehsalçılara güzəştlər verilməsini nəzərdə tuturdu. Bu siyasətin ardıcıl inkişafı 2007-ci ildə prezident İlham Əliyev tərəfindən verilən sərəncamla “Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarında dövlət dəstəyi haqqında” sərəncamla davam etdirildi və NK-nin 15 fevral 2007-ci il qərarı ilə kənd təsərrüfatı istehsalçılarında yanacaq, gübrə məsrəflərinə görə verilən güzəştlər barədə “Qaydalar” təsdiq olundu. Həmin il praktik fəaliyyət də həyata keçirildi və aqrar sahibkar dövlət büdcə vəsaiti hesabına yanacaq, gübrə məsrəfinin müqabilində müəyyən vəsait əldə etdi.

Öncə qeyd edilənləri də nəzərə alıb, bir əhəmiyyətli məsələni də vurğulamaq lazımdır. Prezidentin 6 iyun 2014-cü il – “Azərbaycan Respublikasında heyvandarlığın inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” sərəncamı damazlıq heyvanların kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında lizinq yolu ilə 50% güzəştə satılmasına imkan yaradır və deməli, hökumət tək cə bitkiçilik deyil, həm də bu sahə üçün dolayı maliyyə dəstəyini reallaşdırır. Beləliklə, 2007-ci ildən kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət mexanizminə dolayı müdaxilələr reallaşdırılır və yəqin ki, bu barədə dürüst məlumatların öyrənilməsi məqsədəuyğun olar. Kənd təsərrüfat istehsalçıları hansı və nə miqdarda subsidiyalar alıb? Öncə yüksək reproduksiya toxum alqısına görə istehsalçılara verilən subsidiyalara diqqət yetirək.

Cədvəl 1.

Yüksək reproduksiya toxumlara görə istehsalçılara verilən subsidiyalar

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2014
Subsidiyaların məbləği	891,6	3781,4	4603,6	5954,8	5834,5	7294,8	9900
Cəmi							28350

Mənbə: Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatları

Məlumdur ki, subsidiyaların dəyər istiqaməti “Aqrolizinq” tərəfindən istehsalçılara satılan mineral gübrələrə görə verilən güzəştlərdir. Aşağıdakı cədvəldə bu barədə məlumatlar öz əksini tapır.

Cədvəl 2.

Mineral gübrə istifadəsinə görə subsidiyalar

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2014
Satılan gübrənin niqdarı, min ton	27,7	68,4	37,4	113,1	63,9	90,8	107,7
Subsidiya məbləği mln. man.	2,43	6,72	6,54	24,5	12,1	20,9	32,5

Mənbə: Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatları

Bəllidir ki, təsərrüfatçılıq təcrübəsində dövlət büdcə vəsaiti hesabına istehsalçılara yanacaq və motor yağları məsrəfinə və bundan başqa buğda və çəltik səpininə görə subsidiyalar da verilir və bu istiqamətdə subsidiyaların həcmi aşağıdakı kimi olub:

Cədvəl 3.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarının əkin sahələrinin və çoxillik əkmələrin becərilməsinə, buğda və çəltik səpininə görə 2007-2014-ci illərdə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına verilən yardımlar barədə məlumat

İllər	Yardımanın istiqamətləri	Ra- yon- ların sayı	İsteh- sal- çıların sayı (nəfər)	Yardıma təqdim edilən sahə (ha)	Məbləğ (manat)
2007	Yanacaq və motor yağlarına görə	59	371370	1054784,93	42191397,20
	Buğda və çəltik səpininə görə	58	154330	505303,54	20212141,60
2008	Yanacaq və motor yağlarına görə	58	401368	1344791,00	53791640,00
	Buğda və çəltik səpininə görə	57	211233	742021,87	29680874,80
2009	Yanacaq və motor yağlarına görə	59	417627	1495974,47	59838978,80
	Buğda və çəltik səpininə görə	56	177075	573123,10	22924924,00
2010	Yanacaq və motor yağlarına görə	58	399104	1387840,40	55512616,00
	Buğda və çəltik səpininə görə	57	399578	585329,94	23413197,60
2011	Yanacaq və motor yağlarına görə	59	390084	1319407,36	52776294,40
	Buğda və çəltik səpininə görə	58	168893	629737,71	25189508,40
	Yanacaq və motor yağlarına görə			6602798,16	264111926,40
	Buğda və çəltik səpininə görə			3035516,16	121420646,40
2012	Yanacaq və motor yağlarına görə	60	398715	1418528,49	56741139,60
	Buğda və çəltik səpininə görə	58	158485	622262,24	24890489,60
2014	Yanacaq və motor yağlarına görə	59	384000	1295700	51800000
	Buğda və çəltik səpininə görə	59	150000	503800	20100000

Mənbə: Cədvəl Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin və AR Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında hazırlanıb.

Beləliklə, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının birbaşa dövlət dəstəyi haqqında müəyyən təsəvvürlər olundu və bu göstəricilər əsasında kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin dəstəklənməsi səviyyəsini – bəlli metodlarla müəyyənləşən səviyyəni aşkarlamaq olar. Amma məsələyə bir qədər əhatəli yanaşsaq, başqa çətinliklərlə üzləşirik. Belə ki, büdcə vəsaitləri hesabına ayrılan bu birbaşa yardımlardan başqa kənd təsərrüfatı sektoru öncə göstərdiyimiz kimi, həm də dolayı yardımlar alır. Məsələn, vergi güzəştləri kifayət qədər dolayı maliyyə yardımlarını şərtləndirir. Doğrudur, bu güzəştlərin həcmnin müəyyən edilməsi yetərincə müşkül bir məsələdir və hətta bu istiqamətdəki tədqiqatlarda da konkret rəqəmlər göstərilmiş və sadəcə qeyd edilir ki, “istehsalçılar milyonlarla manat vəsaitə qənaət edə bilirlər”[3]. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin rəyinə görə isə 2007-2013-cü illərdə vergidən azad ol-

ma nəticəsində kənd təsərrüfatına 1 mlrd. 400 mln. manat maliyyə dəstəyi göstərilib. Nazirliyin bu göstəricini necə müəyyənləşdirməsi bəlli olmadığından vergi güzəştlərinin məbləği heç də inandırıcı görünmür. Belə ki, bu dövrdə kənd təsərrüfatı ümumi məhsulu 14 mlrd. 614 mln. manat həcmində olub və belə görünə bilər ki, kənd təsərrüfatı sferasında vergi yükü 10%-ə bərabərləşməliydi. Nəzərə alsaq ki, 2013-cü ildə qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM 32,6 mld. manat, vergi gəlirləri isə 3,76 mlrd. manat olub, yəni vergi yükü 11%-ə bərabərləşib, onda güzəşt həcmi barədə iddialar inandırıcı görünmür. Ümumiyyətlə, aydındır ki, kənd təsərrüfatına tətbiq olunan vergi güzəştləri, aqrar sahibkarlığa əlavə və əhəmiyyətli maliyyə dəstəyidir, ancaq bu güzəştlərin məbləği daha çox 100-120 mln. manat ətrafında dəyişə bilər. Çünki aqrar istehsalçıların böyük əksəriyyəti sadə vergi sistemi üzrə ödəyicilərdir və dövrünün 2%-i həddində vergi ödəyirlər. Əksər tədqiqatlarda kənd təsərrüfatı sektoruna dolayı maliyyə dəstəyinin istiqamətlərindən biri kənd təsərrüfatı kreditləşməsi üzrə Dövlət Agentliyi və SKMF tərəfindən verilən güzəştli kreditlər hesab olunur. Zənnimizcə, bu iddialar qismən doğrudur. Doğrudan da, Azərbaycan maliyyə bazarında illik 6%-lə vəsait cəlbi güzəştli bir hal hesab olunur və kommersiya kreditlərinin faiz dərəcəsi ilə müqayisədə (20-22%) güzəştlər tam aşkardır. Ancaq beynəlxalq maliyyə bazarındakı faizlərlə müqayisədə hər hansı güzəştlər barədə danışmaq olmur. Bu baxımdan kreditlər hesabına güzəştlər və dolayı maliyyə dəstəyi reallıqda kifayət qədər mübahisəli bir məsələdir.

Ümumiyyətlə, aqrar sahibkarlığa dövlət dəstəyinin yetərli olub - olmaması bir qədər mübahisəli bir məsələ olsa da, başqa bir məqamda mübahisələrə ehtiyac yoxdur. Qiymət disparitetinin aradan qaldırılmasına əhəmiyyətli təsir göstərən subsidiya və güzəşt mexanizmindən istifadədə çox böyük dinamizm var. Belə ki, 2014-cü ildə yüksək reproduksiya toxumundan istifadəyə görə subsidiyaların həcmi 2007-ci illə müqayisədə 11 dəfə artıb. Həmin il gübrə satışı 2007-ci ildən 3,8 dəfə çox olub və bu istiqamət üzrə subsidiyaların həcmindəki artım 13 dəfəyə yüksəlib. Bu tendensiyanı olduqca pozitiv - qiymət disparitetinin minimallaşdırılmasına və sahibkarlığın inkişafına çox müsbət təsir göstərən amil kimi dəyərləndirmək olar. Hesab etmək olar ki, belə meyillərin davamlılığı effektiv və rəqabətə davamlı kənd təsərrüfatı sektorunun formalaşmasının əsas faktorlarından biri olacaq. Qeyd olunanları yekunlaşdırıb, aşağıdakı nəticələri çıxarmaq mümkündür:

- müasir mərhələdə dövlət maliyyə dəstəyi kənd təsərrüfat sferasının inkişafı, qiymət disparitetinin səviyyəsinin azalması və aqrar sahibkarlığın gəlirlərinin artımı üçün mühüm mexanizmlərdən biridir;

- 2007-ci ildən başlayaraq aqrar sferaya ciddi maliyyə dəstəyinin verilməsi - yüksək reproduksiya toxumlardan, mineral gübrələrdən istifadəyə, yanacaq və motor yağlarının dəyərinin qismən ödənilməsinə, buğda və çəltik səpininə görə istehsalçılara verilən subsidiyalar kənd təsərrüfatının inkişafında, aqrar sahibkarlığın dəstəklənməsində, aqrar bazarda qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır;

- aqrar sferaya vergi güzəştləri hesabına dolayı maliyyə dəstəyi - daha dürüst dəyərləndirmələrə görə həcmi 100-120 mln. manata bərabər olan dolayı dövlət yardımı da birbaşa subsidiyaların təsiri ilə anoloji olan effektlərə gətirir;

- yüksək reproduksiya toxumlardan, mineral gübrələrdən istifadəyə, yanacaq və motor yağlarının dəyərinin qismən ödənilməsinə, buğda və çəltik səpininə görə istehsalçılara verilən subsidiyaların mütləq həcmi çox yüksək olmasa da - 2007-2013-cü illər üçün 645 mln. manat təşkil etsə də, subsidiyaların artımındakı dinamizm çox pozitiv bir meyl kimi dəyərləndirilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclasında İlham Əliyevin nitqi.
2. Maliyyə Nazirliyinin məlumatları, elektron resurs.
3. Əhmədov R. Vergi tənzimlənməsinin aqrar sektorun inkişafına təsiri. Vergi jurnalı 2013, №2, səh.149-162.
4. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatları elektron resurs.
5. Azərbaycan Respublikası statistika komitəsinin məlumatları elektron resurs.
6. Abbasov İ. Azərbaycan və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı Bakı, 2014 s.11.

*Abdullayeva E.C. müəl.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

QIYMƏT MEXANİZMİ VƏ SAHİBKARLIĞA DÖVLƏT DƏSTƏYİ: QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏR

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfat sferasına dövlət maliyyə dəstəyi səviyyəsi - bütövlükdə aqrar sektorun inkişafı, qiymət disparitetinin səviyyəsinin azalması və aqrar sahibkarlığın gəlirlərinin artımı üçün mühüm mexanizmdən istifadə səviyyəsi öyrənilir. Kənd təsərrüfatı istehsalçılara verilən subsidiyaların mütləq həcmnin çox yüksək olmaması aşkarlanır və həm də subsidiyaların artımındakı dinamizm diqqətə çatdırılır. Bu dinamizm çox pozitiv bir meyl kimi dəyərləndirilir.

*Абдуллаева Е.Дж. препод.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

P E 3 I O M E

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕХАНИЗМА ЦЕН И ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

В статье исследуется уровень финансовой господдержки аграрного сектора. Выявляется что, абсолютный объем субсидий производителям аграрной продукции не слишком высок, но в росте субсидий отслеживается очень высокий динамизм. Динамизм в росте субсидий оценивается как позитивная тенденция.

*Abdullayeva E.C. teacher
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

INTERACTION PRICE MECHANISM AND STATE SUPPORT OF ENTREPRENEURSHIP

The article investigates the level of financial state support of the agricultural sector. It reveals that the absolute volume of subsidies to producers of agricultural products is not very high, but the growth is monitored very high subsidies dinamizm. Dinamizm in the growth of subsidies is assessed as a positive trend.

*Qorçiyeva N.V. dis.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

UOT - 336.647

MALİYYƏ RESURLARINDAN İSTİFADƏNİN MÜASİR REALLIQLARI VƏ SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ YOLLARI

Açar sözləri: iqtisadi resurslar, maliyyə resursları, milli iqtisadiyyat, səmərəlilik, resurslardan istifadə.

Ключевые слова: экономические ресурсы, финансовые ресурсы, национальная экономика, рациональность, использование ресурсов.

Key words: economic resources, financial resources, national economy, rationality, use of resources.

Dünya təcrübəsində maliyyə resurslarından istifadənin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri və problemləri bir sıra meyarları və spesifikasiyi ilə fərqlənilir. Maliyyə resursları özünün mühüm iqtisadi xüsusiyyətləri ilə maliyyə sisteminin bütün həlqələri arasında olan proseslərin xarakterlərindən formalaşırlar. Belə ki, maliyyə resursları ümumi iqtisadi vəzifələrin yerinə yetirilməsində həlledici iqtisadi resurslar kimi xarakterizə olunurlar. Makroiqtisadi səviyyədə maliyyə siyasətinin əsas tənzimlənmə mexanizmlərinin-vergi, büdcə, pul-kredit, sosial və investisiya sistemlərinin vasitəsilə hərəkətə gətirilən, istifadə olunan maliyyə resurslarının spesifikasi xüsusiyyətləri hər bir tənzimlənmə sisteminin mahiyyətinə müvafiq baxılmalı, mövcud problemlər ümumiləşdirilməli və adekvat təkmilləşdirmə tədbirləri müəyyənləşdirilməlidir. Tədqiqatçılar A.Qryaznova və Y.Markina maliyyə resurslarından istifadənin tənzimlənməsi xüsusiyyətlərini bu resurslardan istifadənin reallaşdırıldığı təşkilatlar və istiqamətlər üzrə baxılmasını məqbul hesab etmişlər [1]. Məsələn, kommersiya təşkilatlarının maliyyə resurslarının xüsusiyyətləri, onlardan istifadənin meyarları və tənzimlənmə mexanizmlərinin ayrıca baxılması, bunlarla bağlı idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi daha məqsədəuyğundur.

Qeyd edək ki, dövlət və bələdiyyə orqanlarında istifadə edilən maliyyə resurslarının tənzimlənməsi xüsusiyyətləri, bu kimi resursların mahiyyəti, mərkəzdə və regional səviyyədə maliyyə resurslarının hərəkəti proseslərinin nizamlanması və s. başqa cür metodiki yanaşmanı, təkmilləşdirməni tələb edir. Amma, bütün halda maliyyə resurslarından istifadənin tənzimlənməsi xüsusiyyətlərinə və problemlərinə kompleks yanaşılması əsas meyarlardan biri kimi qiymətləndirilir [2]. Tədqiqatçılar B.Gerasimov, T.Konovalova və digərləri maliyyə resurslarından istifadənin tənzimlənməsində ortaya çıxan problemlərin yaranma səbəblərinin və bu vəziyyətə gətirib çıxaran xüsusiyyətlərin maliyyə-iqtisadi kontekstdən kompleks təhlil edilməsini və əldə edilmiş təhlil materiallarına əsasən tənzimlənmə mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsini, tətbiqini vacib saymışlar [3]. Belə olduğu halda maliyyə resurslarından qeyri-səmərəli istifadə hallarına görə sanksiyaların, cərimələrin təyin edilməsi, günahkarların məsuliyyətə cəlb olunması, nizamlayıcı tədbirlərin görülməsi, iqtisadi-təşkilati və inzibati-maliyyə mexanizmlərindən fəal istifadə olunması zəruri tədbirlər kimi ortaya çıxır. Maliyyə resurslarından fəal istifadə zamanı bir sıra xüsusiyyətlər, o cümlədən maliyyə resurslarından istifadə proseslərinin optimal təşkili, onlardan səmərəli istifadənin praktiki mexanizmlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi, resurslardan istifadəyə nəzarət elementlərinin effektivliyi və s. kompleks baxılmaqla bərabər, həm də onların hər biri üzrə dərin maliyyə təhlilləri aparılmalıdır [4]. Belə ki, maliyyə resurslarından istifadənin hər bir elementinin araşdırılması, istifadə mexanizmlərinin effektivliyinin iqtisadi-maliyyə aspektlərindən təhlil edilməsi, bu resurslardan daha səmərəli istifadənin tənzimlənmə mexanizmlərinin formalaşdırılmasına imkan verir [5]. Maliyyə resurslarının xüsusiyyətlərinin formalaşmasına təsir edən amillərin sistemli şəkildə öyrənilməsi və tənzimlənmə mexanizmlərinin reallaşdırılması maliyyə risklərinin də azalma-

sına müsbət təsir göstərir [6]. Maliyyə resurslarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi, yenidən bölüşdürülməsi, maliyyə sabitliyi ilə iqtisadi dinamika, iqtisadi sistemin tarazlığı, büdcə siyasəti, büdcə gəlirləri, dövlət xərcləri, dövlət krediti, maliyyə bazarlarının vəziyyəti, milli valyutanın məzənnəsi, faiz dərəcəsi, inflyasiyanın səviyyəsi, məcmu tələb və digər problemlər ön plana çəkilməli, makroiqtisadi proseslər prizmasında nəzərdən keçirilməlidirlər [7]. Belə ki, qlobal iqtisadiyyat və maliyyənin strukturunda, onların transformasiyasında bir sıra deformasiyalı dəyişikliklər özünü biruzə verməkdədir. Bu halda, maliyyə risklərinin sistemli təhlili ilk növbədə həmin riskləri əmələ gətirən amillər kompleksinin səbəb-nəticə əlaqələrini aşkara çıxarmadan və onlara adekvat tədbirlərin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Son illərdəki maliyyə çətinlikləri ilə bağlı olaraq Azərbaycanın qlobal maliyyə-iqtisadi mühitə integrasiyasının genişləndirilməsi üçün ölkənin maliyyə resurslarının məcmu tənzimlənmə mexanizmlərinin təkmilləşdirmə tədbirləri görülməlidir. Tədqiqatçı D.Vəliyev qeyd edir ki, ölkənin davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin olunması üçün xarici amillərdən maksimum istifadə olunması və Azərbaycan iqtisadiyyatının qlobal proseslərə səmərəli uyğunlaşdırılması məqsədilə iqtisadiyyatın xarici iqtisadi strategiya blokuna və maliyyə sektoruna rəhbərlik edən orqanlar tərəfindən daha da təkmilləşdirilməlidir. Azərbaycan iqtisadiyyatında resurs amilləri, o cümlədən maliyyə resursları bu proseslərdə ciddi nəzərə alınmalıdır [8]. Bunlarla bərabər, milli iqtisadiyyatın dayanıqlı və davamlı inkişaf tendensiyaları, dinamika nümayiş etdirməsi, həmçinin sosial-iqtisadi inkişafın sabitliyinin təmin olunması üçün maliyyə-büdcə tənzimlənməsi problemlərinə baxılmalıdır. Tədqiqatçı Ə.Ələkbərov bildirir ki, büdcə tənzimlənməsinin əsas obyektı cari xalis gəlirdir, lakin bu o demək deyildir ki, zəruri məhsulun, bəzən isə milli sərvətin də dəyərinin bir hissəsi büdcə vasitəsi ilə bölüşdürülə bilməz. Büdcə sistemində cəmləşdirilmiş maliyyə resursları sonradan dövlətin apardığı sosial və investisiya siyasətinə uyğun olaraq, həm ölkə iqtisadiyyatı üçün prioritet əhəmiyyətli maddi istehsal sahələrində, həm də büdcənin himayəsində olan qeyri-maddi istehsal sahələrində yenidən bölüşdürülür. Bu funksiya, maliyyə etibarlılığı ilə dövlət xərclərinin təbii və yaradılmış sərvətdən, cari ümumi daxili məhsuldan və cəmiyyətin gələcək (uzunmüddətli) dövrdə qazanacağı gəlirlərdən asılılığını xarakterizə edir [9]. Bu qeyd olunanlar əsasında maliyyə resurslarının necə mühüm əhəmiyyətə malik olmasını təsəvvür etmək olar və bu resurslardan istifadənin yüksək səviyyədə təşkili müasir dövrdə ölkəmizin ən mühim strateji-iqtisadi vəzifələrindən biri kimi diqqət çəkir. Buna görə də, ölkənin maliyyə sisteminin bütövlükdə təkmilləşdirilməsi, xüsusilə, onun təkmilləşdirilməsinin makroiqtisadi problemlərinin tənzimlənməsinə ciddi önəm verilməlidir. Hazırkı dövrdə dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olan maliyyə siyasətinin əsas prinsipləri kimi ölkənin real iqtisadi və maliyyə imkanlığının, konkret tarixi şəraitin, beynəlxalq təcrübənin nəzərə alınması, maliyyənin səmərəli idarə olunmasının təmin edilməsi və onun təkmil hala gətirilməsi, qiymət, kredit və pul siyasətinin asılılığının nəzərə alınması, maliyyə siyasətinin iqtisadiyyatın innovasiya yönümlü inkişaf istiqamətləri ilə əlaqələndirilməsi, maliyyə, kredit və pul bazarlarının, eləcə də fond birjalarının fəaliyyətinin səmərəli təşkili və əlaqələndirilməsi çıxış edirlər [10]. Nəzərə alsaq ki, bu qeyd olunan maliyyə siyasətinin prioritet fəaliyyət istiqamətlərinin hər biri birbaşa və ya dolaylı da olsa maliyyə resurslarının formalaşması, hərəkəti və onlardan istifadə edilməsi prosesləri ilə bağlılıq elementlərinə malikdirlər. Buna görə də, maliyyə resurslarından istifadənin effektivliyi təşkili və optimal tənzimlənməsi bütövlükdə ölkənin maliyyə sisteminin, xüsusilə büdcə sisteminin aktual problemlərinin aradan qaldırılmasında əlavə təsirə malik maliyyə mexanizmləri xüsusiyyətləri ilə fərqlənirlər. Tədqiqatçı A.Həsənlı yazır ki, açıq iqtisadiyyat şəraitində Azərbaycanda güclənən maliyyə axınlarının daha səmərəli istifadə olunması baxımından ən mühüm istiqamətlərdən biri büdcə siyasətinin və o cümlədən büdcə quruculuğunun təkmilləşdirilməsi hesab edilməlidir. Dövlət büdcəsinin tənzimləyici rolunun mühüm bir xüsusiyyəti də büdcə gəlirlərinin mənbələrinə olan selektiv seçimlə bağlıdır. Maliyyə axınlarının idarə olunmasına yanaşmaların müəyyən edilməsində sahəvi və cari maraqlara yox, strateji maraqlar və davamlı iqtisadi inkişafın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi meyarlarına hədəflənmənin həyata

keçirilməsidir [11]. Göründüyü kimi, davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən maliyyə resurslarından istifadənin optimal tənzimlənmə sisteminin təşkili, yuxarıda qeyd olunan strateji hədəflərin və vəzifələrin həyata keçirilməsi proseslərində obyektiv zərurətdən yaranır. Bundan əlavə, maliyyə resurslarından istifadənin effektivlik səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə ölkədə optimal büdcə-vergi siyasəti formalaşmalı və bunlarla bağlı tənzimlənmə mexanizmləri hazırlanmalıdır [12]. Bu qeyd olunanlara əsasən belə bir fikir formalaşır ki, davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində maliyyə resurslarının səmərəliliyinin qorunması, effektivliyinin artırılması üçün maliyyə siyasətinin müasir tendensiyaları, aktual problemləri, makroiqtisadi səviyyədə milli iqtisadiyyatın inkişaf hədəfləri və prioritetləri nəzərə alınmaqla maliyyə resurslarından istifadənin tənzimlənməsi sistemi, adekvat inkişaf prioritetləri müəyyənləşdirilməlidir. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- maliyyə resursları istifadə tsiklində müxtəlif xüsusiyyətləri və keyfiyyət göstəricilərini özündə cəmləşdirdiyindən bu resurslardan istifadəyə bütün hallarda kompleks və sistemli yanaşma təmin edilməlidir;

- müasir dövrdə maliyyə resurslarından istifadə mexanizmləri ciddi təhlil edilməli, iqtisadi-maliyyə və iqtisadi-təşkilati əsaslandırma aparılmalı, optimal nəzarət sistemləri, resurslardan istifadənin optimal modelləri, bunlarla bağlı adekvat tənzimlənmə və fiskal mexanizmlər tətbiq edilməlidir;

- maliyyə resurslarından istifadənin tənzimlənməsi sisteminin inkişaf prioritetləri sırasında maliyyə resurslarının mənbələrinin gücləndirilməsi tədbirlərinin genişləndirilməsi, maliyyə resurslarının idarə edilməsi mexanizmlərinin optimallaşdırılması təmin olunmalıdır;

- maliyyə resurslarının uzunmüddətə səmərəli və diversifikasiyalasdırılmış formada yerləşdirilməsi, bununla bağlı maliyyə risklərinin azaldılması, ölkədə maliyyə resurslarından təyinatı üzrə istifadənin şəffaflığı, bu proseslərin dərindən təhlil edilməsi, maliyyə resurslarından istifadənin nəzarət sisteminin gücləndirilməsi, iqtisadiyyat sahələrinin inkişafına tələb olunan resursların əsaslandırılmış formalarda və stimullaşdırıcı tənzimlənmə mexanizmləri ilə yönəldilməsi tədbirləri həyata keçirilməlidir və s.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Грязнова А.Г., Маркина Е.В. Финансы. Москва, Финансы и статистика, 2004. 504 с.
2. Бочаров В.В. Комплексный финансовый анализ. СПб: Питер, 2005.-432 с.
3. Герасимов Б.И., Коновалова Т.М. и др. Комплексный экономический анализ финансово-хозяйственной деятельности организации. Изд-во ТГТУ, 2008.-160 с.
4. Васильева Л.С., Петровская М.В. Финансовый анализ. Москва, КНОРУС, 2006. 544 с.
5. Савицкая Г.В. Экономический анализ. Москва, Новое знание, 2005. 651 с.
6. Волкова О.Б. Совершенствование функционирования рынка финансовых ресурсов на основе минимизации рисков. Дисс. канд. экон. наук. Чебоксары, 2011. 166 с.
7. Quliyeva Ş.T. Maliyyə riskləri və onların idarə edilməsi problemləri. İ.ü.e.d. dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2013. 60 s.
8. Vəliyev D.Ə. Azərbaycanın qlobal maliyyə-iqtisadi mühitə integrasiyasının aktual problemləri. İ.ü.e.d. dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2010. 49 s.
9. Ələkbərov Ə.Ə. Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə tənzimlənməsi problemləri. İ.ü.e.d. dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2007. 50 s.
10. Məmmədova G.Q. Maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsinin makroiqtisadi problemləri. İ.ü.f.d. dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2012.32 s.
11. Həsənlı A.R. Funksional maliyyə konsepsiyasının makroiqtisadi tənzimləmədə tətbiqi problemləri İ.ü.f.d. dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2015. 33 s.
12. Paşayev Z.Ş. Optimal büdcə-vergi siyasətinin formalaşması problemləri. İ.ü.f.d. dissertasiyasının avtoreferatı. Naxçıvan, 2012. 27 s.

*Qorçiyeva N.V. dis.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

MALİYYƏ RESURLARINDAN İSTİFADƏNİN MÜASİR REALLIQLARI VƏ SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ YOLLARI

Məqalədə maliyyə resurslardan istifadənin müasir reallıqları və səmərəli istifadə yolları tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə maliyyə resurslarının xüsusiyyətləri, onlardan istifadə edilməsinin mühüm aspektləri araşdırılmışdır. Maliyyə resurslarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi, yenidən bölüşdürülməsi, adekvat mexanizmləri və tədbirləri üzrə təhlillər aparılmışdır.

Məqalənin sonunda maliyyə resurslardan istifadənin müasir reallıqları və səmərəli istifadə yollarının müəyyənləşdirilməsi, bu resurslara nəzarət sisteminin gücləndirilməsi üzrə bir sıra təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

*Горчиева Н.В. дис.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

P E 3 İ O M E

ПУТИ РАЦИОНАЛЬНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЕ И СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ ФИНАНСОВЫХ РЕСУРСОВ

В статье исследована пути рационального использование и современные аспекты финансовых ресурсов. С этой целью были изучены особенности и важные аспекты использования финансовых ресурсов, управления рисками. Анализированы формирование финансовых ресурсов, их распределение, перераспределение и адекватные механизмы.

В конце статьи даны рекомендации и предложения по рациональному использованию финансовых ресурсов и по систему их контроля.

*Gorchiyeva N.V. cand. for a degree
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

THE WAYS OF RATIONAL USE AND MODERN ASPECTS OF FINANCIAL RESOURCES

The ways of rational use and modern aspects of financial resources are described in the article. The characteristics, important aspects of the use of financial resources and risk management are studied too. Financial resources formation, distribution and redistribution are analyzed.

Recommendations and offers on rational use of financial resources and system of their control are given in the end of the article.

*Kərimov A.Q. dis.
Azərbaycan Universiteti*

UOT - 336,71; 005-027,21

BANK MENECMENTİNİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: bank menecmenti, depozit-borc paradiqması, investisiya fəaliyyəti paradiqması, funksional menecment paradiqması, marketing və sosial yönümlü menecment paradiqması, risk menecmenti.

Ключевые слова: банковский менеджмент, парадигма депозитно-ссудной деятельности, парадигма инвестиционной деятельности, парадигма функционального менеджмента, парадигма маркетинг - социально ориентированного менеджмента, риск менеджмент.

Key words: banking management, deposit and lending activities paradigm, investing activities paradigm, functional management paradigm, marketing - socially oriented management paradigm, risk management.

Ölkənin sabit bank sisteminin formalaşmasının və ayrıca hər bir kommersiya bankının dayanıqlılığının təmin olunmasının mühüm ilkin şərtlərindən biri səmərəli bank menecmentinin mövcud olmasıdır. Bank biznesində iqtisadi münasibətlərin qloballaşması; bank risklərinin təsnifatının genişlənməsi və onların idarə olunması mexanizmlərinin mürəkkəbləşməsi; bank xidmətləri bazarında rəqabətin kəskinləşməsi; bank məhsullarının çeşidinin artması; informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının kütləvi tətbiqi ilə əlaqədar olaraq müasir şəraitdə bank menecmentinin əhəmiyyəti artmışdır. Bu da kapital bazarında pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi və tətbiqi sferaları uğrunda rəqabətin kəskinləşməsinə gətirib çıxarır.

Milli iqtisadiyyatın bank sektorunun sabitliyinin təmin olunmasında kommersiya banklarının dayanıqlılığının əhəmiyyəti və bank biznesinin aparılmasının müasir tendensiyaları və Azərbaycanın bank xidmətləri bazarının fəaliyyət xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla bank menecmentinə kompleks yanaşmanın formalaşdırılması zərurəti məqalədə araşdırılan problemlərin aktuallığını müəyyən etmişdir.

Menecment bir müstəqil elm sahəsi kimi müəyyən fəaliyyət sahələrinin idarə olunmasının nəzəri və metodoloji əsaslarını əks etdirir. Praktiki fəaliyyət növü kimi isə təsərrüfat subyektinin idarə olunması və təşkilinin konkret sistemi kimi çıxış edir. Menecmentin mahiyyətinin müəyyən olunmasına mövcud yanaşmaları təhlil edərkən onun bəzi tədqiqatçılar tərəfindən verilən belə bir tərifinin bu anlayışın bütün aspektlərini daha dolğun əks etdirdiyini hesab etmək olar: “Menecment-təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, bazarın və bütövlükdə cəmiyyətin tələbatlarının ödənilməsi, mənfəətin artırılması məqsədilə proqram-məqsədli idarəetmə, elmi-texniki tədqiqatların cari və perspektiv planlaşdırılması və proqnozlaşdırılma, məhsul və xidmətlərin istehsalının təşkili, reallaşdırılması sistemidir” [2, səh.191]. Beləliklə, menecment-təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin yüksək səmərəliliyinə nail olmaq və onun resurs potensialından daha yaxşı istifadə etmək məqsədilə idarəetmənin bütün səviyyələrində işçinin yaradıcılıq potensialının üzə çıxarılması və əməyin təşkili prosesində meydana çıxan qarşılıqlı əlaqələrin və qanunların öyrənilməsinə əsaslanan hər hansı şəxsin fəaliyyətinin idarə olunması prosesidir.

“Bankın idarə olunması” və “bank menecmenti” anlayışlarını bir-birindən ayırmaq lazımdır. Birinci daha ümumi anlayış kimi çıxış edir və istənilən iqtisadi sistemdə mövcud ola

bilər, “bank menecmenti” isə idarəetmənin xüsusi sahəsi kimi bütün müəlliflər tərəfindən bazar iqtisadiyyatı şəraitində özəl mülkiyyət çərçivəsində kommersiya münasibətləri yarandıqda bankın idarə olunması kimi şərh edilir. Bank menecmentinin keyfiyyəti istənilən ölkənin bank sisteminin səmərəli fəaliyyətinin fundamental ilkin şərti olaraq qalır. İqtisadi münasibətlərin qloballaşması, qlobal maliyyə böhranlarının təsirinin güclənməsi, bank məhsullarının çeşidinin genişlənməsi, pul resurslarının cəlb edilməsi və kapitalın tətbiqi sferaları uğrunda bank xidmətləri bazarında rəqabətin güclənməsi, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının kütləvi şəkildə bank fəaliyyətinin bütün sahələrində geniş tətbiqi ilə əlaqədar olaraq müasir şəraitdə onun əhəmiyyəti daha da artmışdır.

Bank spesifik maliyyə-kredit institutudur. Bu sözsüz ki, onun idarə olunmasının özünəməxsus xüsusiyyətlərini müəyyən edir:

- bank resurslarının tərkibində cəlb olunmuş və borc vəsaitlərinin üstünlük təşkil etməsi bu resursların səmərəli istifadə olunmasına görə daha çox məsuliyyət tələb edir;

- cəlb olunmuş vəsaitlərin istifadə edildiyi bank fəaliyyəti sahəsində risklər yüksək olduğu üçün bankların cari fəaliyyəti üzərində dünya ölkələrinin mərkəzi bankları tərəfindən daimi olaraq xarici nəzarət və tənzimləmənin həyata keçirilməsi;

- maliyyə bazarlarında güclü rəqabətin olması, bu bazarların yüksək hərəkətliliyi, təkcə iqtisadi deyil, sosial, siyasi və digər səbəblərlə əlaqədar olaraq fəaliyyət parametrlərinin dəyişkənliyi bankların rəhbərləri və əməkdaşlarından daima analitik iş, yüksək operativlik və peşəkarlıq tələb edir;

- eyni zamanda təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin demək olar ki, bütün sahə və sferalarını təmsil edən ən müxtəlif müştərilərlə işləmək zərurəti banklara bu müştərilərin ziddiyyətli maraqları və məqsədlərini maliyyə bazarının müxtəlif segmentlərində uyğunlaşdırmağa məcbur edir;

- bank məhsulları və xidmətlərinin özünəməxsus xüsusiyyəti, onların qeyri-maddiliyi və bu məhsul və xidmətlərin hər birinin istehsalında bankın demək olar ki, bütün bölmələrinin iştirakı;

- bank fəaliyyəti sferasında daima təkmilləşmə tələb edən qabaqcıl informasiya texnologiyalarının istifadə edilməsi və bazarda mövcud olan özünəməxsus alətlərlə işləmək zərurəti;

- bank tərəfindən müxtəlif mənbələrdən formalaşdırılan və aktiv əməliyyatlara yönəldilən maliyyə axınlarının transformasiyası prosesinin mürəkkəbliyi;

- bank tərəfindən iqtisadi subyektlər arasında maliyyə vasitəçiliyi fəaliyyəti həyata keçirilərkən (hesablaşma-kassa əməliyyatları, kreditləşmə, kredit vasitələrinin buraxılışı və s.) milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılması məqsədilə ölkədə pul tədavülünün tənzimlənməsi üzrə mərkəzi bankın siyasətinin bankın idarə olunmasına təsiri.

Bütün bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq əksər müəlliflər bütövlükdə bank menecmentini kommersiya bankının öz funksiyalarını yerinə yetirməsinin bilavasitə idarə olunması prosesi ilə bağlı praktiki fəaliyyət kimi müəyyən edirlər. Bəzi tədqiqatçılar bank menecmentini bank sferasında məşğul olan heyətin və bank işinin idarə olunmasının elmi sistemi kimi şərh edirlər [4, səh.160]. Bir sıra müəlliflər isə bununla razılaşmayaraq qeyd edirlər ki, bank işinin və ayrıca bankın idarə olunması heç də həmişə sistem, xüsusən də elmi sistemdən ibarət olmur [5, səh.668]. Bizim fikrimizcə, “elimi sistem” ifadəsinin istifadəsi tamamilə əsaslıdır. Belə ki, bank fəaliyyətinin idarə olunmasının səmərəli sisteminin formalaşdırılması zamanı bank strukturlarının rəhbərləri idarəetmənin bütün dünyada qəbul edilmiş elmi metodlarını bilməli və onlara əsaslanmalıdırlar. Amma eyni zamanda həmin tədqiqatçıların bu fikri ilə də razılaşmaq olar ki, bank işinin nəzəriyyəçiləri və praktiki bank menecmenti dedikdə maliyyənin (maliyyə prosesləri və ya axınları) və bankın heyətinin idarə olunmasını başa düşürlər. Bu müddəanı xarici və yerli elmi mənbələri təhlil edərkən də aydın şəkildə görmək olar.

Beləliklə, “bank menecmenti” anlayışının mahiyyətinin izah olunmasına mövcud yanaşmaları təhlil edərək qeyd etmək olar ki, bizim fikrimizcə, aşağıdakı tərif bank fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyətlərini daha dolğun şəkildə üzə çıxarır: “Bank menecmenti-bank fəaliyyətinin səmərəliliyinin və biznesinin bazar dəyərinin yüksəldilməsi, bütövlükdə cəmiyyətin və bazarın tələbatının ödənilməsi məqsədilə bazar iqtisadiyyatı şəraitində müasir idarəetmə elminin və təcrübəsinin prinsip, funksiya və metodlarına əsaslanaraq kommersiya bankının fəaliyyətinin kompleks idarə olunması sistemidir” [2, səh.191].

Bank menecmentinin mahiyyəti və xüsusiyyətlərini müəyyən etdikdən sonra onun formalaşması mərhələlərinin təhlilinə keçək. Bank sferasının nəzəri və praktiki problemlərini araşdıran tədqiqatçı alimlərin əsərlərini araşdırarkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, onların əksəriyyəti bank menecmentinin mahiyyəti və xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmiş, onun tarixi inkişaf mərhələləri və qanunauyğunluqlarını isə nadir müəlliflər öyrənmişdir. Məsələn, bəzi Rusiya alimləri bank menecmentinin formalaşmasının üç inkişaf mərhələsini ayırırlar [1, səh.288]. Birinci mərhələ kapitalist bazar münasibətlərinin qərarlaşması, fəaliyyəti və inkişafı mərhələsini əhatə edir. Bu mərhələnin paradigması depozit-borc fəaliyyətinin inkişafıdır. Bu mərhələdə banklar müvəqqəti sərbəst pul vəsaitləri sahibləri və borc alanlar arasında sadə vasitəçi kimi çıxış edirlər və beləliklə də burada meydana çıxan bank menecmenti və onun informasiya alt sistemi borc kapitalının artırılması perspektivlərinin formalaşması və müəyyən olunmasına, borc alanların rəqabətqabiliyyətliliyi və etibarlılığının qiymətləndirilməsinə, rəqib bankların fəaliyyətinin təhlilinə yönəldilmişdi.

İkinci mərhələ-inhisarçı maliyyə kapitalının qərarlaşması və fəaliyyəti mərhələsidir. Qeyd olunan mərhələnin xarakterik xüsusiyyəti bank kapitallarının təmərküzləşməsi və bank inhisarlarının yaranmasıdır. Bu isə bankların iqtisadi münasibətlər sistemində rolunun və əhəmiyyətinin dəyişməsinə gətirib çıxardı. Banklar qiymətli kağızların investorları və emitentləri kimi çıxış etməyə, sənaye kapitallarının rəqabəti prosesinə, səhmdar cəmiyyətlərin inkişafına və inhisarların yaranmasına aktiv şəkildə təsir etməyə başladılar. Beləliklə, bank menecmentinin “depozit-borc” paradigması “investisiya fəaliyyəti” paradigması ilə əvəz edildi. Bu paradigma əvvəlkini tamamilə aradan qaldırmır. Lakin, onu təbəci altsistemə çevirərək bankların iş stilini və bank menecmentinin mahiyyətini dəyişir.

Üçüncü mərhələ-müasir mərhələdir. Bu mərhələdə qloballaşma və ETT-nin inkişafı nəticəsində ümumdünya informasiya şəbəkəsi, beynəlxalq və transmilli banklar və maliyyə korporasiyaları yaranır. Banklarda menecmentin bu mərhələdə bank marketinqi paradigmasına keçidi baş verir. Yəni, bankın müştərilərinin ehtiyaclarının, tələbatlarının, istəklərinin üzə çıxarılması və onların ödənilməsinin yüksək, davamlı və dayanıqlı bank mənfəəti normasını təmin edən yollarının müəyyən olunmasını nəzərdə tutan paradigma formalaşır. Depozit-investisiya fəaliyyəti paradigması yeni ideyaya - yəni, istehlakçının ehtiyaclarının ödənilməsi və bu əsasla bank kapitalının yüksək rentabelliği və səmərəliliyinin təmin olunması paradigmasına təbə olur.

Bank menecmentinin üç inkişaf mərhələsini eyni zamanda bəzi iqtisadçılar funksional, marketinq və sosial yönümlü menecment mərhələləri kimi də ifadə edirlər [3, səh.67]. Beləliklə, onlar bank menecmentinin yuxarıda qeyd olunan ilk iki inkişaf mərhələsini (depozit-borc və investisiya menecmenti) funksional menecment mərhələsində birləşdirirlər və iddia edirlər ki, bu mərhələlər bankın eyni funksiyaları ilə müəyyən olunurlar. Ona görə ki, idarəetmənin əsas nüfuz dairəsi maliyyə resurslarının əldə olunması və bölüşdürülməsi prosesinə yönəldilmişdir.

Marketinq mərhələsini öz növbəsində bu tədqiqatçılar iki hissəyə ayırır: marketinq və sosial yönümlü menecment. Bunu onunla əsaslandırırlar ki, marketinq menecmentinə keçid bank fəaliyyəti sahəsində müştərilərə xidmətin yeni səviyyəsinə keçidə zərurətin meydana

çıxdığı zaman baş verir. Xarici mühitin təsiri bankın bazarda davranışı üzrə strategiyanın müəyyən olunmasının həlledici amili kimi çıxış və onun yerinə yetirdiyi funksiyalara tələbatın səviyyəsini müəyyən edir. Bankın idarə olunmasının əsas məqsədi bank xidmətlərinin istehsalı və istehlakı arasında dinamik tarazlığın təmin olunmasından ibarətdir.

Keçən əsrin axırlarından etibarən menecmentin marketing yönümlülüyü öz əhəmiyyətini itirir və ümumdünya tendensiyaalarının sonrakı inkişaf istiqamətləri sosial yönümlü menecment paradigmasının yaranmasına gətirib çıxarır (üçüncü inkişaf mərhələsi). Bu zaman bank menecmentinin yeni mərhələsinin həlledici müddəası kimi bankın idarə olunmasının sosial yönümlülüyü ideyası çıxış edir. Bu ideyaya görə bank menecmenti öz mənfəətinin və səmərəliliyinin təmin olunması ilə yanaşı cəmiyyət qarşısında sosial məsuliyyət də daşmalıdır. Banka nisbətən cəmiyyət daha yüksək səviyyəli sistemdir və buna görə də bank strukturlarının qarşısında qoyulan bütövlükdə cəmiyyətin həyatına və inkişafına səmərəli töhfə vermək tələbi tam əsaslandırılmışdır. Buna görə də müasir şəraitdə bank işinin inkişafı göründüyü kimi bankın və cəmiyyətin maraqlarının inteqrasiyası ilə bağlı olacaq.

Bütövlükdə və əsasən tədqiqatçıların bank menecmentinin qərarlaşması və inkişafı paradigmalarının əsas müddəalarına dair yuxarıda qeyd olunan fikirləri ilə razılaşıaraq biz onun tarixi inkişaf mərhələlərini dəqiqləşdirək:

- **Birinci inkişaf mərhələsi** – (bank menecmentinin meydana çıxması-depozit-borç menecmenti) fikrimizcə, bu mərhələ XIX əsrin sonu və XX əsrin birinci yarısını əhatə edir. Bazarda fəaliyyət göstərən banklar o zaman aşağı faiz dərəcəsi ilə cəlb olunan dayanıqlı və etibarlı pul vəsaitləri mənbələrinə malik idilər və aktivlərin əsas gəlirli hissəsi kredit portfellerində cəmlənmişdi. Bankların etibarlılığını iri nağd kassa ehtiyatları, dövlət istiqrazları və müxtəlif hesablarda qalan qalıqlar təmin edirdi. Firmanın maliyyə nəzəriyyəsi o zamanlar hələ yenicə formalaşmağa başlamışdı və özünün ən başlanğıc dövrlərindən birində - diskont pul gəlirlərinin təhlili metodunun müəyyən olunması mərhələsində idi. Onun əsas müddəaları bank fəaliyyətinə bank xidmətlərinin qiymətinin əmələ gəlməsində, kreditlər və depozit əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrinin müəyyən olunması zamanı tətbiq olunmağa başladı. Bu mərhələdə meydana çıxan bank menecmentinin əsas məqsədi bank üçün zəruri olan likvidliyin və onun kredit portfelinin balanslaşdırılmasından ibarət idi. Bu da bankın idarə olunmasının birinci mərhələsini bank menecmentinin depozit-borç mərhələsi kimi müəyyən etməyə imkan verir.

- **İkinci inkişaf mərhələsi** – (bank menecmentinin qərarlaşması, investisiya menecmenti) XX əsrin ortalarından sonuna qədər olan dövrü əhatə edir. Bankların stabil fəaliyyəti ölkələrin maliyyə bazarlarında rəqabəti gücləndirdi və maliyyə aktivlərinin ixtisaslaşmış maliyyə təşkilatlarının artıq mövcud olan tiplərindən bank strukturlarına tərəf istiqamətləndirməklə bu təsisatlar arasında yenidən bölüşdürülməsinə gətirib çıxardı. Bu da öz növbəsində bank praktikasında yeni idarəetmə metodlarının tətbiqini, bankların təşkilati idarəetmə strukturunda onların reallaşdırılmasına yönəldilmiş bölmələrin yaradılmasını tələb edirdi. Belə bölmələrin rəhbərlərini aktiv şəkildə ümumi menecmentin baza müddəalarının öyrədilməsinə, həmçinin, bu müddəaların bank fəaliyyəti sahəsinə uyğunlaşdırılmasına başlandı.

Firmanın maliyyə nəzəriyyəsi inkişaf etməkdə və bank menecmentinə təsir etməkdə davam edirdi. Bu dövrdə investorun risk və gəlirliliyə münasibətini əks etdirən investisiya portfelinin formalaşması nəzəriyyəsi işlənib hazırlanmışdı. Məhz bu mərhələdə bank menecmentinin xüsusi sahəsi-risk menecmentin prinsipləri bank fəaliyyətində geniş tətbiq edilməyə başladı. XX əsrin ortalarında aktivlərin gələcək dəyərinin qiymətləndirilməsi məqsədilə maliyyə aktivlərinin qiymətini qiymətli kağızlar bazarındakı informasiya ilə qarşılıqlı uyğunlaşdırmağa başladılar. Bu sonradan bazarların səmərəliliyi fərziyyəsinin və maliyyə aktivlərinin gəlirliliyi modelinin işlənib hazırlanmasına gətirib çıxardı.

Fond bazarının, investisiya fəaliyyətinin inkişafı, bank kapitalının təmərküzləşməsi və bank inhisarlarının yaranması bankların investor və emitent kimi qiymətli kağızlarla əməliyyatlara yönlənməsinə gətirib çıxardı. Bu da həmin sferalarda bank menecmentinin daha da təkmilləşdirilməsini tələb edirdi (ənənəvi depozit-kredit fəaliyyətindən əlavə olaraq). Qeyd olunanlar bu inkişaf mərhələsini “investisiya menecmenti” müəyyən etməyə imkan verir.

- **Üçüncü inkişaf mərhələsi** – Bu mərhələdə bank menecmentinin inkişafı və bankın idarəetmə nəzəriyyəsinin formalaşması baş verir (funksional menecment). Bu zaman bank menecerləri öz fəaliyyətlərində menecmentin yenidən işlənilib hazırlanmış baza müddəalarını tətbiq etməyə başlayırlar və bank menecmentinin iki əsas tərkib hissəsini ayırırlar: maliyyə və kadr. Bu bankın fəaliyyətinin optimallaşdırılması məqsədilə müvafiq yeni struktur bölmələrinin formalaşdırılması hesabına bankın təşkilati idarəetmə strukturunun mürəkkəbləşməsinə gətirib çıxardı. Bank menecmentinin belə tərkib hissələrə ayrılması bankda maliyyə axınlarının idarə olunması prosesinə ciddi münasibəti tələb edirdi. Bu öz əksini klassik maliyyə menecmenti nəzəriyyəsinin əsas müddəalarına yenidən baxılması və bank fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla bu sferaya uyğunlaşdırılmasında və ayrı-ayrı tədqiqatların vahid elmi istiqamətdə birləşməsində tapdı.

İnflyasiya prosesləri şəraitində bankların öz resurslarını çevik idarə etmək zərurəti ona gətirib çıxardı ki, bu mərhələdə bank menecmentinin əsas məqsədi aktivlərin və passivlərin balanslaşdırılmış idarə olunmasından ibarət oldu, yəni bankın maliyyə menecmenti aktiv şəkildə formalaşmağa başladı. Beləliklə, bu mərhələdə bankın funksiyalarının idarəetmənin əsas istiqamətləri üzrə dəqiq ayrılmasını bank menecmentinin xarakterik xüsusiyyəti kimi göstərmək olar. Banklarda müvafiq struktur bölmələri formalaşması prosesi başlayır. Həmin bölmələrə bank fəaliyyətinin uyğun sahələri üzrə idarəetmə funksiyaları həvalə edilir (aktivlərin və passivlərin idarə olunması komitəsi, kredit komitəsi, informasiya - analitik idarəetmə, strateji və operativ idarəetmə, iqtisadi təhlükəsizlik və informasiya texnologiyaları xidmətləri və s.). Yuxarıda qeyd olunanlar bank menecmentinin bu inkişaf mərhələsini funksional menecment kimi müəyyən etməyə imkan verir.

- **Dördüncü inkişaf mərhələsi** – bank menecmentinin sonrakı inkişafının təhlili onun müasir - marketing menecmenti mərhələsini ayırmağa imkan verir. Bu mərhələ hazırkı dövrdə dünya bank biznesində baş verən əsas tendensiyaları əks etdirir. Bank xidmətləri bazarının genişlənməsi, yeni texnologiyalar, bank fəaliyyəti sahəsində təmərküzləşmə və qloballaşma, qlobal maliyyə böhranları, iri kapitalın tətbiqi məqsədilə bankların geniş miqyaslı birləşməsi və bunun nəticəsində meqabankların yaranması bankın idarə olunmasının vahid daha mürəkkəb modelinin işlənilib hazırlanmasını tələb etdi. Banklar bu mərhələdə əsasən tələb olunan depozitlər hesabına daha riskli əməliyyatlar həyata keçirərək aktiv şəkildə mənfəətin maksimalaşdırılmasına yönləndilər. Bu likvidlik çatışmazlığına, dayanıqlılığın aşağı düşməsinə gətirib çıxarırdı, bank aktivlərinin keyfiyyətinin və onların öz kapitalının kifayət edəcək səviyyəsinin təmin edilməsi üçün hökuməti və mərkəzi bankları sanksiya prosedurlarının və bank qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsini həyata keçirməyə məcbur edirdi.

Dünya ölkələrinin mərkəzi banklarının qarşısında bankların etibarlılığı və dayanıqlılığının tənzimlənməsi problemi durdu; onların ehtiyat fondlarına və sığorta sistemə ödəmələri üzrə tələblər sərtləşdirildi; əməliyyatlar üzrə bank risklərinin səviyyəsini azaldan normativ sənədlər işlənilib hazırlanmağa başladı. Bu bankların xərclərinin artmasına və ümitsiz, şübhəli borcların ödənilməsi və risklərin minimallaşdırılması məsələlərinə menecerlərin münasibətinin ciddiləşməsinə gətirib çıxardı. Bu mərhələdə bank fəaliyyətində risk menecment ön sıralara çıxaraq böyük əhəmiyyət kəsb etməyə, idarəetmənin müstəqil bir elmi və praktiki sahəsinə çevrilməyə başladı. Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi üzrə Bazel Komitəsi aktivlərin risklili-

yinin qiymətləndirilməsi metodlarını, kapitalın kifayətliliyinin faiz normalarını təsbit edərək risk əmsalları üzrə aktivlərin balans və balansdan kənar maddələrinin ölçülməsi prosedurlarını müəyyən etdi.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, maliyyə bazarlarının infrastrukturunun mürəkkəbləşməsi bank risklərinin, ilk növbədə də kredit, likvidlik, faiz, fond və bazar risklərinin artmasına gətirib çıxarır. Buna görə də bank menecmenti risk menecmentini və şəxsi kapitalın artırılması siyasətini inkişaf etdirməyə başlayır.

Hazırkı inkişaf mərhələsində bank menecmentinin əhəmiyyətini artıran mühüm amil kimi müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları çıxış edirlər (virtual banklar, internet xidmətləri). Onların təsiri altında bankların öz müştəriləri ilə münasibətləri dəyişir, bank məhsulları və xidmətləri bazarında rəqabət güclənir, bu isə müştərilərin tələbatını ödəyən yeni metodların, maliyyə alətləri və texnologiyaların axtarışına, bank riskləri problemlərinin kəskinləşməsinə, bank məhsulunun və bank fəaliyyətinin idarə olunması keyfiyyətinin səviyyəsinin artmasına gətirib çıxarır.

Beləliklə, müasir dövrdə bank menecmentinin əsas məqsədi gəlirlilik və risklilik arasında optimal nisbətin tapılmasından ibarətdir. Maliyyə bazarında bankın rəqabətqabiliyyətliliyinin, etibarlılığının qorunması və dayanıqlılığının təmin olunması bilavasitə onun cəmiyyət üçün kəsb etdiyi sosial-iqtisadi əhəmiyyətindən asılı olmağa başlayır. Bunu dərk edərək banklar müxtəlif sosial proqramları (sponsorluq və xeyriyyəçilik) aktiv şəkildə reallaşdırmağa başlayırlar. Sosial məsuliyyətliliyi olan bank kimi özlərini təqdim etməyə çalışaraq əhalinin və real sektorun güzəştli kreditləşdirilməsi proqramları təklif edir, dövlətin investisiya proqramlarında iştirak edirlər. Yuxarıda qeyd olunanları yekunlaşdıraraq, bu mərhələdə bankların idarə olunmasını, əsasında bankın bazarın tələblərinə yönümlülüyü və cəmiyyət üçün onun sosial-iqtisadi əhəmiyyətinin artması duran, marketinq menecmenti mərhələsi kimi müəyyən etmək olar.

Qabaqcıl Qərb ölkələrində elmi tədqiqat sahəsi kimi bank menecmentin əsas müddələrinin çevik inkişafı və geniş yayılması onun hərtərəfli öyrənilməsini, yerli təcrübədə tətbiqi zərurətini getdikcə artırır. Ölkəmizin bank sisteminin formalaşması və inkişaf prosesinin təhlili xarici təcrübəni nəzərə alaraq burada da yuxarıda qeyd olunan dörd inkişaf mərhələsinin təzahür xüsusiyyətlərini görməyə imkan verir. Bank fəaliyyətinin bu aspektlərinin dərinlən araşdırılması Azərbaycanın bank sisteminin formalaşması və inkişaf tendensiyalarını üzə çıxarmağa imkan verəcək.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Бор М.З., Пятенко В.В., “Менеджмент банков: организация, стратегия, планирование”.-М.: ИКЦ “ДИС”, 1997, стр. 288.
2. Жуков Е.Ф., “Менеджмент и маркетинг в банках”, учебное пособие для ВУЗов, ЮНИТИ, 2003, стр. 191.
3. Литун О.Н., “Методические основы банковского менеджмента”- спбГУЕФ, 2010, стр. 67.
4. Никитина Т.В., “Банковский менеджмент”, учеб. пособ., спб. Питер, 2001, стр. 160.
5. Тавасиев А.М., “Банковское дело: управление кредитной организацией”, учеб. пособ., М.: Дашков и К, 2007, стр. 668.

*Kərimov A.Q. dis.
Azərbaycan Universiteti*

X Ü L A S Ə

BANK MENECMENTİNİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Bank menecmenti bank fəaliyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunan mürəkkəb bir prosesdir. Məqalədə bank menecmentinin formalaşma xüsusiyyətləri tədqiq olunub və inkişaf mərhələləri haqda bir çox müəlliflərin yanaşmaları təhlil olunub. Müəllif həmçinin bank menecmentinin inkişaf paradigması və tendensiyalarını müəyyən etmək üçün öz fikirlərini irəli sürmüş və əsaslandırırmışdır.

*Керимов А.К. дис.
Университет Азербайджан*

P E 3 I O M E

ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ БАНКОВСКОГО МЕНЕДЖМЕНТА

Управление банком сложный процесс, характеризующийся специфическими особенностями банковской деятельности. В статье изучаются особенности становления и формирования банковского менеджмента, анализируются подходы различных авторов к определению его этапов. Также здесь автор, выдвигает и обосновывает собственную точку зрения к определению парадигм развития банковского менеджмента и тенденций его развития.

*Kerimov A.Q. cand. for a degree
Azerbaijan University*

S U M M A R Y

PHASES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE BANKING MANAGEMENT

Bank management is a complex process characterized by specific features of banking activities. This paper studies the features of formation of banking management and analyzes approaches of different authors determining its phases. The author also puts forward and justifies his own point of view to define banking management paradigm and its development trends.

*Məmmədov M.Z. prof.,
Bakı Avrasiya Universiteti
Aliyev R.B. p.ü.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT - 512.64

MATRİSLƏR CƏBRİNİN XƏTTİ MÜBADİLƏ MODELİNİN TƏRTİBİ VƏ TƏDQIQINƏ AİD BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: matris, məxsusi ədəd, məxsusi vektor, ticarət mübadiləsi, xətti model.

Ключевые слова: матриц, собственной число, собственный вектор, линейный модель, торговый оборот.

Key words: matrix, eigenvalues, eigenvectors, mathematical model.

Məlumdur ki, real aləmdə mövcud olan obyektlər, hadisə və proseslər kifayət qədər çox və mürəkkəb formalarda olduqlarından onları tədqiq edərək öyrənmək, xassə və əlamətlərini müəyyənləşdirmək üçün həmin obyekt və hadisələrin müxtəlif modellərini qururlar. Aydındır ki, qurulan belə modellər bir tərəfdən əlverişli olmaqla, çox mürəkkəb olmamalı, yəni öyrənilən obyektlərin sadələşdirilmiş surətləri olmalı, digər tərəfdən isə bu modellər öyrənilən obyektlərin əsas əlamət və xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməlidirlər. Məhz belə səbəblərdən müvafiq modellərin qurulması, tərtibi olduqca böyük məharət tələb edir. Təbii ki, öyrənilən obyektlərin müvafiq modellərinin tərtibi nə qədər uğurlu olarsa, onlar real proses və obyektlərin xüsusiyyətlərini daha ətraflı və aydın formada ifadə edər ki, bu zaman aparılan tədqiqatlar, alınan mülahizələr və təkliflər, əldə olunan nəticələr də bir o qədər tam, dəqiq və korrekt olar.

Əksər elmi-nəzəri tədqiqatlar və praktik məsələlərdə öyrənilən obyektlərin xarakterinə uyğun olaraq müxtəlif modellərdən istifadə olunur. Belə modellərdən ən universal və abstrakt (mücərrəd), eyni zamanda daha geniş tətbiq oluna bilənlər isə riyazi modellərdir. Riyazi modellərin həm dəqiqliyi, həmçinin universallığı bu modellərin insanların həyat fəaliyyətlərinin bütün sahələrindəki elmi-praktiki tədqiqatlara geniş tətbiq olunmasına imkan verir. Burada riyazi modellərin iqtisadiyyat elminin dinamik inkişaf prosesinə tətbiqinin bəzi məsələləri araşdırılır.

Daha dəqiq olaraq, iqtisadi proses və obyektlərin riyazi modellərin tətbiqi ilə araşdırılmasına aid praktiki məsələ kimi beynəlxalq ticarət modelinə, başqa sözlə ticarət mübadiləsinin xətti modelinə baxılır. Belə modelin qurulması və tətbiqi əsasən matrislərin məxsusi ədədləri və məxsusi vektorlarının bilavasitə köməyi ilə həyata keçirilir. Ona görə də, əvvəlcə cəbri matris anlayışı, onun məxsusi ədədləri və məxsusi vektorlarına aid bəzi nəzəri məlumatlarını yada salaq. Fərz edək ki, A hər hansı ölçülü cəbri kvadrat matrisdir. Əgər $\lambda \neq 0$ ədədi tapmaq mümkün olarsa ki,

$$Ax = \lambda x \quad (1)$$

münasibəti ödənilsin, onda $x \neq 0$ vektoru bu matrisin məxsusi vektoru, $\lambda \neq 0$ ədədi isə bu vektora uyğun məxsusi ədədi adlanır.

Buradan görünür ki, məxsusi vektor A çevirməsinin (matrisinin) təsiri ilə özünə kolli-near vektora keçir, başqa sözlə sadəcə olaraq hər hansı sıfırdan fərqli ədədə vurulur. Məhz bu xüsusiyyətinə görə məxsusi vektor anlayışı matrislər cəbrinin öyrənilməsi və tətbiqi sahələrində çox əlverişli və mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Matrislər cəbrinin geniş tətbiq sahələrindən olan beynəlxalq ticarət modeli, qısaca ola-

raq xətti mübadilə modeli zəruri riyazi aparat kimi mühüm əhəmiyyətli iqtisadi proseslərin öyrənilməsində aşağıdakı suala cavab verməklə belə növ iqtisadi məsələlərin riyazi modellərinin tərtibi və ətraflı tədqiqinə tam imkan verir.

Öz aralarında ticarət mübadiləsi aparan ölkələrin dövlət büdcələri arasındakı pay nisbəti (münasibət) necə qurulmalıdır (olmalıdır) ki, ticarət mübadiləsi bütün ölkələr üçün əlverişli (sərfəli), başqa sözlə hər bir iştirakçı ölkə üçün ticarət balansının kəsiri (defisiti) kifayət qədər az (kiçik) olsun? Burada ticarət balanslarının kəsirsiz olması iqtisadi cəhətdən daha səmərəli və əlverişli hesab olunmaqla, çox vacib şərtidir.

Qeyd edək ki, bu problem, yəni ticarət balansının defisitlə həyata keçirilməməsi çox mühüm əhəmiyyətə malik bir problemdir. Belə ki, ölkələr arasında ticarət mübadiləsi prosesində defisitə mövcudluğu bu ölkələr arasında lisenziyalaşdırma, kvotalar, gömrük tarifləri, hətta ticarət müharibələri kimi münaqişələr yarada bilər.

İlk olaraq beynəlxalq ticarət balans, yəni mübadilə modelinin riyazi tərtibi və onun araşdırılmasının ümumi sxemi ilə tanış olaq.

Fərz edək ki, ümummilli gəlirləri uyğun olaraq $x_1, x_2, \dots, x_n$ olan n sayda $S_1, S_2, \dots, S_n$ ölkələri öz aralarında balanslaşdırılmış ticarət mübadiləsi aparırlar.

Hər bir S_j ($j=\overline{1, n}$) ölkəsinin S_i ($i=\overline{1, n}$) ölkəsindən aldığı import (idxal) məhsullarına sərf etdiyi milli gəlirin pay nisbəti əmsalını – dövlət büdcəsi hissəsini a_{ij} ($i, j=\overline{1, n}$) ilə işarə edək.

Məlumdur ki, hər bir ölkənin milli gəlirinin həcmi ya ölkə daxili məhsulların alınmasına, ya da digər ölkələrdən import (idxal) yolu ilə alınan məhsullara xərclənir. Başqa sözlə,

$$\sum_{i=1}^n a_{ij}=1 \quad (j=\overline{1, n}) \quad (2)$$

şərti ödənilir.

Bu halda n tərtibli $A=(a_{ij})$ ($i, j=\overline{1, n}$) cəbri kvadrat matrisi ticarətin struktur matrisi adlanır.

(2) bərabərliyindən alınır ki, A struktur matrisinin hər bir sütun elementlərinin cəmi 1-ə bərabər olur.

İqtisadi nöqteyi nəzərdən məlumdur ki, hər bir S_i ($i=\overline{1, n}$) ölkəsinin il ərzində daxili və xarici ticarət dövriyyəsiindən əldə etdiyi gəlirin miqdarı (həcmi)

$$P_i=a_{i1}x_1 + a_{i2}x_2 + \dots + a_{in}x_n = \sum_{j=1}^n a_{ij} x_j \quad (3)$$

şəklində olur.

Digər tərəfdən, balanslaşdırılmış ticarət mübadiləsi üçün iştirakçı ölkələrin ticarət dövriyyəsinin kəsirsiz (defisitsiz) olması çox önəmli və zəruridir. Belə ki, hər bir ölkənin ticarət dövriyyəsiindən əldə etdiyi gəlir (mədaxil) onun milli gəlirindən az olmamalıdır:

$$P_i \geq x_i \quad (i=\overline{1, n}) \quad (4)$$

Əgər burada $P_i > x_i$ ($i=\overline{1, n}$) halına baxsaq, (2) şərtinə əsasən $x_1 + x_2 + \dots + x_n > x_1 + x_2 + \dots + x_n$ ziddiyyətli bərabərsizliyi alınır. Bu hal isə iqtisadi cəhətdən qeyri-mümkündür. Onda (3)-dən $P_i = x_i$ ($i=\overline{1, n}$) şərti (halı) alınır. Bu hal iqtisadi nöqteyi nəzərdən mümkün olan variantdır. Belə ki, beynəlxalq ticarət mübadiləsi prosesində bütün ölkələrin eyni zamanda eyni miqdarda mənfəət əldə etməsi təbii ki, mümkün olmur.

Bütün bunları ümumilləşdirərək belə bir nəticəyə gəlirik ki, beynəlxalq ticarət dövriyyəsi prosesində balanslaşdırılmış (tarazladırılmış) ticarət mübadiləsi üçün elə eyni çəkili (güclü) $x=(x_1, x_2, \dots, x_n)$ milli gəlir vektoru tapmaq lazımdır ki, $Ax=x$ bərabərliyi ödənilsin. Deməli, balanslaşdırılmış beynəlxalq ticarət mübadiləsi modelinin qurulması və onun araşdırılması faktiki olaraq A cəbri matrisinin $\lambda=1$ məxsusi ədədinə uyğun məxsusi vektorunun tapılması kimi riyazi məsələnin həllinə gətirilir.

Bu model, bəzən dövriyyə prosesinin xətti modeli adlandırılmaqla, müxtəlif ölkələrin ticarət mübadiləsinin balanslaşdırılması üçün onların dövlət büdcələrini (milli gəlirlərini) və ya milli gəlirlərinin pay nisbətini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İndi isə, dövlət büdcələri uyğun olaraq X_1, X_2, X_3 olan və öz aralarında ticarət mübadiləsi aparan S_1, S_2, S_3 iştirakçı dövlətlərinin balanslaşdırılmış xətti mübadilə modelinin qurulması və onun araşdırılması kimi konkret məsələyə baxaq. Fərz edək ki, S_1 ölkəsi öz büdcəsinin yarısını yəni $\frac{1}{2}$ hissəsini ölkə daxili məhsulların alınmasına, $\frac{1}{4}$ – hissəsini S_2 ölkəsindən, yerdə qalan $\frac{1}{4}$ hissəsini isə S_3 ölkəsindən məhsul almağa xərcləyir. S_2 ölkəsi öz büdcə gəlirlərini hamısını həm ölkə daxili, həm də digər iki ölkədən məhsul almağa eyni miqdarda xərcləyir. Analoji olaraq, S_3 ölkəsi öz büdcə gəlirlərinin yarısını S_1 , digər yarısını isə S_3 ölkəsindən məhsul almağa xərcləməklə, ölkədaxilindəki məhsula heç bir büdcə xərci etmir

Bütün bunları nəzərə alaraq, iştirakçı ölkələr arasındakı ticarət mübadiləsinin dövlət büdcəsindən ayrılmış pay nisbətləri bölgüsünə əsasən

$$A = \begin{matrix} & \begin{matrix} S_1 & S_2 & S_3 \end{matrix} \\ \begin{matrix} S_1 \\ S_2 \\ S_3 \end{matrix} & \begin{bmatrix} \frac{1}{2} & \frac{1}{3} & \frac{1}{2} \\ \frac{1}{4} & \frac{1}{3} & \frac{1}{2} \\ \frac{1}{4} & \frac{1}{3} & 0 \end{bmatrix} \end{matrix} \quad (5)$$

struktur matrisini yazı bilərik.

Məlum olduğu kimi, belə matrisin sütun elementlərinin cəmi 1-ə bərabərdir. Burada sətir elementləri uyğun ölkələrin dövlət büdcələrinin məhsul alınmasına xərclənən pay nisbətlərinin əmsalları olduğundan alırıq ki, hər bir ölkə məhsul satışından, uyğun olaraq aşağıdakı gəlirə (mədaxilə) malik olur:

$$\begin{aligned} P_1 &= \frac{1}{2}x_1 + \frac{1}{3}x_2 + \frac{1}{2}x_3 \\ P_2 &= \frac{1}{4}x_1 + \frac{1}{3}x_2 + \frac{1}{2}x_3 \\ P_3 &= \frac{1}{4}x_1 + \frac{1}{3}x_2 \end{aligned} \quad (6)$$

Bu isə iştirakçı ölkələrin defisitsiz (kəsirsiz) balanslaşdırılmış ticarət mübadiləsi apara bilmələri üçün əsas və vacib şərtidir.

Deməli verilmiş $S_1, S_2, \dots, S_3$ ölkələrinin defisitsiz balanslaşdırılmış ticarət dövriyyəsinin mümkünlüyünü müəyyənəlmək üçün A struktur ticarət matrisinin $\lambda=1$ məxsusi ədədinə uyğun x məxsusi vektorunu təyin etmək lazımdır. Bunun üçün $(A-E)x=0$ xarakteristik tənliyini (E -üç ölçülü vahid matrisdir) məlum üsullarla həll etməklə $x_1=\frac{3}{2}c$, $x_2=2c$, $x_3=c$ və ya $X=(\frac{3}{2}c; 2c; c)$ məxsusi vektorunu alırıq.

Bu isə onu göstərir ki, verilmiş S_1, S_2, S_3 ölkələrinin balanslaşdırılmış defisitsiz ticarət dövriyyəsi onların $x=(\frac{3}{2}c; 2c; c)$ milli gəlir vektoruna uyğun olaraq mümkün olur.

Beləliklə alırıq ki, verilmiş şərtlərə uyğun qeyd olunan S_1, S_2, S_3 ölkələrinin balanslaşdırılmış ticarət dövriyyəsi iştirakçı ölkələrin dövlət büdcələrinin ümummilli gəlirinin $X_1:X_2:X_3=4:3:2$ pay nisbətində (bölgüsündə) mümkün ola bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Кремер Н.Ш. и др. Высшая математика для экономистов. Москва, 2005.
2. Леонтьев В.В. Избранные произведения. В 3 томах. Москва, 2006.
3. Malixin V.İ. İqtisadiyyatda riyaziyyat. Bakı, 2008.
4. Солодовников А.С. и др. Математика в экономике. Ч. 1. Москва, 2011.

*Məmmədov M.Z. prof.,
Bakı Avrasiya Universiteti
Aliyev R.B. p.ü.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

MATRİSLƏR CƏBRİNİN XƏTTİ MÜBADİLƏ MODELİNİN TƏRTİBİ VƏ TƏDQİQİNƏ AİD BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə matrislər cəbrinin mühüm elementləri olan məxsusi vektor və məxsusi ədədlərinin köməyi ilə beynəlxalq ticarət dövryyəsi kimi mühüm iqtisadi məsələlərin riyazi modeli qurulur və araşdırılır. Bu model vasitəsi ilə müxtəlif ölkələrarası balanslaşdırılmış ticarət mübadiləsinin mümkünlüyü və onun əlverişli şərtləri müəyyənləşdirilir.

*Мамедов М.З. проф.,
Бакинский Университет Евразия
Алиев Р.Б. д.ф.н.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E 3 Ю M E

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ МАТРИЦНОЙ АЛГЕБРЫ ДЛЯ ПОСТРОЕНИЯ И ИССЛЕДОВАНИЯ МОДУЛЕЙ ЛИНЕЙНЫХ ОБМЕНОВ

В статье, с помощью собственных значений и собственных векторов матрицы изучается модель международной торговли. На основе построенной математической модели дается ответ на следующий вопрос:

Какими должны быть соотношения между государственными бюджетами стран, торгующих между собой, чтобы торговля была взаимовыгодной?

*Mammadov M.Z. prof.,
Baku Euroasion University
Aliyev R.B. Ph.D.
Baku Business University*

S U M M A R Y

SOME QUESTIONS OF MATRIX ALGEBRA FOR CONSTRUCTION AND RE- SEARCHES OF LINEAR MODULES EXCHANGES

The article considers the model of international trade, using eigenvalues and eigenvectors of matrix. Based on a mathematical model it provides an answer to the following question:

What should be the ratio of the state budgets of countries trading with each other, so that the trade will be mutually beneficial?

*Fərhad P.O. i.f.d., dos.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT - 330.341.4;338.33;658.155

KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ RƏQABƏTƏDAVAMLILIĞI ANLAYIŞI, ONA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Açar sözlər: iqtisadiyyat, müəssisə, rəqabət, sənaye, istehsal, tədarük, bazar, resurs.

Ключевые слова: экономика, предприятие, конкуренция, промышленность, производство, поставка, рынок, ресурс.

Key words: economics, enterprise, competition, industry, manufacturing, supply, market, resource.

Bazar münasibətlərinin inkişaf etməkdə olduğu dövrdə Azərbaycan Respublikasının qarşılaşdığı mühüm iqtisadi problemlərdən biri müvafiq kənd təsərrüfatı və sənaye sahələrinin bərpası və inkişaf etdirilməsidir.

Respublikanın ərzaq bazarında reallaşdırılan bir çox kütləvi istehlak məhsulları milli və regional iqtisadi problemlərin təsirinə məruz qalaraq, həm keyfiyyət, həm də qiymət səviyyəsinə görə son istehlakçının tələbatını bu və ya digər səviyyədə ödəsə də, əslində normal bazar münasibətlərinin formalaşdığı bir sıra xarici ölkələrin müvafiq məhsulları ilə müqayisədə aşağı rəqabətqabiliyyətlik səviyyəsinə malikdir. Bu isə, ölkədə mövcud istehsal və satış münasibətlərinin birtərəfli inkişafı ilə əlaqədar olaraq, iqtisadiyyatda sağlam rəqabət şəraitinin formalaşmasına mane olur.

Rəqabət və rəqabətqabiliyyətlik problemlərinin aktuallaşdığı müasir dövrdə zəruri bazar tələblərinə cavab verə biləcək məhsul istehsalının həyata keçirilməsi, bu məqsədlə, kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələrinin iqtisadi potensialından hərtərəfli və səmərəli istifadə edib, reallaşdırılan məhsulun keyfiyyətinin və rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi, bununla əlaqədar konkret iqtisadi islahatların və tədbirlərin reallaşdırılması olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır.

Bazarda hər bir məhsulun rəqabətqabiliyyətli olması üçün onun öz funksiyalarını digər analoji məhsullara nisbətən daha yaxşı yerinə yetirməsi lazımdır, yəni əmtəə istehlakçı üçün vacib olan özünün etibarlılıq, yararlılıq, sərfəlilik və digər xassələrinə görə başqa istehsalçıların təklif etdiklərindən müəyyən mənada fərqlənməlidir. Adətən məhsulun davamlı rəqabətqabiliyyətli ola bilməsi daha çox onun keyfiyyətinin yüksək, qiymətinin isə minimum olmasından asılı olur ki, bu amillərdən də birinin zəif olması son nəticədə məhsulun rəqabətqabiliyyətini minimuma endirə bilər. Məhsulun keyfiyyətinin yüksək olması, əsasən, bu istiqamətdə texniki, texnoloji və təşkilati məsələlərin səmərəli həllini nəzərdə tutursa, onun minimum qiymətdə və dəyərdə olması bu istiqamətdə sırf iqtisadi amillərin əhəmiyyətini ortaya qoyur. Bu cür iqtisadi amillərə məhsulun keyfiyyətinə və səmərəli istehsalına sərf olunmuş ümumi məsrəfləri, məhsulun əmək tutumluluğunu, maya dəyərini, istehsalın və məhsulun standartlaşdırma səviyyəsini, qiymət siyasətini, idarəetmə və əməyin səmərəliliyini, əmək məhsuldarlığını, məhsulun istehlak xərclərini, habelə keyfiyyətin idarə edilməsinə yönəlmiş digər amilləri aid etmək olar. Yuxarıda sadalanan iqtisadi amillər məhsulun keyfiyyətinə bilavasitə onun istehsalı zamanı təsir göstərsə, məhsulun satışı zamanı onun reallaşma (istehlakçıya tam çatdırma) keyfiyyətinə isə digər iqtisadi amillər də böyük təsir göstərə bilərlər. Bunlar, alqı-satqının forma və metodları, reklamın mükəmməlliyi, tələb-təklif münasibətlərinin gözlənilməsi, düşünülmüş rəqabət siyasəti, tədarük və nəqliyyatın şərtləri və müddəti, idxal-ixrac əməliyyatlarının məqsədyönlü tənzimlənməsi, habelə müəssisələrin istehsal-təsərrüfat

fəaliyyətindəki birbaşa struktur cəhətlərin formalaşdırılması, dövlətin antiinhisar və vergi siyasəti və digər məsələlər ola bilər.

Məqalənin aktuallığı yuxarıda qeyd olunan məsələlərin, yəni rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalında keyfiyyətə təsir göstərən iqtisadi amillərin qiymətləndirilməsini və təkmilləşdirilməsini əhatə edərək öz obyektini Azərbaycanda istehsal olunub satılan kənd təsərrüfatı məhsullarının timsalında müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, milli iqtisadiyyatın dirçəldilməsi və inkişafında rol oynaya bilən hər hansı bir aqrar-sənaye sahəsinin, o cümlədən də kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emalı sahəsinin müasir bazar münasibətləri çərçivəsində səmərəli və mükəmməl inkişafı, bu istiqamətdə bir sıra elmi-iqtisadi tədqiqatların aparılmasını zəruri edir. Bu məqsədlə, ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətlik və perspektivlilik baxımından, ənənəvi və gəlirli sahələrdən biri sayılan kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emalı sahəsinin bərpasına və inkişafına, o cümlədən, ölkədə rəqabətqabiliyyətli və yüksək keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının müntəzəm formada istehsalına və müasir bazar münasibətlərində həmin məhsulların səmərəli surətdə reallaşdırılmasına şərait yaratmaq ölkə iqtisadiyyatı üçün olduqca aktual bir məsələdir. Bundan əlavə, ölkə prezidenti İlham Əliyev cənablarının 11 fevral 2004-cü ildə imzaladığı “Azərbaycan Respublikası regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın əsas tərkib hissələrindən biri olan – regionlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalının inkişafı” tədbiri qoyulan problemin həlli zərurətini daha da aktuallaşdırmışdır.

Respublikada kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətli istehsalına təsir göstərən iqtisadi amillərin düzgün və optimal qiymətləndirilməsi, qoyulan məqsədlərə səmərəli nail olmaq üçün onların tədricən təkmilləşdirilməsi, bununla da müasir dövr üçün çox mühüm olan (bazar münasibətlərinin zəruri etdiyi bir tələb kimi) rəqabətqabiliyyətlik probleminin səmərəli həlli aktuallıq təşkil edir.

Həm Azərbaycanda, həm də digər MDB və xarici dövlətlərdə məhsulun keyfiyyətinin səmərəli idarə edilməsi ümumi elmi metodiki üsullarla bu və ya digər səviyyədə tədqiq edilsə də, məhsulun rəqabətqabiliyyəti və keyfiyyətin idarə edilməsinin iqtisadiyyatı baxımından, problemin aktuallığı və uyğun həlli yollarının göstərilməsinə görə milli və xarici iqtisadçıların əsərlərini bir qədər fərqli yanaşmalarla qiymətləndirmək olar.

Bazar iqtisadiyyatının daha çox inkişaf etdiyi Qərbi ölkələrinin alimləri kimi M.Porter, R.Şmalenzi, M.Brun, F.Kotler, C.Şank, E.Curan və başqaları mikro iqtisadiyyatda rəqabət mühitinin formalaşmasını, idarəetmədə marketinq metodlarının tətbiqini və keyfiyyətin səmərəli iqtisadi metodlarla idarə edilməsini daha müasir səviyyədə tədqiq edərək məhsulun rəqabətqabiliyyətini əmələ gətirən keyfiyyət və qiymət kriteriyalarını, həmçinin əlaqədar iqtisadi amilləri sivil sosial-iqtisadi prinsiplər çərçivəsində dərinlən öyrənmiş və müvafiq problemin daha müntəzəm həlli yollarını göstərmişlər.

Qeyd edək ki, məhsulun rəqabətqabiliyyətini daha çox marketinqin problemi kimi qəbul edərək, onun təkmilləşdirilməsini konkret bazarın və alıcıların diqqətlə öyrənilməsi ilə əlaqələndirən F.Kotler bu istiqamətdə əsaslı elmi mülahizələr irəli sürürsə, məhsulun keyfiyyətinin səmərəli yolla yüksəldilməsinə birbaşa müasir menecmentin sosial etik aspektlərindən yanan M.X.Meskon, M.Albert və F.Xedouri problemin məqsədyönlü həllində idarəetmədə motivasiya metodlarına üstünlük verirlər.

Buna baxmayaraq, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının idarə edilməsində keyfiyyətin iqtisadiyyatı və keyfiyyət yönümlü məsrəflərin optimal səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi, həmçinin əmtəə bazarında rəqabət üstünlüklərinin əldə edilməsi sahəsində daha real tədqiqatlar aparan müasir rus iqtisadçıları kimi Y.P.Adler, Q.D.Krılova, V.A.Şvandar, R.A.Fatxutdinov və başqaları öz əsərlərində keçid iqtisadiyyatını yaşayan ölkələr timsalında, onların məqsədyönlü inkişafı və dünya əmtəə bazarına məhsul çıxarmaq baxımından son məhsulun ən

aşağı istehsal xərcləri ilə arzu edilən keyfiyyət səviyyəsini təmin etmək və məhsulun davamlı rəqabətqabiliyyətini məhdud istehsal və iqtisadi imkanlar şəraitində strateji idarə etmək məsələlərinə bu və ya digər səviyyədə aydınlıq gətirmişlər.

Respublikamızda bazar iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı, milli istehsalın inkişaf məsələləri, həmçinin ölkədə azad sahibkarlıq fəaliyyətinin və rəqabət şəraitinin formalaşması ilə əlaqədar bir çox ümumi və xüsusi problemlər A.A.Nadirov, Ş.Ə.Səmədzadə, S.A.Səfərov, T.S.Vəliyev və başqalarının əsərlərində öz həllini lazımi səviyyədə tapmış və görkəmli alimlərimiz öz tədqiqatlarında iqtisadiyyatımızın bir çox aktual məsələlərinə aydınlıq gətirmişlər.

Bundan əlavə, cəmiyyətdə daha çox istehlak olunan ərzaq məhsullarının, istehlak xassələrini və keyfiyyətini texniki, texnoloji, aqrar və digər aspektdən tədqiq edən ayrı-ayrı MDB və ölkə mütəxəssisləri (İ.N.Furs, İ.P.Çepurnoy, M.A.Nikolayeva, B.T.Qoqiya, və s.) öz elmi əsərlərində məhsulun rəqabətqabiliyyətində keyfiyyətin zəruri rolunu və əhəmiyyətini müvafiq şəkildə qiymətləndirmişlər.

Buna baxmayaraq, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının bazarının rəqabət strukturu və məhsulun rəqabətqabiliyyətilik səviyyəsini formalaşdıran iqtisadi amillərin tədqiqi, burada keyfiyyətin rolu və onun iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi məsələləri öz əksini tapmışdır.

Aqrar ixrac məhsullarının beynəlxalq bazarlarda rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi, daha doğrusu, həmin məhsulların qiymət rəqabətinə davam gətirməsi baxımından kənd təsərrüfatı istehsalçılarına maliyyə yardımının göstərilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə siyasətin reallaşdırılması toxumçuluq sahəsində subsidiyalar verilməsi ilə yanaşı, digər istehsal vasitələrinin, o cümlədən mineral gübrələrin və zərərvericilərə qarşı mübarizə vasitələrinin, ayrı-ayrı texnika növlərinin alınması, enerji və suvarma xərclərinin, habelə tikinti işlərinin yerinə yetirilməsinə dövlət tərəfindən köməklik göstərilməsini nəzərdə tutur.

Sxem 2.

Rəqabət qabiliyyətini qiymətləndirən indikatorlar sxemi

Rəqabətqabiliyyətliliyin obyekti	Ümumi qəbul edilmiş indikatorlar	Kənd təsərrüfatına münasibətdə
Əmtəə (kənd təsərrüfatı məhsulu)	Faydalılıq, keyfiyyət göstəriciləri, xərclər, qiymət, erqonometrililik	Faydalılıq, keyfiyyət göstəriciləri, xərclər, qiymət, resurs tutumluluğu, əmək tutumluluğu, enerji tutumluluğu, torpaq tutumluluğu
Sahə	Müasir texnologiyaların tətbiqi, enerji tutumluluğu, satışın həcmi, mənfəətin kapital qoyuluşundakı payı	Texnologiyanın səviyyəsi, ÜDM-un adambaşına düşən payı, kapital qoyuluşuna nisbəti
İstehsal	İstehsalat kapitalına nisbətən təmiz mənfəət, istehlak olunmuş bir nəfərin əməyinə nisbətən mənfəətin dövriyyədəki payı	İstehsal xərcləri resurslarla təminat və resurs tutumluluğu (torpaq tutumluluğu, əməktutumluluğu, enerji tutumluluğu)

Şirkət	Satış bazarında payı, lisenziyanın, ticarət markasının mövcudluğu, istehlakçılara göstərilən xidmətin səviyyəsi	Nəzarət edilən bazar payı, marketing və informasiya xidməti təminatının səviyyəsi, ticarət markası, rentabellik
Respublika	ÜDM-un həcmi, ÜDM yığmaları, istehsalda çəkilən xərclərin payı, idxal-ixrac olunan əmtəələrin qiymət indeksləri, qızıl, valyuta ehtiyatları, strateji vacib məhsulların ÜDM-dəki payı, resurslardan istifadənin məhsuldarlıq həcmi	

Dünya təcrübəsi fermer xərclərinə dövlət tərəfindən kömək göstərildiyi ölkələrin aqrar ixrac məhsullarının beynəlxalq bazarlarda rəqabətə davamlılığının xeyli yüksək olduğunu sübut edir.

Dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı istehsalçılarının xərclərinə kömək ixrac məhsullarına çəkilən məsrəflərinin ümumi həcmi azaltmaqla bərabər, yeni, daha səmərəli texnoloji istehsal metodlarının tətbiqini genişləndirməyə və bununla da müvafiq şəhərlərdə məhsuldarlığın yüksəldilməsinə gətirib çıxarır. Bu isə öz növbəsində məhsul vahidinə düşən istehsal xərclərinin səviyyəsinin aşağı düşməsinə və deməli həmin məhsulların xarici bazarlarda qiymət rəqabətinə dözümlülüyünün yüksəldilməsini şərtləndirmiş olur.

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının xərclərinə kömək tədbirlərinin mərhələlərlə, dövlətin maliyyə imkanlarının genişlənməsi miqyaslarına müvafiq qaydada, həmçinin prioritet istiqamətlərin düzgün müəyyən edilməsi əsasında həyata keçirilməsi məqsəduşdur.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının ÜTT-yə qəbul edilməsi ilə bağlı aparılan danışıqlar prosesində aqrar ixracın subsidiyalasdırılması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Həmin danışıqların gedişində əsas diqqətin bu təşkilata üzv olduğdan sonra ölkəmizdə aqrar ixracın müstəqil subsidiyalasdırılması üçün tətbiq edilə biləcək vəsaitin maksimum məbləğinin, həmçinin subsidiyalardan istifadə etməklə dünya bazarlarında satışa çıxarıla biləcək kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas növlərinin həcmi yuxarı həddinin razılaşdırılması üzərində cəmləşdirilməsi məqsəduşdur.

Hər iki istiqamət üzrə göstəricilərin yuxarı həddinin müəyyənəşdirilməsi zamanı əsas oriyentlər kimi inkişaf etmiş ölkələrdə mövcud olan müvafiq faktiki parametrlər götürülə bilər. Göstərilən halda ixracın müstəqim subsidiyalasdırılması və subsidiyalasdırılmış ixracın həcmi ixtisar olunmasının inkişaf etmiş ölkələr və inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə ÜTT-nin kənd təsərrüfatı üzrə sazişində müəyyən edilmiş nisbətdən çıxış etmək olar.

Daha sonrakı dövrlər üçün isə razılaşdırılmış yuxarı hədd göstəricilərinin həcmi mərhələlər üzrə azaldılması məsələsi qoyula bilər. Müasir mərhələdə aqrar ixrac məhsullarının xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsinin başlıca amillərindən biri zəruri keyfiyyət göstəricilərinin təmin edilməsidir. Ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları dünya bazasının həcmi daim artdığı bir şəraitdə həmin amilin rolu yüksəlir.

Aqrar ixrac məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsində keyfiyyət amili əhəmiyyətli olub, halda xarici bazarlarda reallaşdırılan məhsullarımız üçün daha yüksək aktuallığa malikdir. Çünki ölkəmizdə istehsal olunaraq, emal edilməmiş halda ixrac olunan məhsullar (bunlar əsas etibarilə meyvə-tərəvəz məhsullarıdır) bir qayda olaraq özlərinin dad və qidalılıq göstəricilərinə görə digər ölkələrin müvafiq məhsullarından geri qalmırlar, əksinə bir sıra hallarda daha üstün parametrlərə malikdirlər. Ölkəmizin kənd təsərrüfatı məhsulları ekoloji təmizlik göstəricilərinə görə də bir çox digər xarici ölkələrin anoloji ixrac məhsulları ilə müqayisədə əlverişli mövqedədirlər.

Məsələ ondadır ki, kənd təsərrüfatında yeni texnologiyaların tətbiqi məhsulun miqdarını

və keyfiyyətini artırmaqla, resurslardan səmərəli istifadəyə şərait yaratmaqla yanaşı təsərrüfatçılıq qurumlarının ümumi tərkibdəki payında xüsusi əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur.

Keyfiyyət məhsulun təyinatı ilə əlaqədar tələbin ödənilməsinə yönəldilmiş xüsusiyyətlərin məcmunu əhatə edir. Bu əlavə gəlir və əlavə mənfəət deməkdir. Hər hansı məhsul özlüyündə istehlak xüsusiyyətinin məcmunu əks etdirir. Məhsulun istehlak xüsusiyyətinə etibarlılıq, estetik xüsusiyyətlər, təhlükəsizlik və məhsulun ekoloji xüsusiyyətləri aid edilir.

İqtisadi-coğrafi tədqiqatlarda istər ayrı-ayrı sahələr üzrə, istərsə də aqrar sistemdə bu problemə dair elmi-praktik məsələlər öyrənilməmişdir. Bir tərəfdən ekoloji coğrafi faktorların müxtəlifliyi, hər bir məhsul üzrə onların təsir dərəcəsinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi, digər tərəfdən isə onun indiyə qədər tamamilə öyrənilməməsi kənd təsərrüfatı məhsulunun keyfiyyətinin yüksəldilməsi probleminin həllində çətinlik törədir.

Ekoloji keyfiyyət anlayışı dedikdə, məhsulun keyfiyyəti və onun coğrafi ekoloji mahiyyəti, məhsul növləri üzrə differensiallaşdırarkən, məhsulun hər bir xassəsinin təzahürünü istehsal və texnoloji sahələrində müəyyən edilməlidir.

Araşdırmalara görə hər bir sahənin özünəməxsus əlaməti vardır və məhsulun keyfiyyətini yüksəltməyin yolları müxtəlifdir. Bəzi tədqiqatlar istehsalın texniki (emalı) səviyyəsinə təsir edən faktorları keyfiyyətə təsir edən əsas faktor kimi göstərir, digər faktorlar isə nəzərə alınmır.

Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsir edən faktorları məhsulun istehsal prosesində onun bir və ya bir neçə keyfiyyət göstəricilərinin konkret hərəkətverici səbəbi kimi təhlil edirlər. Fikrimizcə məhsulun keyfiyyət kodeksini araşdırarkən ayrı-ayrı amillər deyil, təhlil edilən məsələyə kompleks yanaşmaq zəruriyyəti meydana çıxır. Hər hansı kənd təsərrüfatı məhsulunun keyfiyyətinə ekoloji, fiziki-coğrafi, texnoloji parametrlərin təsirinin nəzərə alınmasını məqsədəuyğun sayırıq.

Emal edilməmiş halda ixrac olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsində həmin məhsulların qablaşdırılması və saxlanılmasının beynəlxalq bazarların çağdaş tələblərinə uyğun həyata keçirilməsi mühüm məsələdir.

Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasından emal edilmiş halda ixrac edilən aqrar-sənaye məhsullarının əhəmiyyətli hissəsi keyfiyyət göstəricilərinə görə xarici bazarlarda rəqabət mübarizəsinə davam gətirə bilmirlər. Bunun əsas səbəbi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həmin məhsulların əsas substansiyasını təşkil edən kənd təsərrüfatı xammalının keyfiyyət göstəriciləri ilə bağlı deyildir.

Respublikamız kənd təsərrüfatı xammalının emalı sənayesi hazırda istehsalın təşkili və texnologiyasının müasirliyi baxımından müvafiq standartlardan geri qalır. Bu amil keçmiş SSRİ-nin ərzaq məhsulları və kənd təsərrüfatı xammalı bazarlarında müvafiq tələblərin nisbətən yüksək olmaması səbəbindən həmin məhsulların reallaşdırılması yolunda ciddi əngələ çevrilmirdi. Lakin mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma sisteminin dağılması, keçmiş SSRİ məkanında yaranmış yeni müstəqil dövlətlərin iqtisadiyyatlarının qloballaşma şəraitində dünya bazarlarına açılması respublikamızın aqrar ixrac məhsullarını ənənəvi sərt rəqabətlə üzləşdirmişdir. Belə bir şəraitdə isə emal sferasını müasir texnologiyalar əsasında köklü surətdə yenidən qurmaq zərurətə çevrilmişdir.

Keçid iqtisadiyyatı şəraitində, xüsusilə əsaslı islahatlardan sonrakı dövrdə ölkəmizdə qeyd edilən istiqamətdə irəliləyişlər əldə edilmişdir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sahəsində, o cümlədən ixrac yönümlü məhsullar istehsal edən sahələrdə müasir texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan yeni istehsal gücləri istifadəyə verilmişdir.

Göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsi müvafiq sahələrdə məhsulların beynəlxalq bazarların tələblərinə uyğun hazırlanması və onların ixracının genişləndirilməsinə imkan yarat-

mışdır. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, meyvə-tərəvəz yarımkompleksi aqrar-sənaye kompleksi sistemində ixrac yönümlü məhsulların keyfiyyət göstəricilərinə görə xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi üçün həll edilməli olan məsələlər qalmaqdadır. Burada iki istiqaməti ayırmaq olar.

Birinci istiqamət istehsal olunan kənd təsərrüfatı xammalının keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Azərbaycan Respublikasının təbii-iqlim şəraiti istehsal olunan kənd təsərrüfatı xammalının qeyd olunduğu kimi yüksək keyfiyyətini təmin etməyə ilkin şərait yaradır. Bununla yanaşı, bəzi sahələrdə xammalın keyfiyyət parametrləri son məhsulun müasir tələblərə uyğun istehlak xüsusiyyətlərinin təmin edilməsi tələblərinə tam cavab vermir. Bu meyvə-tərəvəz məhsullarına da aiddir. Tədqiqatlar göstərir ki, keyfiyyət göstəricilərinin zəruri tələblərdən geri qalması, idxal olunan ərzaq məhsullarının strukturunda meyvə-tərəvəz məhsullarının hələdə yüksək çəkiyə malik olmasını şərtləndirir. Belə vəziyyət isə son nəticədə ölkənin aqrar-iqtisadi potensialından səmərəli istifadə, kənd rayonlarında əhalinin məşğulluğunun yüksəldilməsi və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması yolunda maneəyə çevrilmiş olur.

Ona görə də meyvə-tərəvəz xammalının keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması məsələsinə xüsusi diqqətin yetirilməsi, aqrar ixrac məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Həmin məsələlərin həllində, müvafiq dünya təcrübəsinə uyğun olaraq, emal müəssisələri fəal rol oynamalıdırlar. Belə ki, meyvə-tərəvəz xammalına əsas tələblər, son məhsulun istehlakı tələbatlarına nə dərəcədə uyğun olub-olmaması ilk növbədə, emalçı tərəfindən müəyyən edilir. Digər tərəfdən, məhz emal funksiyalarını həyata keçirən sahibkar meyvə-tərəvəz xammalının tələb edən keyfiyyət parametrlərinə uyğun olmasını müəyyən etmək imkanına malik olur. Göründüyü kimi, emal müəssisələrinin aqrar-sənaye sisteminin strukturları arasında integrasiya funksiyasını öz üzərlərinə götürməyi obyektiv zərurətdən doğurur.

Aqrar-sənaye sistemində ixrac yönümlü son məhsullar istehsal edən şirkətlərin xammal istehsalçıları ilə integrasiya əlaqələrinin ardıcıl surətdə inkişaf etdirilməsində əsas məsələ istehsal olunan meyvə-tərəvəz xammalının keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması təşkil edir. Son illərin təcrübəsi onu da göstərir ki, bir çox hallarda meyvə-tərəvəz xammalının əsaslı idxalı təkcə idxal olunan meyvə-tərəvəzin yüksək keyfiyyətə malik olması ilə izah edilə bilməz.

Təbii ki, analoji hallarda ölkənin milli maraqlarının gözlənilməsinə təmin etmək məqsədilə meyvə-tərəvəz xammalı istehsalçılarına da kömək məsələsi dövlət tərəfindən dəstəklənməlidir. Bu çox vacib işin həyata keçirilməsi gömrük sistemində istifadə olunan iqtisadi mexanizmlərdən, o cümlədən idxalın məhdudlaşdırılması prinsiplərindən yararlanmaq məqsədəuyğun olardı. Bu zaman tarif və qeyri-tarif (və yaxud onların kombinə edilmiş formada tətbiqi) mexanizmindən istifadə edilə bilər, uzun illər əksər dövlətlər bu yolla gedirlər.

Aqrar-ixrac məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə əlverişli iqtisadi və təşkilati şərait yaratmaq məqsədilə həmin məhsulların emal sferasına investorların daha fəal şəkildə cəlb edilməsi məqsədəuyğundur. Sahəyə zəruri investisiya qoyuluşunun həyata keçirilməsi, müasir texnologiyaların tətbiqi əsasında bir sıra müəssisələr istifadəyə verilmişdir. Artıq bu sahədə respublikamızda bir sıra xaricilərin iştirakı ilə layihələr reallaşdırılmışdır.

Yaxın gələcəkdə də qeyri-neft sektoruna xarici investisiyalar yönəldiləcəkdir. Aparılan araşdırmalar sübut edir ki, meyvə-tərəvəz xammalını emal edən müəssisələr çox kapital tutumlu olmadığına görə bu sahəyə investisiya qoyuluşunun milli sahibkarlar tərəfindən həyata keçirilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Çünki respublikamızda bunun üçün kifayət qədər əlverişli şərait vardır.

Deməli meyvə-tərəvəz yarımkompleksində rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinə zəruri təminatların yaradılmasının əsas integrasiya əlaqələrinin inkişafı, emal sənayesi ilə bağlı investisiya siyasətinin təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

*Fərhadı P.O. i.f.d., dos.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ RƏQABƏTƏDAVAMLILIĞI ANLAYIŞI, ONA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Məqalədə bazar münasibətlərinin inkişaf etməkdə olduğu dövrdə Azərbaycan Respublikasının qarşılaşdığı mühüm iqtisadi problemlərdən biri kimi müvafiq kənd təsərrüfatı və sənaye sahələrinin bərpası və inkişaf etdirilməsi məsələləri qeyd edilmişdir. Bundan əlavə məqalədə rəqabət və rəqabətqabiliyyətlilik problemlərinin aktuallığı, məhsulun keyfiyyətinin yüksək olması, əsasən bu istiqamətdə texniki, texnoloji və təşkilati məsələlərin səmərəli həllinin təşkili, məhsulun əmək tutumluluğu, məhsulun standartlaşdırma səviyyəsi, qiymət siyasəti, məhsulun istehlak xərcləri, habelə keyfiyyətin idarə edilməsinə yönəlmiş digər amillər öz əksini tapmışdır.

*Фархадı П.О. д.ф.э.н., доц.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E 3 Ю M E

ПОНЯТИЕ О КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ И ФАКТОРЫ, ВОЗДЕЙСТВУЮЩИЕ НА НЕЕ

В статье указываются вопросы развития и восстановления промышленной и сельскохозяйственной отрасли – как одна из важнейших проблем, стоящих перед Азербайджанской Республикой в настоящее время в условиях развития рыночных отношений. Помимо этого, в статье нашли свое отражение как актуальность проблемы конкуренция и конкурентоспособность, повышение качества продукции, в данном направлении решения организации эффективности организационно – технического уровня, производственной мощности труда, уровня стандартификации продукции, ценовой политики, потребительских расходов продукции.

*Pharhadi P.O. Ph.D. in econ., assist. prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y

UNDERSTANDING THE FACTORS AGRICULTURAL COMPETITIVENESS THAT INFLUENCE IT

Emerging market relations of the Azerbaijan Republic an important economic problem facing the agricultural and industrial sectors, such as the rehabilitation and development issues have noted at the article. In addition, relevance of the article competition and competitiveness of problems reflected, the product quality is high, according to the technical, technological and cost-effective solution of organizational issues, labor capacities of the product, product standardization levels, pricing, product consumer spending, as well as other factors aimed at quality management.

Məmmədova S.M. i.f.d., dos.

Bakı Biznes Universiteti

Əliyev Ə.İ. i.f.d., dos.

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası

UOT - 339.564

BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ İXRAC POTENSİALININ YÜKSƏLDİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: idxal, ixrac, ixrac potensialı, idxal-ixrac əməliyyatları, ümumi ticarət dövriyyəsi, ixrac fəaliyyətinin ümumi strukturu, ixrac yönümlü məhsul.

Ключевые слова: экспорт, импорт, экспортный потенциал, экспортно-импортные операции, торговый оборот, общая структура экспортной деятельности, товары экспортной направленности.

Key words: import, export, export potential, import-export operations, total trade circulation, general structure of export activity, goods for export direction.

Bazar münasibətləri şəraitində dünya miqyasında qloballaşma problemləri əsaslı şəkildə dərinləşmişdir. Bu prosesin dərinləşməsi hər ölkənin milli iqtisadiyyatının səviyyəsinə müxtəlif tərzdə təsir etmək imkanına malikdir. Hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatı prosesinə qovuşması indiki şəraitdə obyektiv zərurətə çevrilən proseslərdən biridir. Dünya bazarının kifayət qədər liberal xarakterə malik olması öz-özlüyündə beynəlxalq bazar sistemində baş verən hər bir ölkənin milli bazara təsir gücünün yüksəldilməsinə gətirib çıxarır. Ona görə də qloballaşma prosesinin həyata keçirilməsi məqsədilə hər bir müstəqil ölkə beynəlxalq bazarda daha çox rəqabətqabiliyyətli və yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal etmək istiqamətində təqdirəlayiq tədbirlər görür və həyata keçirir. Bu isə öz növbəsində hər şeydən əvvəl beynəlxalq əmək bölgüsünün xarakteri və istehsalın ixtisaslaşma səviyyəsinin nəzərə alınması məqsədilə rəqabət üstünlüyünə malik olması ilə bilavasitə əlaqədardır.

Aparılan təcrübələr göstərir ki, hər bir ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə həm yerinin və həm də rolunun dərinləşdirilməsi idxal və ixrac əməliyyatlarının lazımi səviyyədə həyata keçirilməsi ilə sıx bağlıdır. Hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatında ixrac potensialının artması həmin ölkəyə valyuta daxil olmalarının həcmnin daha da artırılmasına gətirib çıxarır.

Deməli, beynəlxalq ticarət əlaqələrində idxal-ixrac əməliyyatları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İdxal-ixrac əməliyyatları əmtəələrin alqı-satqısı ilə bilavasitə bağlı olan ticarət fəaliyyətidir. Ümumiyyətlə ixrac əməliyyatının məhiyyəti xarici kontragentin mülkiyyətinə verilməsi məqsədilə məhsul və əmtəələrin xarici ölkələrə aparılması və satışı ilə əlaqədar olan əməliyyatları özündə əks etdirir. Daha doğrusu ixrac əməliyyatları ölkədə istehsal olunub və yaxud da hasil olunan məhsulların dünya bazarına çıxarılıb satılması ilə bilavasitə bağlı olan əməliyyatlardır. Lakin idxal əməliyyatı xarici ölkələrdən ölkənin daxili bazarlarında reallaşdırılmaq üçün məhsulların gətirilməsi və satışı ilə əlaqədar olan əməliyyatları özündə birləşdirir. İxrac fəaliyyətinin əsas əlamətlərində xarici ölkələrlə müqavilələrin bağlanması və ölkə sərhədlərindən məhsulların çıxarılması əsas kimi qəbul edilir.

İxrac istənilən kompaniya və şirkətin fəaliyyətinin beynəlmilləşməsi yolunda nəzərdə tutulmuş və xarici ölkə bazarlarına daxilolma üsulunun seçiminin həyata keçirilməsi yolu kimi hesab olunur. Hər bir ölkədə ixrac fəaliyyətinin başlanması və inkişafı aşağıdakı hallarda mümkün ola bilər:

- biznesin ümumi gəlirliliyinin artırılmasının bir məqsəd kimi qarşıya qoyulduğu hallarda;
- daxili ölkə bazarlarında tələbin azalması və rəqabət prosesinin güclənməsi nəticəsində;
- əsasən məqsədli bazarlarda coğrafi bölgü hesabına tələbin kəskin dəyişməsinin aradan qaldırılması və bununla da kommersiya risklərinin aşağı düşməsi hallarında;
- yerli şirkətlərin xarici ölkələrdə tanınması və müvafiq beynəlxalq nüfuzun qazanılması hallarında;
- xarici ölkələrdən gələn səmərəli kommersiya təkliflərinin mövcudluğu şəraitində;

- səmərəli elmi tədqiqatlara istiqamətlənmiş xərclərin daha tez və iqtisadi cəhətdən onları lazımi səviyyədə kompensasiya etmək arzusunun olduğu şəraitdə və s.

Ümumiyyətlə ixrac fəaliyyəti hər hansı bir məhsul növünün istehsalı prosesinin istehlakdan artıq olan hissəsinin xarici ölkə bazarlarına çıxarılmasının təmin edilməsi ilə əlaqədardır. İxrac fəaliyyətinin genişləndirilməsi ölkənin ixtisaslaşma səviyyəsindən və eyni zamanda təbii iqlim şəraitindən asılı olur. İxrac fəaliyyətinin həyata keçirilməsi nəticəsində hər bir ölkə istehsal etdiyi məhsulları dünya bazarına çıxarır və bunun da nəticəsində həmin əmtəələrin bazarlarda reallaşdırılması ilə əlaqədar ölkəyə valyuta daxil olması prosesi sürətlənmiş olur. Beynəlxalq bazarlarda hər bir ölkənin ixrac fəaliyyətinin xüsusi çəkisinin artması öz-özlüyündə həmin ölkənin iqtisadi vəziyyətinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarır. Elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin istehsalatda tətbiqi, istehsalın intensivləşdirilməsi, innovasiya tədbirlərinin tətbiqi, investisiya qoyuluşlarının həcmının artırılması həmin ölkənin beynəlxalq bazarda ixrac nöqteyi-nəzərindən yüksək mövqe tutmasına və ölkəyə gətirilən valyuta gəlirlərinin artmasına imkan və şərait yaradır. Dünya bazarında hər bir ölkənin ixrac fəaliyyəti bir sıra amillərlə səciyyələndirilir. Bu amillər içərisində ölkənin dünya standartlarına uyğun keyfiyyətli məhsul istehsalının həyata keçirilməsi ilə yanaşı istehsal proseslərinin və əlaqələrinin səmərəli təşkilini xüsusilə göstərmək olar. Hər hansı məhsulun dünya bazarında ixracın strukturunda əhəmiyyətli yer tutmasını hər şeydən əvvəl həmin məhsula olan beynəlxalq tələbatın yüksək olması və məhsulun yüksək rəqabətqabiliyyətliliyi ilə əlaqələndirmək olar.

Burada bir məsələni də qeyd etmək olar ki, ixracın strukturunda xammal ehtiyatlarının xüsusi çəkisinin yüksək olması əsasən ölkənin daha çox xammal ixracatçısı kimi statusa malik olmasına gətirib çıxara bilər. Amma burada bir məsələyə də xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, xammal ehtiyatları istehsal edib dünya bazarında onun təklifini həyata keçirən digər ölkələrlə müqayisədə həmin ölkələr lazımi səviyyədə gəlir əldə etmirlər.

Müasir şəraitdə elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərinin istehsalda tətbiqi ixracın həcmının artmasına əlverişli şərait yaratmaqla ölkələrin dünya bazarına yüksək keyfiyyətli və texniki-istismar parametrləri daha yaxşı olan məhsullar ixrac etməsinə şərait yaradır. Müxtəlif ölkələrin əmtəə istehsalçıları arasında beynəlxalq əmək bölgüsünə əsaslanan beynəlxalq ticarət əlaqələrinin formalaşması ixrac həcmının genişlənməsinə müsbət təsir göstərir.

Hal-hazırda ölkəmizdə ixrac fəaliyyətinin artırılması ilə əlaqədar lazımi işlər həyata keçirilir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə Azərbaycanın beynəlxalq əmək bölgüsündə rolu və iştirakı xüsusilə yüksəlmişdir. Belə ki, ölkəmizin dünya ölkələri ilə inteqrasiyasında yeni-yeni nailiyyətlər əldə edilmiş, xarici ticarət dövriyyəsi bir neçə dəfə artmış və iqtisadi əlaqələr əsaslı şəkildə genişlənməmişdir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarından göründüyü kimi, son illərdə xarici ölkələrlə idxal-ixrac əməliyyatları əsaslı şəkildə dəyişilmişdir. Bunu aşağıdakı cədvəl materiallarından aydın şəkildə görmək olar.

Cədvəl 1.

**2005-2014-cü illərdə xarici ölkələrlə idxal-ixrac əməliyyatları dinamikası
(mln. ABŞ dolları)¹**

İllər	Dövriyyə	İdxal	İxrac	Saldo
2005	8558,4	4211,2	4347,2	136,0
2010	33160,7	6600,6	26560,1	19959,5
2011	44161,7	9756	34405,7	24649,7
2012	43813,5	9652,9	34160,6	24507,7
2013	43554,1	10712,5	32841,6	22129,1
2014	39462,1	9187,7	30274,4	21086,7

¹ Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2014. səh.610, Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2015. səh.610.

Təhlil materialları göstərir ki, dünyada iqtisadi əlaqələr sistemində xarici ticarət sahəsində Azərbaycanın miqyası son illərdə əsaslı şəkildə genişlənmişdir. Cədvəldən göründüyü kimi 2005-2014-cü illər ərzində Azərbaycanın xarici ölkələrlə idxal-ixrac əməliyyatlarında əhəmiyyətli dərəcədə dəyişiklər baş vermişdir. Əgər 2005-ci ildə ölkə üzrə ümumi əmtəə dövriyyəsi 8558,4 milyon ABŞ dolları olmuşdursa, bu rəqəm 2014-cü ildə 39462,1 milyon dollar, idxal olunan məhsulların həcmi müvafiq illərdə 4211,2 milyon dollardan 9187,7 milyon dollara, ixrac olunan məhsulların həcmi isə 4347,2 milyon dollardan 30274,4 milyon dollara qədər artmışdır.

Statistik materialların təhlili göstərir ki, 2014-cü ildə idxal-ixrac əməliyyatlarının

80%-ə qədər ABŞ, İndoneziya, Rusiya, Türkiyə, İsrail, Çin, Gürcüstan, Yaponiya, İran, Xorvatiya, İtaliya, Böyük Britaniya, Almaniya və Fransa'nın payına düşmüşdür. Bununla yanaşı idxal-ixrac əməliyyatlarında ölkəmizin MDB və uzaq xarici ölkələrin xüsusi çəkisində son dövrlərdə əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir.

Göründüyü kimi 2014-cü ildə ölkəmizin ümumi xarici ticarət dövriyyəsi 39462,1 milyon dollar təşkil etmişdir. Ümumi ticarət dövriyyəsinin tərkibində ixracın ümumi həcmi 30274,4 milyon dollar, idxalın ümumi həcmi isə 9187,7 milyon dollar təşkil etmişdir. Bu yalnız 2014-cü ildə yox, eyni zamanda 2010, 2011, 2012 və 2013-cü illərdə də özünü göstərmişdir. Bu illərdə ixracın payı idxala nisbətən bir neçə dəfə yüksək olmuşdur. Ümumiyyətlə xarici ticarət fəaliyyətindən əldə edilən müsbət saldonun həcmi 21086,7 milyon dollar təşkil etmişdir. Azərbaycanın təbii ehtiyatlarla zəngin olması dünya bazarına xam neft və təbii qazın ixrac olunmasına imkan yaratmışdır. Bu isə öz növbəsində ölkəmizin dünya bazarında daha çox xammal ixrac edən ölkə kimi tanınmasına gətirib çıxarmışdır. 2014-cü ildə dünya bazarına 23611,9 min ton xam neft məhsulları ixrac olunmuş və bunun da nəticəsində ölkəmizə 18404,9 milyon dollar gəlir daxil olmuşdur. Dünya ölkələrinə ixrac olunan xam neftin göstəricilərini aşağıdakı cədvəldən aydın görmək olar.

Cədvəl 2.

2014-cü ildə dünya ölkələrinə ixrac olunan neft²

Dövlətlərin adı	Miqdarı (min ton)	Məbləği, min dollar
İtaliya	5797,0	4538135,5
İndoneziya	2473,5	2012285,5
Almaniya	2458,7	1885115,7
İsrail	2340,1	1765153,0
Fransa	1956,4	1520963,6
Tailand	1079,4	839622,6
İspaniya	984,5	755865,1
Hindistan	959,8	769475,5
Amerika Birləşmiş Ştatları	947,0	730938,3
Çexiya Respublikası	759,8	591748,2
Portuqaliya	747,9	552094,7
Tunis	563,5	420617,6
Tayvan	518,5	432066,7
Xorvatiya	419,7	311567,7
Avstriya	414,1	342682,5
Yunanıstan	339,2	242263,2

² Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2015. səh.650.

Kanada	262,8	217027,1
Böyük Britaniya və Şimali İrlandiyanın Birləşmiş Krallığı	139,5	113967,8
Vyetnam	93,2	75304,2
İsveçrə	92,0	75748,6
Ruminiya	84,7	67747,7
Macarıstan	83,6	71109,3
Bolqarıstan	80,7	60988,3
Türkiyə	15,3	11755,6
Rusiya Federasiyası	1,0	692,6
Cəmi:	23611,9	18409436,6

Cədvəl materiallarından göründüyü kimi xam neft ən çox İtaliya (5797,0 min ton), İndoneziya (2473,5 min ton), Almaniya (2458,7 min ton), İsrail (2340,1 min ton), Fransa (1956,4 min ton), Tailand (1079,4 min ton), İspaniya (984,5 min ton), Hindistan (959,8 min ton), Amerika Birləşmiş Ştatları (947,0 min ton), Çexiya Respublikası (759 min ton) kimi ölkələrə ixrac olunmuşdur. Bu ölkələrə xam neftin satışından əldə olunan gəlir 15409,3 milyon dollar təşkil etmişdir.

Bununla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, 2014-cü ildə xarici ölkələrə 13386,2 ton avtomobil benzini, 295377,3 ton kerosin, 1523,2 min ton qazoyl, 236,8 min ton maye yanacaq, 36309,3 ton sürtgü yağları, 1825,7 mln. kub metr təbii qaz, 588,3 mln. kv. s elektrik enerjisi ixrac olunmuşdur. Bu məhsulların ixracından ölkəyə 1700966,3 min dollar gəlir daxil olmuşdur.

2014-cü ildə Azərbaycan dünya bazarına 49476 ton kartof, 76661 ton təzə tərəvəz, 156600 ton təzə meyvə, 5440 ton çay, 27400 ton bitki yağları, 230 min ton şəkər çuğunduru, 337 min dkl. üzüm şərabı, 8416 ton meyvə və tərəvəz şirələri, 23907 ton marqarin və digər qida qarışıqları ixrac etmişdir. Bu ixrac olunan məhsullardan ölkəmizə 689199 min dollar gəlir daxil olmuşdur. Bu məhsullar əsasən Rusiya Federasiyası, Almaniya, İtaliya, İraq, Əfqanıstan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Gürcüstan bazarlarına ixrac olunmuşdur. Respublikamızda ixracın ümumi strukturunda neft və qaz məhsulları daha böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Lakin buna baxmayaraq perspektivdə ixracın strukturunda qeyri-neft məhsullarının xüsusi çəkisinin artırılması dövlətin diqqət mərkəzində duran ən mühüm məsələlərdən biridir.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, ölkəmizdə istehsal olunan məhsulların dünya bazarlarına ixracı Azərbaycanın ümumi iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli rol oynamaqla, nəticədə dövlət büdcəsinə valyuta daxil olmalarının həcmnin artmasına gətirib çıxarır. Ona görə də ixrac fəaliyyətinin ümumi strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində nəzərdə tutulmuş tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsi çox vacib məsələlərdən biri kimi qeyd olunmalıdır. Bu işin həyata keçirilməsi isə yalnız Azərbaycanın yürütdüyü iqtisadi siyasəti vasitəsilə mümkün olan bir prosesdir. Azərbaycanın müasir iqtisadi inkişaf səviyyəsi qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsinə çox böyük ehtiyac olduğunu xüsusilə nəzərə çarpdırır. Bu isə öz-özlüyündə hər şeydən əvvəl Azərbaycan iqtisadiyyatının neft amilindən asılılığının aradan qaldırılması və bununla da qeyri-neft sektorunun müasir tələblər səviyyəsində inkişaf etdirilməsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin materiallarından göründüyü kimi 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının dünya ölkələri ilə idxal-ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsində bir sıra birlik və təşkilatları yüksək səviyyədə iştirak etmişlər. Bunların içərisində MDB, Avropa İttifaqı (Aİ), Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QDİƏT), İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT), Demokratiya və İqtisadi İnkişaf uğrunda Təşkilat (GUAM), Neft ixrac edən ölkələrin Təşkilatı (OPEK), İslam Konfransı Təşkilatı (İKT), Asiya-Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (ASİƏT), Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası (AATA),

Cənub-Şərqi Asiya Dövlətlərinin Assosiasiyası (ASEAN), İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) xüsusilə diqqəti cəlb edən birlik və təşkilatlardır.

Bununla yanaşı idxal-ixrac əməliyyatları Avropa, Asiya, Amerika, Afrika və Okeaniya qitələrinin ölkələri ilə də aparılmışdır. Bu adlarını çəkdiyimiz birlik və təşkilatlarla 2014-cü ildə aparılan idxal məhsullarının həcmi 30825,4 mln. dollar məbləğində, ixrac məhsullarının həcmi isə 62894,5 mln. dollar məbləğində olmuşdur. Bu ölkələr içərisində ixrac əməliyyatlarında Avropa İttifaqı (Aİ), Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QDİƏT), İslam Konfransı Təşkilatı (İKT), Asiya-Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (ASİƏT), Cənub-Şərqi Asiya Dövlətlərinin Assosiasiyası (ASEAN) və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) daha böyük xüsusi çəkiyə malik olmuşdur. MDB ölkələri üzrə idxalın həcmi ixraca nisbətən üstünlük təşkil edir. Lakin digər ölkələr üzrə ixrac əməliyyatları demək olar ki, idxalla nisbətən bir neçə dəfə çox olmuşdur.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, dünya bazarı sistemində baş verən dəyişikliklərin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin aradan qaldırılması üçün indiki şəraitdə neft sektoru ilə yanaşı ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində dövlət tərəfindən müvafiq tədbirlərin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi günün vacib məsələlərindən biri olmalıdır. Belə ki, ölkəmizin qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi qeyri-neft məhsullarının dünya bazarlarına ixrac olunması imkanlarının daha da genişləndirilməsinə gətirib çıxaracaqdır. Belə olduğu halda ölkəmizin iqtisadiyyatında ixracın ümumi quruluşunda neft məhsullarından daxil olan gəlirin nisbətən azalmasına və dünya bazarına göndərilən qeyri-neft məhsullarından əldə olunan gəlirin həcmnin artmasına səbəb olacaqdır.

Burada bir məsələyə də xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, ölkəmizdə son illərdə neftdən gələn gəlirlər hesabına Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi və bununla əlaqədar olaraq ümumi daxili məhsulda qeyri-neft sektorunun xüsusi çəkisinin artırılması məqsədilə elmi əsaslandırılmış strategiyanın həyata keçirilməsi nəticəsində iqtisadiyyat sahəsində çox mühüm iqtisadi dəyişikliklərə nail olunmuşdur. Elə buna görə də respublikamızda qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində zəruri tədbirlərin dövlət tərəfindən aparılması günün vacib məsələlərindən biri kimi qarşıda durur.

Azərbaycan Respublikası prezidentinin 02 fevral 2004-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2004-2008-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” və 14 fevral 2009-cu il tarixli “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi nəticəsində xarici-iqtisadi əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi istiqamətində geniş imkanlar açılmışdır. Bu proqramların uğurla həyata keçirilməsi ölkəmizdə iqtisadiyyatın inkişafının düzgün tənzimlənməsinə gətirib çıxarmışdır ki, bu da dünya bazarında xarici ölkələrlə idxal-ixrac əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsinə və ölkənin daxili potensialının genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Statistik materialların təhlili göstərir ki, 2004-cü ilə müqayisədə 2014-cü ildə qeyri-neft ixracı 4,7 dəfə, o cümlədən meyvə-tərəvəzin emal məhsullarının ixracı 2,5 dəfə, ixrac olunan qeyri-neft məhsullarının çeşidi 1,7 dəfə, ixrac ölkələrinin sayı isə 20 vahid artmışdır.

Bu proqramların davamı kimi 27 fevral 2014-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” da qeyri-neft sektorunun inkişafına əlverişli şərait yaratmaq istiqamətində mühüm işlər görülməsini bir zərurətə çevirmişdir.

Ümumiyyətlə, bazar münasibətləri şəraitində Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə əlaqədar ixrac yönümlü məhsul istehsalında elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətləri və müasir innovasiya texnologiyalarından istifadə imkanlarının genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bununla yanaşı ölkə iqtisadiyyatının xarici amillərlə qarşılıqlı əlaqəliliyi və asılılığına əsaslanaraq ölkələr arasında xarici ticarət münasibətlərinin səmərəli təşkili məqsədilə iqtisadiyyatın ixrac yönümünün yüksəldilməsi nəzərdə tutulan inkişaf modelinin işlənib hazırlanması və istehsalata tətbiq edilməsi daha məqsəduyğun olar.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ixrac yönümlü istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biridir. Belə bir modelin lazımi səviyyədə tətbiq edilməsi üçün hər şeydən əvvəl ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin dünya bazarlarında rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bütün bu məsələlərin lazımi səviyyədə həyata keçirilməsi üçün Azərbaycanın prioritet sahələrinə əsaslı kapital qoyuluşunun artırılması, ölkədə istifadəsiz ehtiyat mənbələrinin aktiv təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsi və istehsal olunan məhsulların beynəlxalq bazarlara sərbəst ixrac olunmasının stimullaşdırılması istiqamətində işlər həyata keçirilməlidir.

Hal-hazırda qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi məqsədilə ölkəmizdə güclü potensiala malik olan sahələrin mövcudluğu Azərbaycana imkan verir ki, yerlərdə lazımi məhsullar istehsal olunsun və neft gəlirlərindən ölkənin asılılığını minimuma endirsin və bunun da sayəsində istehsal olunan məhsulların dünya bazarına ixrac olunması istiqamətində lazımi işləri həyata keçirsinlər. Bu nöqteyi nəzərdən kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətində lazımi tədbirlərin işlənib həyata keçirilməsi bir məqsəd kimi qarşıya qoyulmalıdır.

Müasir şəraitdə Azərbaycan hökuməti kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətində bir neçə fərman və sərəncamlar vermişdir. Bununla əlaqədar olaraq kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi məqsədilə lazımi işlərin görüldü və həyata keçirilməsi çox məqsədəuyğun olar. Belə bir şəraitdə Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun müasir inkişaf səviyyəsinə nail olunması, yəni diversifikasiyalı inkişafın təmin olunması və bunun da nəticəsində gələcəkdə dünya bazarlarına ixrac olunan məhsulların həcmünün artırılmasına və eyni zamanda ixracın ümumi həcmində qeyri-neft məhsullarının xüsusi çəkisinin yüksəldilməsinə gətirib çıxara bilər. İxrac potensialının artması ölkəyə əlavə gəlirlərin gətirilməsinə səbəb olacaqdır. Bu isə öz növbəsində Azərbaycan xalqının maddi həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına imkan və şərait yaradacaqdır. Bütün bunlar isə ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə neft amilindən asılı olmayan milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması ilə bilavasitə əlaqədar olacaqdır. Bu isə son nəticədə strateji baxımdan gələcəkdə mövcud olan mənfi halların aradan qaldırılmasına gətirib çıxaracaqdır.

Bu qeyd olunanlara əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, indiki şəraitdə Azərbaycanın iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərini və istiqamətlərini nəzərə almaq şərti ilə ölkəmizdə ixrac potensialının təkmilləşdirilməsi məqsədilə aşağıdakı problemlərin yerinə yetirilməsi məqsədəuyğun olar:

- müasir şəraitdə ixracın strukturunun diversifikasiya məqsədilə təkmilləşdirilməsi;
- xarici ölkələrdən ölkəmizə cəlb olunan investisiyaların sürətləndirilməsi yolu ilə iqtisadiyyatın bütün sahələrində elmi-texniki nailiyyətlərin istehsalata tətbiq edilməsi və bunun da nəticəsində istehsal-texnoloji proseslərin modernləşdirilməsi işinin həyata keçirilməsi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli, 609 sayılı fərmanı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi Qaydaları".
2. "2004-2008-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı" Dövlət Proqramı.
3. "2009-2013-cü illər üzrə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı" Dövlət Proqramı.
4. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı-2014.
5. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2015.
6. A.Ə.Əliyev "Azərbaycanın xarici ticarət-iqtisadi əlaqələri". Bakı, 2001.
7. F.Ə.Qənbərov "Xarici iqtisadi əlaqələr və iqtisadi artım". Bakı, 2012.
8. İxracın və investisiyaların Təşviqi Fondu. www.azpromo.az.

Məmmədova S.M. i.f.d., dos.

Bakı Biznes Universiteti

Əliyev Ə.İ. i.f.d., dos.

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası

X Ü L A S Ə

BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ İXRAC POTENSİALININ YÜKSƏLDİLMƏSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Məqalədə bazar münasibətləri şəraitində ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin rolu və əhəmiyyəti əsaslı şəkildə xarakterizə olunmuşdur. Bununla yanaşı ölkə iqtisadiyyatının müasir tələblər səviyyəsində inkişaf etdirilməsi məqsədilə qeyri-neft sektoru sahələrində məhsulların istehsalının artırılması və bunun da nəticəsində ixrac potensialının yüksəldilməsi və xarici ölkələrə göndərilən məhsullardan ölkəyə əlavə dividendlər gətirilməsi məsələləri ətraflı şəkildə nəzərdən keçirilmişdir.

Мамедова С.М. д.ф.э.н., доц.

Бакинский Университет Бизнеса

Алиев. А.И. д.ф.э.н., доц.

Азербайджанская Академия Труда и Социальных Отношений

P E 3 I O M E

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭКСПОРТНОГО ПОТЕНЦИАЛА В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

В статье характеризуется роль и значение проведения экспортных операций в условиях рыночной экономики. В статье также, рассматривается увеличение производства в ненефтяном секторе экономики и как результат увеличение экспортного потенциала и вопросы привлечение дополнительных дивидендов от отправленных товаров в зарубежные страны.

Mammadova S.M. Ph.D. in econ., assist. prof.

Baku Business University

Aliyev A.I. Ph.D. in econ., assist. prof.

Azerbaijan Academy of Labour and Sosial Relations

S U M M A R Y

THE RELEVANT PROBLEMS OF INCREASEING OF EXPORT POTENTIAL ON WORLD MARKET CONDITIONS

In the article the role and importance of realization of export operations in market conditions were fundamentally characterized. Along with the modernization of the country economy in order to improve and to increase the production of non-oil sectors as a result the improvement of export potensial and the matters of bringing the added value to the products exported to foreign countries have also been considered in detail.

*Əhmədov M.M. i.f.d., dos.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

UOT - 332.8

MƏNZİL FONDUNUN TƏKRAR İSTEHSALI MEXANİZMİNİN FORMALAŞDIRILMASINA KLAS TER YANAŞMASI

Açar sözlər: bələdiyyə, mənzil fondunun təkrar istehsalı, klaster, mənzil klasteri.

Ключевые слова: муниципальное образование, воспроизводства жилищного фонда, кластер, жилищный кластер.

Key words: municipal, reproduction of the housing fund, cluster, housing cluster.

Regionun mənzil sferasının idarə edilməsi mərkəzi hakimiyyətlə regional və bələdiyyə hakimiyyət orqanları arasında səlahiyyətlərin bölgüsü əsasında baş verir. Bu zaman qəbul edilən idarəetmə qərarı mənzilin əldə edilməsi mümkünlüyünün yüksəldilməsinə və əhalinin burada yaşayış keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilməlidir.

Regional səviyyədə iqtisadiyyatın mövcud dövlət və bələdiyyə metodlarının tam olmayan sferasına nəzər yetirsək görürük ki, bu metodlar dövlət və bələdiyyə hakimiyyətinin icraedici orqanları tərəfindən tətbiq edilə bilər.

1. Mənzil fondunun təkrar istehsalının tənzimləmə metodlarının təsnifatı. Mənzil fondunun təkrar istehsalının tənzimləmə metodlarının təsnifatını aşağıdakı kimi verə bilərik:

I. İnvestisiyaların artırılması:

1. İqtisadi tənzimləmə metodları:

- mənzilin əldə edilməsi zamanı vergi güzəştləri;
- dövlət zamanətlərinin verilməsi;
- məqsədli dövlət proqramlarının reallaşdırılması;
- investisiya vergi krediti;
- AR Mərkəzi bank tərəfindən faiz dərəcəsinin tənzimlənməsi.

2. İnzibati tənzimləmə metodları:

- xüsusi dövlət tərəfdaşlığı;
- normativ-hüquqi bazanın yaradılması;
- elm və istehsal kompleksinin yaradılması;
- daşınmaz əmlak bazarı iştirakçılarına məcburi tələblərin azaldılması.

II. Yaşayış təyinatlı daşınmaz əmlakın qiymətlərinə nəzarət:

1. İqtisadi tənzimləmə metodları:

- qiymətlərin subsidiyalaşdırılması.

2. İnzibati tənzimləmə metodları:

- qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi;
- developer tərəfindən torpağın alınması üçün torpaq kvotalarının artırılması;
- dövlət proqramları çərçivəsində əlçatar mənzilə görə torpağın ayrılması.

III. İnşaatla bağlı xərclərin azaldılması:

1. İqtisadi tənzimləmə metodları:

- resurslara (qaz, elektrik enerjisi, su və istilik təchizatı) qiymətlərin subsidiyalaşdırılması;
- maddi infrastrukturun (yol, kommunal xidmətlər, qaz təchizatı) inkişafı;
- innovativ tikinti materiallarının elmi işləmələrinin maliyyələşdirilməsi.

2. İnzibati tənzimləmə metodları:

- tikinti şirkətlərində əməyin təşkili ilə bağlı xərclərə tənzimləyici təsir;
- tikinti materiallarının təchizatçılarına tənzimləyici təsir.

IV. Dövlət tədarükü:

1. İqtisadi tənzimləmə metodları:

- büdcə vəsaitləri hesabına daşınmaz əmlakın əldə edilməsi;
- mənzil fondunun təmiri və bərpaı üzrə dövlət proqramlarının maliyyələşdirilməsi.

2. Müasir şəraitdə klasterlərin təyinatı və formalaşdırılması xüsusiyyətləri. Ərazinin inkişafının hazırkı mərhələsində effektiv idarəetmə metodlarından biri, həm də dövlətin klaster birliklərinin yaradılmasında iştirakıdır.

İctimai əlaqələrin daim dəyişməsi, sahə bazarlarında yeni firmaların meydana çıxması, mövcud sahələrin sıxılması və ya genişləndirilməsi, qanunvericilikdə dəyişikliklər – bütün bunlar firmaların qruplaşdırılması və klasterlərin sərhədlərinin formalaşdırılması üçün şərait yaradır.

Zaman keçdikcə səmərəli fəaliyyət göstərən klasterlər iri kapital qoyuluşu obyektlərinə və dövlətin xüsusi marağına çevrilirlər. Klasterin karteldən və ya maliyyə qrupundan fərqi ondadır ki, klaster mərkəzi, bir qayda olaraq, aralarında rəqabət münasibətləri saxlanan bir neçə güclü şirkətlərdən ibarətdir. Klasterlərin yaradılması üzrə toplanmış təcrübəyə baxmayaraq, hazırda klasterin birmənalı, ciddi tərfi yoxdur ki, bu da klasterlər nəzəriyyəsinin yaradılmasına və M.Porter konsepsiyasının natamamlığına səbəb olmuşdur. Bununla belə, bəzi müəlliflər bu yanaşmanı iqtisadi tədqiqatların yeni paradiqmal əsası kimi şərh edirlər [1, 2, 3, 4].

M.Porter klasteri coğrafi əlamətə görə təmərküzləşmiş, müvafiq sahələrdə, eləcə də müəyyən sahələrdə oxşar fəaliyyətlə bağlı təşkilatlarda (məsələn, universitetlər, standartlaşma üzrə agentliklər, ticarət birlikləri) rəqabət aparan, lakin birgə iş görən qarşılıqlı əlaqədar şirkətlərin, ixtisaslaşmış təchizatçıların, xidmət təchizatçılarının, firmaların qrupları kimi müəyyən edir [5].

Klasterlərə verilən təriflərdə onun üç mərkəzi elementini ayırmaq olar ki, onlardan da hər biri klasterin fəaliyyətinin əsas cəhətini göstərir:

1. Daxili qohum sahələrin iqtisadi fəallığının regional baxımdan məhdud formaları, adətən bu və ya digər elmi müəssisə ilə bağlı olur.

2. Şaquli istehsal zənciri – kifayət qədər dar müəyyən edilmiş sektorlar, burada istehsal prosesinin əlaqəli mərhələləri klasterin əsasını yaradırlar (məsələn, “təchizatçı – istehsalçı – satan – müştəri” zənciri). Bu kateqoriyaya həm də baş şirkətlərin ətrafında formalaşan iqtisadi fəaliyyət subyektləri düşürlər.

3. Yüksək aqreqə olunmuş səviyyəyə malik sənaye sahələri (məsələn, kimya klasteri).

Dünya təcrübəsində klasterlərin qurulmasının 7 əsas sistemi mövcuddur ki, bunların da birləşməsi bu və ya digər klaster strategiyasının seçilməsinə əsaslanır:

- ərazi: iqtisadi fəallığın məkan klasterlərinin qurulması, ən dərin yerlisindən (məsələn, Niderlandda gülçülük) başlamış ən qlobala qədər -(aerokosmik klaster);

- üfüqi: bir neçə sahə və ya sektorları daha böyük klasterə daxil ola bilər (məsələn, Almaniya iqtisadiyyatında meqaklaster sistemi);

- şaquli: klasterlərdə istehsal prosesinin əlaqəli mərhələləri iştirak edə bilər;

- lateral: klasterə miqyas effekti hesabına qənaəti təmin edə bilən müxtəlif sektorlar birləşirlər ki, bu da yeni birləşmələrə gətirib çıxara bilər (məsələn, multimedia klasteri);

- texnoloji: eyni bir texnologiyadan istifadə edən sahələrin məcmusu (məsələn, nanotexnoloji klaster);

- fokus: eyni bir mərkəzin – müəssisənin ətrafına cəlb olunmuş firmaların klasteri (məsələn, maşınqayırma);

- keyfiyyət. Burada əhəmiyyətli olan təkcə o deyildir ki, firmalar həqiqətənmi əməkdaşlıq edirlər, həm də odur ki, onlar bunu necə edirlər.

Dayanıqlı əlaqələrin formalaşmış şəbəkəsi heç də həmişə innovasiyanın inkişafını stimullaşdırmır. Ola bilər ki, əksinə, şəbəkələrdə innovasiya prosesləri ləğv edilir və müdafiə

davranışı həvəsləndirilir. Təchizatçılarla qarşılıqlı əlaqələr innovasiya proseslərini stimullaşdırırlar, lakin onlar həm də məsrəflərin tərəfdaşların üzərinə qoyulması və onların maliyyə münasibətlərində sıxışdırılması üçün istifadə edilə bilər. Son halda şəbəkələr nə stabil, nə də stimullaşdırıcı ola bilərlər.

3. Mənzil klasterin formalaşmasının səciyyəvi xüsusiyyətləri. Daşınmaz əmlak bazarı iqtisadiyyatın tikinti şirkətlərini, kommunal təsərrüfatı müəssisələrini, developerləri, bankları, sığorta şirkətlərini və s. özündə birləşdirən bütöv bir sektoru təmsil edir. Mənzil fondunun təkrar istehsalına klaster yanaşmasında bu prosesin əsas iştirakçısı tikinti və mənzil-kommunal kompleksinin təşkilatları olurlar. Coğrafi lokallaşdırılmış qarşılıqlı bağlı şirkətlər qrupunu təmsil etməklə onlar bu klasterə daxil olan digər təşkilatların da inkişafını təmin edə bilərlər. Bu bir tərəfdən, mənzil fondunun təkrar istehsal bazarını kifayət qədər sabit və perspektivli edir, digər tərəfdən isə mənzil fondunun vəziyyətindən və əhəlinin ödəmə qabiliyyətindən asılıdır.

O.Y.Ulyanovanın fikrincə, mənzil klasteri özündə eyni bir ərazidə coğrafi cəhətdən yaxın yerləşmiş müəssisələr qrupunu (təchizatçılardan son məhsul istehlakçılarna qədər), eləcə də infrastruktur müəssisələri və firmaları birləşdirir [6].

S.İ.Bajenova görə, mənzil sosial klaster dedikdə, maliyyə, sosial, investisiya və iqtisadi fəaliyyətin qarşılıqlı əlaqədar iştirakçılarının lokal şəkildə üfüqi bölüşdürülmüş məcmusunu başa düşmək lazımdır [7].

Klaster qruplarının yaradılmasına həsr olunmuş işlər arasında A.N.Asaulun [8], A.V.Voroninin [9] əsərlərini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Həmin tədqiqatların əsasında, bizim tərəfimizdən mənzil fondunun təkrar istehsalının inkişafına yönəldilmiş klasterin strukturu işlənib hazırlanmışdır.

Mənzil fondunun təkrar istehsalı klaster modelinin xüsusi bir formasıdır, çünki həm tikinti, həm də mənzil-kommunal təsərrüfatı, ilk növbədə, daxili bazara yönəldilmiş fəaliyyət növləridir ki, bunun da əsas məhsulu orada rahat yaşamaq üçün şəraiti təmin edilən müasir mənzil fondu və xidmətlər kompleksi sayılır.

Bu modeldən göründüyü kimi, nəzərdən keçirilən klasterin formalaşmasının səciyyəvi xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- bütövlükdə klasterin uzunmüddətli təsərrüfat, innovativ və digər strategiyasını müəyyən edən iri tikinti və idarəetmə şirkətlərinin mövcudluğu;
- əsas kütləvi təşkilatların ərazi cəhətdən lokallaşdırılması – klasterin iştirakçıları;
- təşkilatlar arasında təsərrüfat əlaqələrinin dayanıqlığı və dominant əhəmiyyəti;
- əsas idarəetmə, inkişaf proqramları, innovativ proseslər sistemləri çərçivəsində klaster iştirakçılarının qarşılıqlı təsirinin uzunmüddətli əlaqələndirilməsi;
- yerinə yetirilən işlərin keyfiyyətinə nəzarət və s.

4. Bələdiyyə səviyyəsində mənzil fondunun təkrar istehsalı sferasında klaster yanaşmasının prinsipləri və inkişaf istiqamətləri. Bələdiyyə qurumunda klaster strukturu yaradarkən, bu ərazi nəticədə nə əlverişli istədiyini başa düşməlidir. Buna görə də, mənzil fondunun təkrar istehsalı sahəsində şirkətlər qruplarını formalaşdırarkən klaster yanaşmaya uyğun olaraq bələdiyyələr aşağıdakı prinsipləri rəhbər tutmalıdırlar:

1. Ərazi baxımından tətbiq olunması. Təkrar istehsal sferasında yaradılan iqtisadi və texnoloji işləmələr, təkcə bu ərazidə deyil, həm də bütövlükdə ölkədə tətbiq oluna bilər.

2. Biliklərin daimi dövriyyəsi. Biliklərin (texnoloji, humanitar, iqtisadi) dövriyyəsi həyata keçirilməlidir. Akademik müəssisələrdə cəmlənmiş bilikləri mənzil fondunun bərpası prosesi ilə əlaqədar müxtəlif sektorlarda tətbiq edilən praktiki istehsal texnologiyalarını fəal surətdə tətbiq etmək lazımdır.

3. İnvestisiya qoyuluşlarının prioritetləri. Xüsusi maliyyə-investisiya sxemlərinin və investisiya strategiyalarının işlənib hazırlanması lazımdır. Biliklərin dövriyyəsi prinsipləri, ma-

liyyə mühəndislik sxemləri, innovasiya-şəbəkə strategiyaları bilik və təcrübə əsasında işlənib hazırlanmalıdır və prioritet investisiya qoyuluşları zonalarının daha dəqiq müəyyən məqsədinə yönəldilməlidir.

4. Təhsil prosesi. Formalaşmaqda olan menecerlərin və tədqiqatçıların yenidən hazırlanma prosesi daim həyata keçirilməlidir ki, bu da ona yeni institusional fəaliyyət sxemini mənimsəyən təhsil təşkilatı kimi baxmağa imkan verir.

5. Yeni iştirakçıların (təşkilatların, sahələrin) klasterin tərkibinə daxil edilməsi. Yeni iştirakçılardan hər biri bu klasterin inkişafına müsbət təsir etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır.

6. Mənzil fondunun təmiri və xidmət proseslərin təkmilləşdirilməsi. Hər bir ayrıca götürülmüş tikinti şirkəti və ya idarəetmə şirkəti digər təşkilatlar tərəfindən nəzarət edilən müxtəlif resurslardan asılıdır. Gələcəkdə şəbəkəyə daxil edilən firma aşağıdakı sahələrə keçid alır:

- effektiv təmir-tikinti texnologiyaların (müasir memarlıq planlaşdırma qərarları, müasir mühəndis qurğularının muxtar sistemlərinin tətbiqi ilə istiliyin müdafiəsinə tələblər nəzərə alınmaqla yaşayış evlərinin təmiri, səmərəli divar materialları və istilik izolyasiyası materiallarının istehsalı texnologiyasının təşkili və təkmilləşdirilməsi) tətbiqi;

- qəsəbə və yaşayış binalarının mühəndis infrastrukturunun yenilənməsi;
- təmir və tikinti avadanlıqlarının yeni növlərinin tətbiqi;
- mənzil fondunun istismarı zamanı səmərəli enerji və istiliyə qənaət texnologiyalarının tətbiqi.

7. Vahid informasiya məkanının formalaşması. İştirakçı təşkilatların qarşılıqlı təsiri prosesində biznes fəaliyyətinin hərəkətverici qüvvəsinə çevriləcək yeni məlumatlar işlənir. Bu aşağıdakıların hesabına əldə edilir:

- yeni informasiyanın yaradılması və onun mübadiləsi (effektiv texnologiyalar, materiallar və avadanlıqların tətbiqi hesabına mənzil fondunun təmiri və xidmət dəyərinin aşağı salınması üzrə tədbirlər haqqında, yerli və xarici materialların əsas növləri üzrə qiymətlərin konjunkturu haqqında informasiyaların təşkilinin təmin edilməsi);

- seminar-yığıncaqların, təlim seminarların və s. təşkili.
- maliyyə məkanının vahidliyi (büdcə borclarının ödənilməsi üzrə qarşılıqlı ödənişlərin aparılması, bu onun tam ləğvini nəzərdə tutur; təşkilatların klasterlərinə daxil olan xahişnamələr üzrə təchizatçılar və podratçılar arasında qarşılıqlı ödənişlərin aparılması, bu hüquqi məkanın vahidliyinə gətirib çıxarır; şəbəkəyə daxil olan təşkilatlara maliyyə məsələləri üzrə metodoloji və hüquqi köməyin göstərilməsi; təşkilatlara onların iqtisadi maraqlarının qorunması üzrə praktiki yardımın göstərilməsi; lisenziyanın alınması və yeniləşdirilməsinə yardım)

- maddi-texniki təchizat sahəsində təşkilatlara məsləhət və təlimatın verilməsi;

8. Aşağıdakı tədbirlər vasitəsilə ərazidə ümumi iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması:

- mənzil fondunun infrastrukturunun inkişafına yönəlmiş layihələrin maliyyələşdirilməsi;
- mənzil fondunun inkişafı üçün əlavə maliyyə resursları təmin edəcək klaster üzvlərinin maliyyə imkanlarının birləşməsi üçün şərait yaradılması;

- yerli xammal əsasında öz istehsalının inkişafı üçün şərait yaradılması. Bu, məhsulun, ticarət xidmətlərinin daşınması, saxlanması xərcləri azaldır, bu isə öz növbəsində, yaşayış sahəsinə və təmir işlərinə çəkilən xərcləri azaltmağa imkan verir;

- düzgünlük və etimada əsaslanan münasibətlərin tamamilə yeni səviyyəsini formalaşdıran klaster iştirakçıları arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi.

Klaster strukturlarının yaradılması təcrübəsini təhlil edərək, mənzilin təkrar istehsalı sferasında praktiki tətbiqi üçün aşağıdakı inkişaf istiqamətlərini təklif edirik:

1. Texnologiyaların inkişafı. Bu halda, klaster şurası innovativ texnoloji qərarlar əsasında mövcud maddi bazanın yenidən silahlandırılmasına klaster əsasının oriyentasiyası üzrə qərar qəbul edir. İnvestisiyalar daha təkmil texnologiyaların tətbiqinə yönəlmiş innovasiyaların işlənib hazırlanmasına istiqamətlənməlidir. Bu inkişaf istiqamətinin əsas üstünlüyü onunla

bağlıdır ki, o təminatlı istehlakçının mövcud olduğu mənzil fonduna xidmətdə uğurla həyata keçirilə bilər. Klasterin formalaşmasında əsas çətinlik yenidən təchiz edilən infrastrukturun davamlı fəaliyyəti üçün, müxtəlif texnoloji qərarların uyğunlaşdırılmasında və aqreqə edilməsindədir.

2. Yeni strukturların yaradılması. Belə strukturlar mənzildə insan orqanizminə hər hansı bir zərərli təsirlərin azaldılması və daha rahat yaşamaq üçün şəraitin yaradılması çərçivəsində sağlam mənzil sistemi ola bilər. Bu tendensiyanın əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, klasteri mövcud istehsal sisteminə daxil etmək lazım deyil, o, azad yerdə formalaşır. Bu klasterin əsas nöqsanı ondan ibarətdir ki, onun məhsulları üçün zamanətli tələbi əvvəlcədən hesablamaq mümkün deyil. Buna görə də həmin klasterin formalaşması yalnız dövlət zamanəti ilə həyata keçirilə bilər.

3. İnnovasiyalı. Bu halda, sənayedə texnoloji transformasiya və xüsusilə də mənzil fondunun tikintisi və ya təmiri zamanı tikinti işlərində istifadə üçün nanotexnologiya sahəsində yeni işləmələrin fəal tətbiqi həyata keçirilir. Bu istiqamətin əsas üstünlüyü qabaqcıl texnologiya ətrafında onun həyata keçiriləcəyi bütöv şirkətlər qrupunun formalaşdırılması imkanından ibarətdir. Bu klasterin qurulmasında əsas çətinlik elmi-texnoloji, maliyyə-institusional və sənaye-istehsal qərarlarının mürəkkəb razılaşdırma sistemindədir. Əlavə mürəkkəbliklər aşağıdakı amilləri yarada bilər:

- Azərbaycanın tikinti materialları sənayesində mövcud aşağı texnoloji səviyyə;
- tikinti meydançalarında texnoloji intizamın aşağı səviyyəsi.

4. İdxaləyönlü. Bu halda xarici təcrübənin yalnız surətini çıxarmaq nəzərdə tutulmur. Məsələn ondan ibarətdir ki, burada beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq mənzil fondu üzrə xarici analoqu üstələyən öz təkmil tikinti texnologiyasını və xidmətini yaratmaq əsas vəzifə sayılır. Bu tendensiyanın əsas üstünlüyü onun əsasında idxaləvəzləyici texnologiyalardan istifadə dayanır. Bu texnologiyalardan istifadə daxili bazara girişi və artıq istehlakçı tərəfindən mənim-sənilmiş məhsullar üzrə daha aşağı qiymətlərin təklifini nəzərdə tutur.

Mənzil fondunun təkrar istehsal sferası üçün klasterlərin inkişafı üçün ayrılmış istiqamətlər ideal sayılmır, bələdiyyələr mövcud vəziyyəti müstəqil təhlil etməli və qərar qəbul etməlidir. Bundan əlavə, xüsusi klaster müxtəlif inkişaf istiqamətlərin əlaqələndirilməsi əsasında fəaliyyət göstərə bilər. Klaster strukturunun yaradılmasında məcburi hal, bu klasterə yönəldilmiş elmi, layihə-konstruktor işləmələrinin mövcudluğu və innovasiyanın inkişafı hesab edilir.

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, klasterə universal tərif vermək çətinidir. Bununla əlaqədar olaraq mənzil fondunun bərpasına yönəlmış klasterin tərifinin dəqiqləşdirilməsini təklif edirik: klaster - sinergetik effektdə malik olan və mənzil fondunun bərpasına yönəlmış vahid strategiyalı, coğrafi cəhətdən lokallaşdırılmış və qarşılıqlı əlaqədar müəssisələrin sistemidir. Bu tərifdə vurğulanır ki, mənzil fondunun bərpası sferası təşkilatlarının qruplaşdırılması üçün onların coğrafi cəhətdən lokallaşdırılması xarakterikdir ki, bu da digər sahələrdə yoxdur. Yuxarıda biz 7 klaster strategiyasını sadaladıq ki, bunların da əsasında klasterə daxil olan müəssisələr öz fəaliyyətlərini tənzimləyə bilərlər. Bizim fikrimizcə, klasterin digər mühüm xüsusiyyəti - əmtəənin (xidmətin) və ya klasterə daxil olan təşkilatın üstünlük alması üçün mənbə sayılan sinergetik effektdir.

Son on beş il ərzində, klaster yanaşması iqtisadi artımın yeni konsepsiyası oldu. Müxtəlif ölkələrdə və regionlarda iqtisadiyyatın inkişafı üçün klasterlər nəzəriyyəsindən və onun elementlərindən istifadə edirlər.

Mənzil fondunun təkrar istehsalı sahəsində klaster yanaşma zamanı bələdiyyə qurumu aşağıdakı üstünlükləri əldə edə bilər:

1. Mənzil fondunun təkrar istehsalı sahəsində iştirak edən idarə şirkətləri, podratçılar və digər təşkilatlar tərəfindən bələdiyyə iqtisadiyyatının inkişafına, göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, innovasiyaların tətbiqinin stimullaşdırılmasına yönəldilmiş yenilik-

lərin tətbiqi.

2. Klaster iştirakçılarının uzunmüddətli əməkdaşlıq planları.
3. Mənzil fondunun təkrar istehsalı prosesində təkcə mənzil-kommunal kompleksi müəssisələrinin deyil, həm də ixtisaslaşdırılmış təhsil və elmi-tədqiqat institutlarının, konsalting xidmətlərinin, ərazi idarəetmə orqanlarının və s. geniş iştirakı.
4. Mütəxəssislərin daim hazırlanması və yenidən hazırlanmasını həyata keçirməyə imkan verən təhsil mühitinin formalaşması.
5. Risklərin azaldılması və prosesin bütün iştirakçılarının işlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilən idarə şirkətləri, podratçılar, banklar, sığorta şirkətləri birləşdirən səmərəli informasiya mühitinin formalaşması.
6. Sahibkarların əməkdaşlığı üçün, onların fəaliyyətinin artırılması və rəqabət üstünlüklərinin gücləndirilməsi məqsədi ilə şərait yaradılması.
7. Mənzil fondunun təkrar istehsalı sferasında məşğul olan subyektlərin maraqlarının konkret ərazi qarşısında duran vəzifələrlə, xüsusilə də həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması vəzifəsi ilə koordinasiyası.
8. Kiçik və orta biznesin inkişafı və dəstəklənməsi, klaster iştirakçılarının texniki səviyyəsinin uyğunlaşdırılması hesabına onun iri sahibkarlarla səmərəli qarşılıqlı təsiri.
9. Klaster iştirakçılarının özünün inkişafı və səlahiyyət səviyyəsinin artırılması vasitəsilə tərəfdaşlar və rəqibləri arasında münasibətlərin yeni səviyyəsinə keçid.
10. Logistikada, mühəndislikdə, informasiya texnologiyalarında, keyfiyyət menecmentində yanaşmaların sinergiyasının və uyğunlaşdırılmasının effekti hesabına göstərilən xidmətlərin xərclərinin azaldılması və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Лаврикова Ю.Г. Стратегия развития социально-ориентированных производств в экономическом пространстве крупнейшего города / Ю.Г. Лаврикова. - Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН, 2008. - 45 с.
2. Рянский Ф.Н. Фрактальная теория пространственно-временных размерностей: естественные предпосылки и общественные последствия // Фракталы и циклы развития систем. - Томск: ИОМ СО РАН, 2001. - 231 с.
3. Шадрин А.И. Теоретико-методологические особенности новой институциональной экономической теории // Вопросы экономики. 2003. №1.
4. Шиндина Т.А. Организация взаимоотношений в строительном комплексе: кластерная основа хозяйствования: монография / Т.А.Шиндина. - Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2007. - 342 с.
5. Марков Л.С. Экономические кластеры: понятия и характерные черты / Л.С. Марков // Актуальные проблемы социально-экономического развития: взгляд молодых ученых: сб. науч. тр. / под ред. В.Е. Селиверстова, В.М. Марковой, Е.С. Гвоздевой. Новосибирск: ИЭОПП РАН, 2005. С. 102-123.
6. Ульянова О.Ю. Развитие жилищной системы в региональной инфраструктуре: инновации, инвестиции и культура: монография / О.Ю. Ульянова. - Волгоград. Изд-во Волгогр. гос. ун-та, 2008. - 414 с.
7. Баженов С.И. Кластерный подход к развитию жилищно-коммунального хозяйства региона // Экономика региона, 2012, № 1. С. 270 – 275.
8. Асаул А.Н. Реконструкция и реставрация объектов недвижимости / А.Н. Асаул, Ю.Н.Казаков, В. И. Ипанов. - СПб: Гуманистика, 2005. - 320 с.
9. Воронин В.А. Теория и методология стратегического управления инвестиционно-строительным комплексом региона в условиях конкурентной среды: диссертация кандидата экономических наук / А.В. Воронин. - СПб., 2008. - 235 с.

*Əhmədov M.M. i.f.d., dos.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

MƏNZİL FONDUNUN TƏKRAR İSTEHSALI MEXANİZMİNİN FORMALAŞDIRILMASINA KLAS TER YANAŞMASI

Məqalədə mənzil fondunun təkrar istehsalının tənzimləmə metodlarının təsnifatı dəqiqləşdirilmiş, müasir şəraitdə klasterlərin təyinatı və formalaşdırılması xüsusiyyətləri araşdırılmış, mənzil klasterin formalaşmasının səciyyəvi cəhətləri üzə çıxarılmışdır. Bələdiyyə səviyyəsində mənzil fondunun təkrar istehsalı sferasında klaster yanaşmasının prinsipləri və inkişaf istiqamətləri tədqiq edilmişdir.

*Ахмедов М.М. д.ф.э.н., доц.
Азербайджанский Государственный Экономический Университет*

P E 3 Ю М E

КЛАСТЕРНЫЙ ПОДХОД К ФОРМИРОВАНИЮ МЕХАНИЗМА ВОСПРОИЗВОДСТВА ЖИЛИЩНОГО ФОНДА

В статье уточнена классификация методов регулирования воспроизводства жилищного фонда, исследованы назначения и особенности формирования кластеров в современных условиях, выявлены характерные черты формирования жилищных кластеров. Исследованы принципы и направления развития кластерного подхода в сфере воспроизводства жилищного фонда на муниципальном уровне.

*Ahmədov M.M. Ph.D. in econ., assis. prof.
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

THE CLUSTER APPROACH TO THE FORMATION OF THE MECHANISM OF REPRODUCTION OF THE HOUSING FUND

In an article were clarifying the classification of regulation methods of reproduction of the housing stock, studied the features of appointment and the formation of clusters in modern conditions, were found the characteristic features of housing cluster formation. At the municipal level in the area of the reproduction of housing fund were studied principles and directions of development of the cluster approach.

*Əliyev R.T. i.f.d., dos.
Mahmudova S.F. böyük elmi işçi
AMEA İqtisadiyyat İnstitutu*

UOT - 338

EMAL SƏNAYESİNİN İNKİŞAFININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ YAXŞILAŞDIRILMASI YOLLARI

Açar sözlər: emal sənayesi, mövcud vəziyyət, təhlil, struktur, inkişaf, yaxşılaşdırma.

Ключевые слова: перерабатывающая промышленность, современное состояние, анализ, структура, развитие, улучшение.

Key words: processing industry, current state, analysis, structure, development, improvement.

Əhalinin gündəlik tələbat mallarına, məişət texnikasına, istehsal sahələrinin maşın və avadanlıqlara, yanacaq və enerjiyə, təsərrüfat mallarına və s. olan və artan tələbatının ödənilməsində emal sənayesinin, xüsusilə də onun qida, toxuculuq, geyim, neft emalı, kimya, maşın və avadanlıq, avtomobil və qoşqu, elektrik enerjisi istehsalı ilə məşğul olan sahələrinin xüsusi rolu vardır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, ölkənin idxaldan asılılığının azaldılmasında emal sənayesinin inkişafı mühüm rol oynayır və ona görə də bu sənaye sahəsinin inkişafı daim diqqət mərkəzində olmalıdır.

Son illər aparılan iqtisadi islahatlar bütövlükdə Azərbaycan sənayesinin, o cümlədən emal sənayesinin, sürətli inkişafı üçün imkan və zəmin yaratmışdır. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, emal sənayesinin inkişafının müasir səviyyəsi, onun strukturu ölkədə mövcud olan potensialla müqayisədə qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Bununla yanaşı, təhlil göstərir ki, bu sənaye sahəsinin inkişafı üçün ölkəmizdə potensial imkanlar mövcuddur. Bu imkanlardan səmərəli istifadə edilməsi üçün təhlillərin aparılmasına və müvafiq tədbirlərin reallaşdırılmasına ehtiyac vardır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının neft amilindən asılılığının azaldılması üçün son illər qeyri-neft sektorunun, xüsusilə də emal sənayesi sahələrinin, inkişafına xüsusi önəm verilir. Ancaq həyata keçirilən tədbirlər emal sənayesi sahələrinin inkişafında müəyyən irəliləyişə imkan versə də, əsaslı dəyişiklik baş verməmişdir.

Cədvəl 1-də Azərbaycanın emal sənayesi müəssisələrinin işinin əsas göstəricilərinin dinamikaı verilmişdir.

Cədvəl 1.

Azərbaycanın emal sənayesi müəssisələrinin işinin əsas göstəriciləri [2, səh.106-107, 3, səh.105-106]

	İllər						
	2005	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, cəmi	2010	2103	1909	1791	1795	1764	1762
o cümlədən:							
dövlət	284	213	191	169	163	154	149
qeyri-dövlət	1726	1890	1718	1622	1632	1610	1613
Sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeydə alınmış fərdi sahibkarların sayı, nəfər	6867	8645	9644	10944	12579	12948	14559

Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) həcmi, müvafiq illərin cari qiymətləri ilə, milyon manat	3073	4830	5736	6392	7032	7244	8072
Sənaye məhsulunun fiziki həcm indeksi, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	116,0	92,3	109,4	107,1	105,4	105,8	102,2
Ölkədə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun ümumi həcmində sahənin payı, faizlə	25,9	17,3	15,9	14,3	15,3	16,5	20,2
Ölkə sənayesinin qeyri-dövlət sektorunda sahənin qeyri-dövlət sektorunun payı, faizlə	27,6	14,96	14,0	11,8	15,0	15,4	18,1
İşləyənlərin orta siyahı sayı, min nəfər	101,6	98,5	94,7	89,3	90,8	101,5	105,2
əvvəlki ilə nisbətən faizlə	102,0	90,4	96,1	94,3	101,7	111,8	103,6
Sənayedə məşğul olanların ümumi sayında sahə işçilərinin payı, faizlə	52,6	51,2	52,1	50,6	50,2	51,5	53,3
Bir işçinin orta aylıq əmək haqqı, manat	115,9	267,5	312,9	345,7	388,1	421,8	473,4
İlin sonuna əsas fondların mövcudluğu, milyon manat	3126	4141	4791	5174	5623	5977	7344
əvvəlki ilə nisbətən faizlə	103,7	109,7	104,3	107,1	110,8	107,1	122,1
Əsas kapitala investisiyalar, milyon manat	115,8	354,2	510,2	847,9	861,2	888,9	644,6
Sənaye sektoruna yönəldilən investisiyaların ümumi həcmində sahəyə qoyulan investisiyaların payı, faizlə	2,8	11,0	11,9	15,8	14,2	11,9	8,4
Sənaye məhsulu istehsalçılarının qiymət indeksi, əvvəlki ilə nisbətən faizlə	105,9	95,4	105,1	109,7	101,3	102,0	115,7

Cədvəldən göründüyü kimi, 2009-cu ildə fəaliyyət göstərən emal sənayesi müəssisələrinin sayı 2005-ci ilə müqayisədə 93 vahid artsa da sonrakı illərdə ilbəil azalma (2012-ci 2011-ci ilə müqayisədə 4 vahid artım istisna olmaqla) baş vermişdir. Belə ki, 2009-cu ildə bu sənaye sahəsinə aid olan müəssisələrin sayı 2103 vahid təşkil etdiyi halda, 2010-cu ildə azalaraq 1909, 2011-ci ildə-1791, 2012-ci ildə-1795, 2013-cü ildə-1764 və 2014-cü ildə-1762 vahidə enmişdir. Başqa sözlə, son altı ildə fəaliyyət göstərən emal sənayesi müəssisələrinin sayı 16,2% azalmışdır.

Oxşar meyl həm dövlət, həm də qeyri-dövlət sektoruna daxil olan emal sənayesi müəssisələrinə aiddir: 2014-cü ildə dövlət sektoruna daxil olan və fəaliyyət göstərən emal sənayesi müəssisələrinin sayı 2005-ci ilə müqayisədə 52,5%, 2009-cu ilə müqayisədə isə-30,1% azalmışdır. Müqayisə edilən illərdə qeyri-dövlət sektoruna daxil olan emal sənayesi müəssisələrinin sayı isə, müvafiq olaraq, 6,7% və 14,7% azalmışdır.

Azərbaycanda emal sənayesi müəssisələri ilə yanaşı, fərdi sahibkarlar da oxşar sənaye məhsullarının istehsalı ilə məşğul olurlar və onların sayında ilbəil artım müşahidə olunur: 2005-ci ildə bu sahədə fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarların sayı 6867 nəfər təşkil etdiyi halda, onların sayı 2009-cu ildə 8645, 2010-cu ildə-9644, 2011-ci ildə-10944, 2012-ci ildə-12579, 2013-ci ildə-12948 və 2014-cü ildə-14559 nəfərə çatmışdır. Başqa sözlə, 2014-cü ildə emal sənayesi məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan fərdi sahibkarların sayı 2005-ci ilə müqayisədə 2,1 dəfə artmışdır.

Nəzərdən keçirilən illərdə fəaliyyət göstərən emal sənayesi müəssisələrinin sayının azalmasına baxmayaraq, istehsal edilən məhsulların (yerinə yetirilən işlərin və xidmətlərin) həcmində ilbəil artım baş vermişdir. Belə ki, 2005-ci ildə istehsal edilən emal sənayesi məhsullarının həcmi 3073milyon manat, 2009-cu ildə-4830, 2010-cu ildə-5736, 2011-ci ildə-

6392, 2012-ci ildə-7032 və 2013-cü ildə-7244 və 2014-cü ildə-8072 milyon manat təşkil etmişdir, başqa sözlə, 2014-cü ildə 2005-ci illə müqayisədə 2,6 dəfə artmışdır. 2010-cu ildə emal sənayesi məhsullarının fiziki həcm indeksi 2009-cu illə müqayisədə 109,4%, 2011-ci ildə 2010-cu illə müqayisədə-107,1%, 2012-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə-105,4%, 2013-cü ildə -105,8% və 2014-cü ildə-102,2 % artmışdır.

Təhlil göstərir ki, ölkədə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun ümumi həcmində emal sənayesi məhsullarının payı çox aşağıdır və 2005-2009-cu illər ərzində azalmağa doğru meyl etmişdir. Belə ki, 2005-ci ildə ölkədə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun ümumi həcmində emal sənayesi məhsullarının payı 25,9% təşkil etdiyi halda bu göstərici 2009-cu ildə 17,3%-ə, 2010-cu ildə-15,9%-ə, 2011-ci ildə-14,3%-ə enmişdir. 2012, 2013 və 2014-cü illərdə bütövlükdə ölkədə istehsal olunan sənaye məhsullarının həcmi əvvəlki ilə nisbətən azalması (müvafiq olaraq 34565 milyon manat, 33898 milyon manat və 32110 milyon manat), həmin illərdə emal sənayesi məhsullarının həcmi isə artması sayəsində (müvafiq olaraq 7031,8 milyon manat, 7243,8 milyon manat və 8071,6 milyon manat) [2, səh.29; 3, səh.29] qeyd edilən illərdə ölkədə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun ümumi həcmində emal sənayesi məhsullarının payı artmışdır: 2012-ci ildə bu göstərici 15,3%-ə, 2013-cü ildə-16,5%-ə, 2014-cü ildə-20,2%-ə bərabər olmuşdur.

Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar qeyri-dövlət sektorunun inkişafı üçün imkan və zəmin yaratmışdır. Nəticədə sənaye istehsalının ümumi həcmində qeyri-dövlət sektorunun payı 2005-2013-cü illərdə artmağa doğru meyl etmiş və 2013-cü ildə 81,1% təşkil etmişdir [2, səh.37]. Ancaq bu göstəricinin həcmi 2014-cü ildə azalaraq 79,0%-ə enmişdir [3, səh.37]. Buna rəğmən, ölkə sənayesinin qeyri-dövlət sektorunda emal sənayesinin qeyri-dövlət sektorunun payı 2005-2011-ci illərdə ilbəil azalmağa, sonrakı illərdə artmağa doğru meyli etmişdir. Belə ki, 2005-ci ildə bu göstəricinin səviyyəsi 27,6% təşkil etdiyi halda 2009-cu ildə-14,96%-ə, 2010-cu ildə-14,0%-ə və 2011-ci ildə-11,8%-ə enmiş, ancaq 2012-ci ildə 15,0%-ə, 2013-cü ildə-15,4%-ə və 2014-cü ildə-18,1%-ə yüksəlmişdir.

Elm və texnikanın, texnologiyanın sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövrdə istehsalın həcmi artmasında işçilərin say amili ikinci plana keçsə də, hər halda hələ də texniki-texnoloji yeniliklərin zəif tətbiq edildiyi emal sənaye müəssisələrində öz təsirini ümumi şəkildə saxlamaqdadır. Bu nöqtəyi nəzərdən emal sənayesi müəssisələrində çalışan işçilərin sayının dinamikaşının təhlilinə də ehtiyac vardır. Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, 2005-2011-ci illər ərzində bu sənaye sahəsində istehsal edilən məhsulların (yerinə yetirilən işlərin, xidmətlərin) həcmi artması müqabilində fəaliyyət göstərən işçilərin sayı ilbəil azalmağa doğru meyl etmiş və 2005-ci ildəki 101,6 min nəfərdən 2011-ci ildə 89,3 min nəfərə qədər azalmışdır. 2012-ci ildən etibarən işçilərin sayında artım baş vermişdir: həmin ildə bu göstərici əvvəlki illə müqayisədə 1,7% artaraq 90,8 min nəfərə, 2013-cü ildə əvvəlki illə müqayisədə 11,8% artaraq 101,5 min nəfərə və 2014-cü ildə əvvəlki illə müqayisədə 3,6% artaraq 105,2 min nəfərə çatmışdır.

Ölkədə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun ümumi həcmində emal sənayesinin payının az olmasına rəğmən, ümumilikdə ölkə sənayesində məşğul olanların yarısından çoxu emal sənayesi müəssisələrində çalışır. Belə ki, 2005-ci ildə ümumilikdə ölkə sənayesində məşğul olanların 52,6%-i, 2009-cu ildə-51,2%-i, 2010-cu ildə-52,1%-i, 2011-ci ildə-50,6%-i, 2012-ci ildə-50,2%-i, 2013-cü ildə-51,5%-i və 2014-cü ildə-53,3%-i emal sənayesinin payına düşür. Bu emal sənayesi müəssisələrində əmək məhsuldarlığının səviyyəsinin ümumilikdə ölkə sənayesində əmək məhsuldarlığının səviyyəsindən xeyli aşağı olmasının nəticəsidir.

Məlumdur ki, istehsal prosesinin son nəticəsi, digər amillərlə yanaşı və xüsusilə də istehsal prosesinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması səviyyəsinin aşağı olduğu müəssisələrdə, işçinin maddi marağının təmin edilməsi səviyyəsindən də asılıdır. Bir qayda olaraq, əmək haqqının səviyyəsinin aşağı olduğu, maddi marağının təmin edilmədiyi sahələrdə çalışan işçilər istehsalın son nəticəsində kifayət qədər maraqlı olmadıqlarından öz potensiallarından tam istifadə etmirlər. Ona görə də, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, istehsalın səmərə-

rəliliyinin artırılması üçün işçilərin istehsalın son nəticəsinə olan marağının artması istiqamətində müvafiq tədbirlərin görülməsinə ehtiyac vardır. Bu istiqamətdə həyata keçiriləcək ən təsirli tədbir əmək haqqının səviyyəsinin istehsalın son nəticəsi ilə birbaşa əlaqələndirilməsidir. Təhlil göstərir ki, son illər bütövlükdə emal sənayesi müəssisələrində çalışan işçilərin orta aylıq əmək haqqı artmağa doğru meyl etmiş və 2005-ci ildə 115,9 manat, 2009-cu ildə 267,5, 2010-cu ildə 312,9, 2011-ci ildə 345,7, 2012-ci ildə 388,1, 2013-cü ildə 421,8, 2014-cü ildə 473,4 manat təşkil etmişdir. Ancaq emal sənayesinin bir sıra sahələrində işçilərin orta aylıq əmək haqqının səviyyəsi sahə üzrə müvafiq göstəricidən xeyli aşağıdır. Belə ki, 2014-cü ildə zərgərlik məmulatları, musiqi alətləri, idman malları və tibb avadanlığı istehsal edən müəssisələrdə bu göstərici 231,1, toxuculuq sənayesi müəssisələrində 271,8, avtomobil və qoşqu istehsalı ilə məşğul olan sahələrdə 287,0, mebel istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrdə 326,5, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahələrində 331,5 manata və s. bərabər olmuşdur.

Məhsul istehsalında əsas fondlar, xüsusilə də onun aktiv hissəsi mühüm rol oynayır. Ona görə də hər bir müəssisə daim öz əsas fondlarının artırılmasına, mövcud əsas fondların yeniləri, daha mütərəqqiləri ilə əvəz edilməsinə çalışır. Təhlil göstərir ki, 2005-2014-cü illər ərzində emal sənayesi müəssisələrinin əsas fondlarının həcmi artmağa doğru meyl etmişdir: 2005-ci ildə emal sənayesi müəssisələrinin əsas fondlarının həcmi 3126 milyon manat, 2009-cu ildə 4141, 2010-cu ildə 4791, 2011-ci ildə 5174, 2012-ci ildə 5623, 2013-cü ildə 5977 və 2014-cü ildə 7344 milyon manat olmuşdur. Başqa sözlə, 2014-cü ildə emal sənayesi müəssisələrinin əsas fondlarının həcmi 2005-ci illə müqayisədə 2,3 dəfə artmışdır.

Təbidir ki, əsas fondların yenilənməsi əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmindən bilavasitə asılıdır. 2005-2013-cü illər ərzində emal sənayesi müəssisələrinin əsas kapitalına yönəldilən investisiyaların həcmi ilbəil artmağa doğru meyl etsə də, 2014-cü ildə azalma baş vermişdir. Buna baxmayaraq, 2014-cü ildə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmi 2005-ci illə müqayisədə 5,6 dəfə artmışdır.

Son illər ölkə iqtisadiyyatının neft amilindən asılılığının azaldılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin gözlənilən nəticəni verməməsinin səbəblərindən biri, qeyri-neft sektoruna, o cümlədən emal sənayesinə yönəldilən investisiyaların həcmi azlığı ilə əlaqədardır. Belə ki, 2005-ci ildə ölkə sənayesinə yönəldilən investisiyaların ümumi həcmində emal sənayesinə yönəldilən investisiyaların payı cəmi, 2,8%, 2009-cu ildə 11,0%, 2010-cu ildə 11,9%, 2011-ci ildə 15,8%, 2012-ci ildə 14,2%, 2013-cü ildə 11,9% və 2014-cü ildə 8,4% təşkil etmişdir. Təbiidir ki, bu yanaşma ilə qeyri-neft sektorunun, o cümlədən emal sənayesinin sürətli inkişafına nail olmaq mümkün deyildir.

2005-2013-cü illər ərzində emal sənayesi məhsulu istehsalçılarının qiymət indeksi sabit olmamış, artıb azalmalarla müşayiət olunmuşdur. 2005-ci ildə bu göstərici əvvəlki illə müqayisədə 5,9% artmış, 2009-cu ildə 5,6% azalmış, 2010-cu ildə 5,1%, 2011-ci ildə 9,7%, 2012-ci ildə 1,3%, 2013-cü ildə 2,0% və 2014-cü ildə 15,7% artmışdır.

Hal-hazırda Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi emal sənayesinin tərkibində 23 sahəni fərqləndirir. 2005-2014-cü illər ərzində bütövlükdə emal sənayesində istehsal olunan məhsulların (yerinə yetirilən işlərin, xidmətlərin) 2/3 hissəsindən çoxu qida və neft məhsulları istehsalının payına düşür: 2005-ci ildə emal sənayesinin ümumi məhsulunda qida məhsulları istehsalının payı 35,6%, 2014-cü ildə 32,2% (birinci yer); neft məhsulları istehsalının payı müvafiq olaraq, 27,2% və 35,6% (ikinci yer) təşkil etmişdir [2, səh.106,107, 121; 3, səh.-105,107,120]. Qeyd etmək lazımdır ki, nəzərdən keçirilən müddətdə hər iki sahədə istehsal olunan məhsulların emal sənayesinin ümumi məhsulundakı payı, illər üzrə cüzi dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Emal sənayesinə daxil olan digər sahələr üzrə istehsal edilən məhsulların (yerinə yetirilən işlərin və xidmətlərin) emal sənayesinin ümumi məhsulunda xüsusi çəkisi olduqca azdır. Belə ki, 2014-cü ildə tikinti materialları istehsalının emal sənayesinin ümumi məhsulunda payı 6,2%; metallurgiya sənayesi məhsullarının payı 3,5%; kimya sənayesi məhsullarının payı

3,1%; elektrik avadanlıqları istehsalının payı-2,0%;maşın və avadanlıqlardan başqa hazır məmulatların payı-1,6%; avtomobil və qoşquların istehsalının payı-1,0%; rezin və plastmas məmulatlarının payı-0,9%; kompüter və digər elektron avadanlıqlarının payı-0,8%; geyim istehsalının payı-0,7%; toxuculuq sənayesi məhsullarının payı-0,6%; mebellərin istehsalının payı-0,5%; poliqrafiya, kağız və kardonun hər birinin istehsalının payı-0,4%; tütün məhsullarının payı-0,3%, ağac emalı və ağacdən məmulatların, dəridən məmulatların və ayaqqabıların hər birinin istehsalının payı-0.24%; sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalının payı-0,2%; zərgərlik, musiqi, idman və tibb avadanlıqlarının istehsalının payı-0.8%; əczaçılıq məhsullarının payı - 0,03% təşkil etmişdir [3, səh.105-142].

Aparılan təhlillər aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

- bütövlükdə ölkə sənayesində məşğul olanların yarısından çoxunun emal sənayesi müəssisələrində çalışmasına rəğmən, ölkədə istehsal olunmuş sənaye məhsulunun ümumi həcmində bu sənaye məhsullarının payı çox aşağıdır;

- ölkə sənayesinin qeyri-dövlət sektorunda emal sənayesinin qeyri-dövlət sektorunun payı xeyli aşağıdır;

- son illər ərzində emal sənayesi müəssisələrinin əsas kapitalına yönəldilən investisiyaların həcmninə ilbəil artmasına baxmayaraq, ölkə sənayesinə yönəldilən investisiyaların ümumi həcmində bu sənaye sahəsinə yönəldilən investisiyaların payı olduqca azdır. Bununla yanaşı, emal sənayesinə yönəldilən investisiyalar bu sahədə kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə gətirib çıxarmamışdır;

- emal sənayesində istehsal olunan məhsulların (yerinə yetirilən işlərin, xidmətlərin) 2/3 hissəsindən çoxu qida və neft məhsulları istehsalının payına düşür. Bu sənaye sahəsinə daxil olan digər sahələr üzrə istehsal edilən məhsulların (yerinə yetirilən işlərin və xidmətlərin) emal sənayesinin ümumi məhsulunda xüsusi çəkisi olduqca azdır;

- emal sənayesi sahələrinin, xüsusilə də, kimya və metallurgiya sənayələrinin;

- toxuculuq, geyim, tikinti materialları, mebel, tütün, dəri, dəridən məmulatların istehsalı sahəsində Azərbaycanda kifayət qədər potensial imkanlar vardır.

Fikrimizcə, emal sənayesi sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi üçün aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı:

- emal sənayesi sahələrinə, xüsusilə də, kimya, metallurgiya və toxuculuq sənayesi, kompüter və digər elektron avadanlıqlarının, avtomobil və qoşquların, maşın və avadanlıqların istehsalı sahələrinə ayrılan investisiyaların həcmnin artırılması, bu investisiyaların əsasən yeni texnika və texnologiyaların alınmasına yönəldilməsi;

- qida və tütün məhsullarının, ağacdən məmulatların, mebellərin istehsalı üçün regionlarda mövcud olan potensiallardan daha səmərəli istifadə etmək məqsədi ilə bu sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq strukturlarına əlverişli şəraitin yaradılması, onların fəaliyyətinə əsassız, kənar müdaxilələrin tamamilə aradan qaldırılması. Qeyd edilən sahələrdə yeni istehsal müəssisələri açan sahibkarlara güzəştli şərtlərlə uzun müddətli kreditlərin verilməsi;

- mal sənayesi müəssisələrinin, xüsusilə də, qida, geyim, mebel, dəri məmulatları, tikinti materialları istehsal edən müəssisələrin, xarici rəqabətdən qorunması, onların rəqabətqabiliyyətinin artırılması məqsədi ilə müvafiq gömrük siyasətinin yürüdülməsi;

- respublikamızın regionlarında yüksək, qabaqcıl texnologiya əsasında emal sənayesi müəssisələrinin yaradılması məqsədi ilə xarici investorların cəlb edilməsi, onlara uzun müddətli vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. ADSK, Bakı, 2014.
2. Azərbaycan sənayesi. Statistik məcmuə. ADSK, Bakı, 2014.
3. Azərbaycan sənayesi. Statistik məcmuə. ADSK, Bakı, 2015.

*Əliyev R.T. i.f.d., dos.
Mahmudova S.F. böyük elmi işçi
AMEA İqtisadiyyat İnstitutu*

X Ü L A S Ə

EMAL SƏNAYESİNİN İNKİŞAFININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ YAXŞILAŞDIRILMASI YOLLARI

Məqalədə Azərbaycanın emal sənayesinin inkişafının mövcud vəziyyəti təhlil edilir. Məqalədə, həmçinin emal sənayesində istehsal olunan məhsulların (yerinə yetirilən işlərin və xidmətlərin) sahə strukturu, onun inkişaf meylləri araşdırılır, müvafiq nəticələr çıxarılır, bu sənaye sahəsinin inkişafına imkan və zəmin yarada biləcək konkret təklif və tövsiyələr irəli sürülür.

*Алиев Р.Т. д.ф.э.н., доц.
Махмудова С.Ф. ст.н.с.
Институт Экономики НАНА*

P E 3 I O M E

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПУТИ УЛУЧШЕНИЯ РАЗВИТИЯ ПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

В статье анализируется современное состояние развития перерабатывающей промышленности. В статье также рассматриваются отраслевая структура произведенной продукции (выполненных работ и услуг) в перерабатывающей промышленности, тенденции ее развития; приводятся соответствующие выводы, выдвигаются конкретные предложения и рекомендации, способствующие развитию данной отрасли промышленности.

*Aliyev R.T. Ph.D. in econ., assis. prof.,
Makhmudova S.F. senior researcher
Institute of Economy of ANAS*

S U M M A R Y

CURRENT STATE AND WAYS OF IMPROVEMENT OF DEVELOPMENT PROCESSING INDUSTRY

In article the current state of development of processing industry is analyzed. In article are also considered branch structure of the made production (the performed works and services) in processing industry, a tendency of its development; the corresponding conclusions are given, the specific proposals and recommendations promoting development of this industry are made.

*Hacıyeva L.A. i.f.d., dos.,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
İsgəndərova A.V. i.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT - 339.13

MARKETİNG TƏDQİQATLARINDA FOKUS-QRUPLARIN TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: marketing tədqiqatları, keyfiyyət metodları, fokus-qrup, moderator.

Ключевые слова: маркетинговые исследования, качественные методы, фокус-группа, модератор.

Key words: marketing research, quality methods, focus-group, moderator.

Dəyişkən bazar şəraitində müəssisə və təşkilatların marketing fəaliyyətinin səmərəliliyi vaxtında, obyektiv və hərtərəfli aparılan marketing tədqiqatları ilə müəyyən olunur. Bildiyimiz kimi, marketing tədqiqatları - “marketing fəaliyyətində meydana çıxan problemlərin həlli məqsədilə tələb olunan informasiyaların toplanması, ümumiləşdirilməsi, əks etdirilməsi, təhlil olunması və tövsiyələrin çıxarılması prosesidir” [1,2]. Zəruri informasiyanın toplanması üçün keyfiyyət və kəmiyyət metodlarından istifadə olunur. Tədqiqatın əsas məqsədi keyfiyyət metodlarına aid olan fokus-qrup metodunun tətbiqi xüsusiyyətlərini, metodun üstün və zəif cəhətlərini araşdırmaq və fokus-qrupa daxil olan respondentlərin rollarını müəyyən etməkdir.

Fokus-qrup – strukturlaşdırılmamış müsahibədir, bu müsahibəni xüsusi hazırlanmış aparıcı (moderator) müstəqil tərzdə kiçik respondent qrupundan alır. Moderator diskussiyaların istiqamətini müəyyən edir. Fokus-qrupun keçirilməsinin əsas ideyası – tədqiqatçıni maraqlandıran mövzu haqqında müəyyən məqsəd bazarını təmsil edən istehlakçı qrupunun fikirlərinin öyrənilməsidir. Metodun dəyəri ondan ibarətdir ki, sərbəst söhbət zamanı maraqlı ideyalar əldə etmək olur. Fokus-qruplar dörd əsas xüsusiyyətlərə malikdir:

- onlar insanları aktiv fəaliyyətə cəlb edirlər;
- qruplara daxil olan insanlar ümumi maraq və ya ümumi təcrübəyə malikdirlər;
- onlar daha keyfiyyətli məlumatlar təqdim edirlər;
- müzakirələr elə bir istiqamətə yönəldilir ki, baş verənlər daha aydın başa düşülsün.

Ümumiyyətlə, fokus-qrupların istifadəsinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır [3]:

- istehsal olunan məhsulların, onların dizaynı və qablaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri haqqında yeni ideyaların əldə olunması;

- istehlakçıların söz bazasının öyrənilməsi, bu növ informasiya reklam kampaniyasının keçirilməsində, anketlərin suallarının tərtib olunmasında istifadə oluna bilər;

- istehlakçıların tələbatları və ehtiyaclarının, alış motivlərinin, tədqiqat obyekti olan məhsula münasibətlərinin öyrənilməsi;

- kəmiyyət tədqiqatı zamanı əldə olunan məlumatların daha yaxşı dərk edilməsi;

- reklamın müəyyən növlərinə olan emosional və davranış reaksiyaların tədqiqi.

Fokus-qrupların üzvləri. Fokus-qruplar adətən 8-12 nəfərdən ibarət olur. Onlar hər bir üzvün müzakirə edilən problem barədə fikrini söyləmək imkanı yaratmaq üçün kompakt, eyni zamanda da qrup daxilində qarşılıqlı əlaqəni və insanların müxtəlif təcrübələrə malik olmasını təmin etmək üçün kifayət qədər böyük olmalıdır. Qruplar çox böyük olduqda müzakirələrin

gedişi ləngidilir, belə ki onun üzvlərinin bəziləri öz fikirlərini söyləməyə, diskussiyalara qoşulmağa cəhd etmirlər. Və əksinə, kiçik qruplarda fikir (ideya) qıtlığı yaranır. Fokus-grupları formalaşdırıldıqda müxtəlif regionların və ölkələrin mədəniyyətini və adət-ənənələrini nəzərə almaq lazımdır.

Maraq və təcrübə. Fokus-grup kifayət qədər eyni tərkibli olur, tədqiqatçı üçün bu çox mühüm məsələdir. Qrupun tərkibi homogenlik əsasında (yaşa, fəaliyyət növünə, ailə vəziyyətinə görə) tərtib edilir, qrupun iştirakçılarna isə xüsusi tələblər qoyulur. Adətən tədqiqatçılar və müştərilər fokus-grupların iştirakçıları üçün əsas meyarları birgə təyin edirlər. Məsələn üçün, insanların web-saytlara olan münasibətini öyrənən fokus-grupun iştirakçılarından yəqin ki, mütləq İnternetə daxil olmaq imkanı və İnternetdən müntəzəm olaraq istifadə etmək meyarı qoyulacaqdır. Əgər aparılan tədqiqatın əsas məqsədi məhsulun qablaşdırılması haqqında yeni ideyalar əldə etməkdirsə, onda fokus-grupa məhsulun əsas istifadəçiləri cəlb olunmalıdır.

İnformasiyanın dərinliyi. Fokus-gruplar keyfiyyət xarakterli məlumatlar təqdim edirlər. Bu məlumatlarda rəqəmlərə nisbətən sözlərə üstünlük verilir. Qrup iştirakçıları müzakirəyə toplaşır və qrupun moderatoru onların hər birinin fikirlərini açıqlamaq, müzakirə obyektinə olan münasibəti və hər bir iştirakçının şəxsi təcrübəsini aşkarlamaq məqsədilə diskussiyanın gedişini tənzimləmək üçün öz bacarığından istifadə edir.

Müzakirənin mövzusu. Respondentlərin fikirlərini müəyyən etmək məqsədilə fokus-gruplarda suallar ətraflı seçilir. Qrupun yığılmasından əvvəl diskussiyanın istiqamətləri müəyyənləşdirilir və moderator onlardan müzakirə zamanı nəyi əhatə etmək lazım olduğu haqqında yaddaş kitabçası kimi istifadə edir. İstiqamətlərin müəyyənləşdirilməsinə ətraflı yanaşma diskussiyanın məntiqi ardıcılığını və onun tədqiqatın mövzusunda cəmləndirilməsini təmin edir. Tematik istiqamətlər qrupun işinin əksidir. Bu iş adətən kuratorun giriş sözündən başlanır. O, görüşün məqsədini açıqlayır və işin gedişi zamanı nə gözlənilirdi barədə məlumat verir. İştirakçıları öz fikirlərini açıqlamağa həvəsləndirirlər. Müzakirənin qaydalarına görə iştirakçılar növbə ilə bir-birinin sözünü kəsmədən öz fikirlərini söyləməlidirlər ki, daha cazibəli fikirləri vaxtında qeyd etmək mümkün olsun. İştirakçılardan özlərini təqdim etmək və müzakirə edilən mövzu sahəsində təcrübələri barədə məlumat vermələri xahiş olunur. Belə başlanğıc iştirakçılar arasında ünsiyyətin yaranmasına və diskussiya zamanı öz fikirlərini çəkinmədən söyləmək üçün özlərini rahat hiss etmələrinə imkan verir. Suallar auditoriya qarşısına çıxarılır, diskussiyanın predmetinə hərtərəfli baxılır və mümkün qədər ümumi bir fikrə gəlmək üçün qrupun üzvləri öz fikirlərini söyləməyə, söylənilən fikirləri şərh etməyə dəvət edirlər.

Fokus-gruplardan nə vaxt istifadə etmək lazımdır. Fokus-gruplar öyrənilən predmetə olan münasibətin və hadisələrin inkişafını müəyyən etmək üçün yaradılır. – Nə üçün? – nə? – necə? – hansı tərzdə? suallarına cavab vermək lazım gəldikdə bu qrupların yaradılması daha səmərəlidir. Tədqiqatların gedişi zamanı onlardan üç istiqamət üzrə istifadə etmək olar [3, 4]:

- sərbəst üsul kimi: fokus-gruplar məlumatın toplanması üçün yeganə üsul və yeganə məlumatlar mənbəyi olduqda;

- sorğuya əlavə kimi: bu halda fokus-gruplar məlumatlardan alternativ toplanma vasitəsi kimi istifadə edilir. Adətən onlar müəyyən strukturlu sorğunun gedişi zamanı əhatə edilən sualların müəyyən edilməsi üçün kəmiyyət göstəricilərinin öyrənilməsi mərhələsindən qabaq istifadə edirlər;

- müxtəlif üsullar tətbiq edilməklə tədqiqatın bir hissəsi kimi: bu halda tədqiqatın gedişi zamanı bir-birindən asılı olmayan müxtəlif məlumat mənbələrindən istifadə edilir.

Fokus-qruplardan yeganə məlumat mənbəyi kimi istifadə edildikdə qarşıya qoyulan məqsədlər tədqiqi və ya diaqnostik xarakterli olurlar. Zərurət yarandıqda elə bir plan tətbiq etmək lazımdır ki, bu plana bir yox, bir neçə tədqiqat üsulları daxil edilmiş olsun.

Qruplarda aparılan müzakirələr yeni malların öyrənilməsi, yeni konsepsiyaların sınaqdan keçirilməsi və – əgər... nə olacaq? sualının aydınlaşdırılması üçün faydalıdır. Bu metod çox mütəşəkkil olur, belə ki müzakirənin iştirakçıları qrupun digər üzvləri tərəfindən qaldırılan məsələləri anlama bilirlər. Qaldırılan məsələlərin mahiyyəti anlaşılan yerdə isə müxtəlif fikirlər söylənilir, ideyalar yaranır. Fərdi müsahibə zamanı belə nəticə alınmır. Bu qruplarda bir iştirakçının ideyası digər iştirakçıya çox asan çatır və bu ideya ətrafında ümumi razılıq əldə olunana qədər mübahisə və müzakirələr edilir. Bir qayda olaraq fokus-qruplar aşağıdakı hallarda tətbiq olunurlar:

- ən mürəkkəb prosesləri əvvəlcədən aydınlaşdırmaq üçün, misal üçün alış-verişin çətin anlaşıldığı zamanı;
- alış-verişə bir-biri ilə sıx bağlı olan kompleks motivlərin təsiri zamanı müştərinin ehtiyacını müəyyən etmək üçün;
- mallardan istifadə edilməsini müəyyən etmək üçün;
- yeni malları yoxlamaq üçün, xüsusilə onları insanlara nümayiş etdirmək lazım olduqda;
- əyani stimullar vasitəsilə konsepsiyanın öyrənilməsi üçün;
- müştərilərin, heyətin və ya istehsalçıların qənaətləndirici faktorlarının öyrənilməsi və dəqiqləşdirilməsi üçün;
- brendin qəbul edilməsinin və onunla bağlı servis elementlərinin öyrənilməsi üçün.

Tədqiqatın fokus-qrupların köməyi ilə və yaxud ətraflı fərdi sorğular vasitəsi ilə yerinə yetirilməsi barədə qərar bir neçə amilə əsaslanır. Fokus-qruplardan istifadə etmək hər saat əlverişli olmur, belə ki, coğrafi amil qrup iştirakçılarının toplanmasında çətinlik yaradır. Bu səbəbdən ətraflı fərdi müsahibə keyfiyyətli təhlilin ən çox tətbiq edilən üsulu olaraq qalır və qalmaqda davam edir. Ümumiyyətlə, aşağıdakı hallarda fokus-qruplardan istifadə etmirlər:

- bazarın böyüklüyünü (ölçüsünü) və malın irəliləyişini müəyyən etmək zərurəti olduqda;
- seçim az olduqda və geniş kütləyə əsaslandıqda;
- digər insanlar tərəfindən söylənilən yanlış mənfi fikirlərdən respondentləri qorumaq zərurəti olduqda;
- müzakirə olunan mövzu çox incə olaraq cəmiyyətdəki digər insanları utandıra bilən zərif məqamlara toxunduqda;
- respondentlər dərrakəli cavab vermək üçün hazırlaşmalı olduqda;
- respondentlər tədqiqatçıya öz evlərində və yaxud müəssisədə nəyi isə nümayiş etdirməli olduqda.

Qrup iyerarxiyası effekti. Hər bir tədqiqatçı etiraf etməlidir ki, qrup daxilində ayrı-ayrı iştirakçıların tutduğu mövqelərlə bağlı qeyri-tarazlıq mövcuddur. Ümumiyyətlə, əgər qrupun iştirakçıları özləri ilə moderator arasında bərabərliyi hiss etsələr, yəqin ki, onlar özlərini sərbəst hiss edəcək və qızgın müzakirə zamanı öz fikirlərini söyləməkdən çəkinməyəcəklər. Məsələn, siz iş yerində eşitmə vasitələrindən istifadə edən insanların tələbatını öyrənmək tapşırığını almısınız və bu məsələni öyrənmək üçün fokus-qrupdan istifadə etmək qərarına gəlmişiniz. Belə olduğu halda siz qabaqcadan bir qrup daxilində zavodda işləyən fəhlələrin, rəhbərlərin və alıcıların birləşməsinin nəticələri barədə fikirləşməlisiniz. Zavod fəhlələrinə öz rəhbərləri qarşısında fikirlərini söyləmək, öz təcrübələrindən danışmaq çətin olacaq. Bu səbəbdən

daha açıq və səmimi diskussiyanın alınması üçün fokus-qrupun tərkibini tərtib edərkən respondentlərin seçimində eynilik prinsipini gözləmək lazımdır.

Açıq etiraflarla bağlı problemlər. İnsanların hamısı eyni dərəcədə səmimi ola bilməzlər. Bəzi insanların özünə inamı yoxdur və onlar, öz fikirlərini söyləməyə ürək etmirlər. Belə adamlar öz fikirlərini aydın və səlis izah edənlərə qulaq asarkən özlərinə daha da qapanırlar. Qrupun kuratoru iştirakçılar arasında olan bu vəziyyəti hiss etməli və onu aradan qaldırmalıdır.

Moderator seçimi. Fokus-qrupda ən mühüm rol moderatorun üzərinə düşür. Təcrübəli kurator öz ünsiyyət təcrübəsindən istifadə edərək qrupun iştirakçılarının tez sakitləşmələrinə və onların qabiliyyətlərinin üzə çıxmasına nail ola bilər. Kuratorun hər bir işarəsi, onun geyim tərzidə mühüm rol oynayır. İstehlakçı qruplarının əksəriyyəti ilə işləyərkən kurator peşəkarcasına qeyri-rəsmilik yaratmaq üçün bəzən qəşəng, bəzən isə səliqəsiz geyinir. Lakin əgər qrupun tərkibinə mühasiblər və ya hüquqşünaslar daxildirsə kuratorun ciddi işgüzar kostyum geyinməsi məsləhətdir. Kurator və qrup üzvləri arasında olan uyğunluq qrupun üzvləri tərəfindən kuratora göstərilən etibar və bu münasibətin qrupun dinamikasına necə təsir etməsi sahəsində aparılan çoxsaylı tədqiqatların predmetidir. Əsas məqamlardan biri odur ki, kurator respondentlər tərəfindən qəbul edilsin. Bu zaman o, elə bir – təhlükəsiz şərait yaratmalıdır ki, respondentlər özlərini bu şəraitdə rahat və inamlı hiss edib öz fikirlərini sərbəst ifadə edə bilsinlər.

Bəzi mövzular üzrə müzakirələr aparıldıqda kuratorun cinsi, yaşı və təcrübəsi kritik amillərdən biri ola bilər, bəzilərinin müzakirəsində isə o, elə böyük əhəmiyyət kəsb etməyə bilər. Ümumiyyətlə, kuratorun nəzər nöqtəsi sahə ekspertinin deyil, tədqiqatçının nəzər nöqtəsidir və adətən onun yanlış rəylərə əsaslanmamağı və mövzudan uzaqlaşması üstünlük təşkil edir. Lakin bəzi incə məsələlərin müzakirəsi zamanı kuratorun qrupun üzvləri ilə uyğunlaşması zərurəti yaranır: məsələn, qadın problemlərinin müzakirəsi zamanı kuratorun qadın olması, pivə tərəfdarları olan kişilər qrupunda isə kuratorun kişi olması zəruridir.

Moderatorun əsas vəzifələrinə aiddir:

- problemə uyğun mövzuların vasitəsi ilə diskussiyalara rəhbərlik etmək. Mövzuların açıqlanması müəyyən qaydada keçir, lakin qrupun qeyri-mütəşəkkilliyi buna müəyyən dərəcədə öz təsirini göstərir;

- bir növ katalizator olmaq - respondentləri cavab verməyə və öz fikirlərini ifadə etməyə vadar etmək;

- susanları həvəsləndirməli və müzakirəni qəsb etməyə cəhd edənləri sakitləşdirməli.

Fokus-qrupda verilən suallar adi müsahibələrdə olan suallardan xeyli dərəcədə fərqlənir. Moderator qrupun üzvlərini özlərini sərbəst hiss etməyə və qızgın diskussiyaya qatılmağa çağırmalı və onlarda bir-birinin halına acımaq hissini oyatmalıdır. Qısa giriş söhbəti zamanı işin yerinə yetirilmə qaydasını izah etməlidir. Sonra ilk addım atılmalıdır - qrupun üzvlərindən özlərini təqdim etmələri və müzakirə edilən mövzu sahəsində öz təcrübələri barədə danışmaqları xahiş olunur. Qabaqcadan hazırlanmış suallar üzrə işləyən tədqiqatçı müzakirəni ümumidən xüsusiyyətləndirməlidir. Kuratorlar qrup üzvlərini öz fikirlərini ifadə etməyə, digər üzvlərin fikirlərinə isə şübhə ilə yanaşmağa vadar edirlər. Müzakirə olunan mövzunun açıqlanması məhz bu qayda ilə gedir və mövzunun daha dərinlən anlaşılmasına kömək edən müzakirə ilə müşahidə edilir. Qrupa rəhbərlik etməyə cəhd göstərən və yaxud öz fikrini digər üzvlərə zorla qəbul etdirmək istəyən dominant şəxs qrupun rəhbərinə idarə etməkdə çətinlik törədəcəkdir. Qrupun tərkibinə kütbeynlər, daxilən gərginlər, hazırcavablar, azdanışan (qaradınmaz) və etinasız (neytral) adamlar daxil ola bilər. Kurator qrup üzvlərinin hər birinin yaxşı xüsusiyyətlərini aşkar etmək üçün həm nüfuza malik olmalı, həm də nəzakətli olmalıdır.

Müzakirə olunan mövzunun mürəkkəbliyindən və iş zamanı filmlərin nümayiş etdirilməsi və ya malların təqdim edilməsi üçün ayrılan vaxtdan asılı olaraq qarşıya qoyulan məsələnin yerinə yetirilməsi üçün qrupa bir saatdan saat yarımına kimi vaxt tələb olunur.

Qrupun planlaşdırılması. Adətən qruplar 8-12 nəfərdən ibarət olurlar, lakin iştirakçıların ideal sayına dair dəqiq tövsiyələr mövcud deyil. Ancaq, qrupda on nəfərdən artıq üzv olduğu və onların saat yarım iş vaxtı ərzində deməyə sözləri olduğu halda, qrupun hər bir iştirakçısının müzakirəyə verdiyi fayda məhdudlaşacaq və sərbəst söhbət alınmayacaq. Üç-beş nəfərdən ibarət olan qrupun da işi səmərəli ola bilər, çünki fikir mübadiləsinin aparılması üçün hətta belə az sayda iştirakçının olması da kifayətdir. Bu kiçik qruplardan (miniqruplardan) respondentlərin sayı az olduqda və – beyin hücumu effektinə zərurət yarandığı halda istifadə etmək olar.

Qruplarda aparılan müzakirələrin sayı. Mövzunu əhatə etmək üçün qrup müzakirələrinin sayının təyin edilməsinə dair qəti və dəqiq qayda mövcud deyil. Bir fokus-grup yanlış cavab verə bilər. Hətta iki müzakirənin aparılması da həqiqətə yaxın olacaq, çünki iki qrup arasında ziddiyyətlər ola bilər ki, onlar da tədqiqatçını həqiqət haradadır sualı barədə düşüncəyə vadar edəcəkdir. Qeyri-səmimi, mövzudan uzaq cavabların olması ehtimalını nəzərə alaraq mövzunu daha yaxşı hiss etmək üçün üç və ya dörd qrupun mövcud olması məsləhətdir. Lakin qrupun sayı altı-səkkizdən artıq olarsa (eyni xüsusiyyətlərə malik olan insanların iştirakı ilə), qrup işinin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi və təhlil edilməsi çətinləşəcəkdir.

Eyni mövzuya həsr olunan fokus-qrupların sayına təsir edir:

- qoyulan mövzunun mürəkkəbliyi;
- bazar segmentlərinin sayı;
- əvvəlki fokus-grup zamanı əldə edilmiş yeni ideyaların sayı;
- tədqiqatçının vaxtı və maliyyə imkanları.

Qrupun toplanma yeri. Fokus- qruplar müxtəlif yerlərdə işləyə bilərlər. Həm istehlakçı, həm də işgüzar qruplar intervyu aparılan mərkəzlərdən istifadə edə bilərlər. İşgüzar qrupların öz işini qurultay və sahə sərgiləri zamanı otellərdə qurması heç də qeyri-adi bir hal deyil. Qrupun görüş yerini çox diqqətlə seçmək lazımdır, çünki bu seçim respondentləri qane etməli və onların tələblərinə cavab verməlidir. Xüsusi mərkəzlərə daha çox üstünlük verilir, çünki bu mərkəzlərdə iş prosesinin audio və videoyazılışlarının aparılması təmin edilir. Bu mərkəzlərdən qrupların toplanması üçün istifadə edirlər, buna görə də orada nümayəndələrin yığılmaqdan qabaq yığılması üçün ehtiyat otaqlar var. Müşahidəçinin qrupu eşitməsi və görməsi üçün güzgülü şüşəli müşahidə otaqlarının mövcud olması da çox əhəmiyyətlidir. Qrupun görüş yeri asan müəyyən edilən yer olmalıdır. Yaxşı olar ki, bu yer yaxşı tanınan yer olsun və onun ətrafında maşınlar üçün dayanacaq olsun. Şəhərin mərkəzində yerləşən bir mehmanxanada azad əczaçıların iştirakı ilə təşkil olunan bir qrupun işi yada düşdü: binaya keçid məhdudlaşdırılmışdır, dayanacaq isə bahalı dayanacaq olduğundan bu yerlərdə mehmanxananın sakinləri üçün yer ayrılmamışdır. Bu da fokus-qrupun respondentlərinin gecikməsinə və onların hirs-lənməsinə səbəb olmuşdur, bu isə kurator üçün əlavə çətinliklər yaratmışdır. Qrupun işlədiyi otaq balaca və rahat olmalıdır. İstehlakçı fokus-qrupu yarımdairəvi şəkildə düzülmüş yüngül oturacaqları və ortada qəhvə masası olan istirahət otağına bənzər bir otaqda yerləşə bilər. Biz-nəslə məşğul olan respondentlərdən ibarət olan qrup özünü iclas otağında daha rahat hiss edəcəkdir. Məqsəd - ətraf mühiti iş üçün yararlı etmək və eyni zamanda işin gedişi üçün sakit şə-rait yaratmaqdır. Qrupun iş gedişini yazmaq üçün istifadə olunacaq audio və video avadanlıqları qabaqcadan yoxlamaq lazımdır. Əgər tədbir intervyu aparma mərkəzlərində keçirsə bu mə-

suliyyəti mərkəz daşıyır.

Fokus-qrupların işində az sayda respondent iştirak etdiyindən, bu qruplara müvafiq xüsusiyyətlərə cavab verən insanların cəlb edilməsi vacibdir. İştirakçıların ixtisas səviyyələrinə dair qərar işin başlanğıc mərhələsində qəbul olunur və iştirakçıların seçimi zamanı anketdə məhdudlaşdırıcı sualların istifadə edilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Qrup mübadiləsinin müvəffəqiyyəti iş prosesində məqsədli respondentlərin lazımı fəallığının təmin edilməsindən asılıdır. Müzakirə mövzusunun cəlb edici səslənməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əlbəttə ki, respondent toplayan qarşıdan gələn hadisəyə böyük sövq və həvəslə yanaşmalıdır və elə etməlidir ki, hər bir respondent işin müvəffəqiyyətinin məhz onun iştirakından asılı olmasını hiss etsin. Respondentlərin müzakirələrə gəlmələrini həvəsləndirmək (mükafatlandırmaq) üçün onların stimullaşdırılması da vacibdir. Həvəsləndirmə adətən pul formasında həyata keçirilir və yarım iş gününə görə əmək haqqı hesabından ödənilir (nağd) və bu məbləğ auditoriyanın fikrindən asılı olaraq dəyişdirilə bilər.

Qrupun kuratoru üzvlər üçün daha önəmli olan stimullar haqqında fikirləşməlidir. Sorğunun ardıcılığı sualların siyahısı ilə müəyyənləşdirilir, əlavə stimullar isə müzakirənin müəyyən məqamlarında daxil edilir. Qoyulmuş suallara lazımı cavabların verilməsini təmin etmək üçün xüsusi ustalıq tələb olunur. Suallara daha ətraflı cavabların alınması üçün sorğuda qoyulan sualların əksəriyyəti şəffaf, aydın olmalıdır. Biz artıq demişdik ki, sorğuda iştirak edən insanların özlərini təqdim etmələri çox vacibdir. Bu onların həyəcanını aradan qaldırır və onlarda söhbətə qoşulmaq həvəsini oyadar. Bu respondentlərə özlərini rahat hiss etmək imkanı verəcək. Düzgün seçilmiş suallar söhbət etməyə həvəs oyadar. Onlar respondentlərin dilində verilməli və asan başa düşülən olmalıdır. Qrup üzvlərinin mənafeələrinin qorunması və onların həvəsləndirilməsi üçün kurator yalnız suallarla kifayətlənməməlidir. Aşağıda qeyd edilən əlavə stimullardan da istifadə etmək lazımdır:

- əyani vəsaitlərdən (məsələn, video, cədvəllər, fotoşəkillər, anonslar, veb saytlar);
- audiomateriallardan (məsələn, maqnitofon yazıları, video);
- malın nümayişi və sınağı.

Stimullardan başqa, fokus-qruplarda bir neçə xüsusi metodlardan da istifadə etmək olar. Onların əksəriyyəti psixologiyadan götürülmüş və layihə metodları sahəsinə aiddir. Bu stimullar daha asan və yaxud digər mövzu üzrə sorğu aparmaqla mürəkkəb mövzulara dair informasiyanın toplanması üçün istifadə edilir. Bu stimullardan istifadə etmə səmərəli olur, belə ki, onlar potensial maneələrdən yan keçir və müxtəlif təfəkkürlərə müraciət edirlər.

“Beyin hücumu” - işgüzar görüşlər zamanı yeni fikirlərin (ideyaların) ifadə edilməsi üçün ən çox istifadə edilən metoddur. Bu söylənən fikirlərin birində rəşional ideya ola bilər. Bu ideyanı inkişaf etdirməli və ondan əsas kimi istifadə etmək olar.

Kampaniyanın hazırlanması - bu qrup fəaliyyətinin növüdür. Bu metod zamanı qrupun bütün üzvləri mal ilə bağlı həyata keçiriləcək kampaniyanın (misal üçün insanların bu və ya digər malı almalarına dair) işlənilib hazırlanması üzərində birgə iş aparırlar. Bəzi fikir və hissələri sözlə ifadə etmək çətin olduğundan diskussiyanın stimullaşdırılması məqsədilə *şəkillər metodundan* da istifadə edilir.

Fokus-qrupların əsas üstünlüklərinə aiddir:

- öz fikrini müstəqil və dəqiq ifadə etmək imkanı, yeni ideyaların generasiyası;
- sifarişçi müzakirənin məqsəd və vəzifələrinin formalaşdırılmasında iştirak edə bilər və müzakirəni izləyə bilər;
- metoddan istifadənin müxtəlif istiqamətlərinin olması;

- digər formal situasiyalarda (məsələn, anketləşdirmədə) iştirak etməkdən imtina edən respondentlərin tədqiqi imkanının olması.

Fokus-qrupların çatışmazlıqları:

- alınan nəticələr qeyri-reprezentativ ola bilər (qrupun iştirakçıları baş məcmu ilə müqayisədə daha fəal ola bilər);

- əldə olunan məlumatların subyektiv interpretasiyası (bəzən moderator müzakirəni özü düzgün bildiyi istiqamətə yönəldə bilər);

- bir iştirakçıya olan xərclərin yüksək olması (ABŞ-da: iştirakçıların həvəsləndirilməsi – adambaşına təqribən 30 dollar, moderatorun maaşı -1500-2000 dollar, icarə, texniki vasitələrin xərclərini də nəzərə almaq lazımdır);

- konformizm effektinin olması (əksəriyyətin fikri ilə razılaşmaq).

Fokus-qrupların digər keyfiyyət metodları ilə müqayisəsi aşağıdakı cədvəldə əks olunub (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Focus-qrup, dərinləşdirilmiş müsahibə və proyeksiya metodlarının müqayisəli təhlili

Parametrlər	Fokus-qrup	Dərinləşdirilmiş müsahibə	Proyeksiya metodları
Strukturlaşma səviyyəsi	Nisbətən yüksək	Nisbətən orta	Nisbətən aşağı
Respondentlərin zondlaşdırılması	aşağı	yüksək	orta
Moderatorun qeyri-obyektivliyi	Nisbətən orta	Nisbətən yüksək	Aşağıdan yüksəyə qədər
Məlumatların təhlilində qeyri-obyektivlik	Nisbətən aşağı	Nisbətən orta	Nisbətən yüksək
Şüur altı məlumatların alınması imkanı	Aşağı	Ortadan yüksəyə qədər	Yüksək
Yeni informasiyanın əldə olunması	Yüksək	Orta	Aşağı
Emosional informasiyanın toplanması səviyyəsi	Aşağı	Orta	Yüksək
Qeyri-adi davranış və ya suallar	Yox	Az sayda	Var
Ümumi faydalılığı	Çox faydalı	Faydalı	Qismən faydalı

Fokus-qrupların keçirilməsinin bir sıra modifikasiyaları mövcuddur:

- ikiqat fokus-qruplar (two-way group) – ikinci fokus-qrupun iştirakçılarına birinci fokus-qrupun necə keçməsinə nümayiş edirlər və onlara bu barədə fikir söyləməyi təklif edirlər;

- iki moderatorla keçirilən fokus-qrup (dual-moderator) – birinci moderator müzakirənin təşkili və istiqamətləndirilməsinə cavabdehdir, ikinci isə - bütün tədqiqat məsələlərinin aydınlaşdırılmasına;

- moderatoru-respondent olan qrup (respondent-moderator group) – müzakirə zamanı moderator hər hansı bir respondentdən moderatorluq etməyi xahiş edir ki, bu da fokus-qrupu daha canlandırır və dinamikləşdirir;

- sifarişçinin iştirakı ilə fokus-qrup (client-participant group) – müzakirədə sifarişçi firmanın nümayəndəsi iştirak edir, onun vəzifəsi – müzakirə obyektinə aydınlıq gətirməkdir;
- mini-qrup (mini-group) – 8-12 nəfərin yerinə 4-5 nəfər iştirakçısı olur, daha dərin müzakirələrin aparılması zamanı istifadə olunur;
- telesessiya (telesession group) – telefonla aparılan konfrans şəklində təşkil olunur,
- internet fokus-qrup – internetdə onlayn-rejimə aparılan fokus-qrup;
- elektron fokus-qrup – televiziya reklam kliplərinin və digər videomaterialların testləşdirilməsi üçün istifadə olunan perspektivli texnologiya.

Fokus-qrupda iştirak edən respondentlərin müxtəlif rolları mövcuddur. Bu rolları iki böyük qrupa ayırmaq olar – konstruktiv və destruktiv rollar. Konstruktiv rollara aşağıdakılar aiddir:

- “Avtoritet”- sosial statusuna və təcrübəsinə görə hörmət qazanan şəxs, lider olmağa can atmır, lakin davranışı xoşməramlıdır;
- “Moderatorun müttəfiqi” – moderatoru müdafiə etməyə çalışan, digər iştirakçıları tənziqləməyə çalışan şəxs;
- “Təmkinli iştirakçı” – fokus-qrupda adətən çoxluq təşkil edirlər, tərbiyə və ya təbiətlərinə görə öndə olmağı xoşalmırlar;
- “Utancaqlar” – özlərinə inanmaları yoxdur, çalışırlar diskussiyada iştirak etməsinlər, çünki səhv fikir irəli sürməkdən qorxurlar.

Destruktiv rollar:

- “Alternativ lider” – mərkəzi mövqe qazanmaq istəyir, moderator ilə rəqabətə girir;
- “Antoqonist” – hər müzakirə olunan suala tənqidi yanaşır;
- “Rasional antoqonist” və “hədə -qorxu gələn antoqonistlər” mövcuddur;
- “Yayımçı” – moderatora qeyri-müəyyən və abstrakt formada etiraz etməyə çalışır, çox vaxt öz təcrübəsinə istinad edir, lakin bu təcrübənin tədqiqata heç bir aidiyatı olmaya bilər;
- “Dominant” – uzun-uzadı danışır, birinci olmağı xoşlayır, əsasən özünü nümayiş etdirir, qrupun digər üzvlərinə danışmağa imkan vermir;
- “Dəqiqləşdirici” – gündəlik həyata aid ən sadə hadisələri ümumiləşdirə bilmir, bu səbəbdən ən sadə məsələləri və sualları dəqiqləşdirməyə çalışır;
- “Pıçıldayan” – qrup üzvlərini daima söhbətə tutur, onların nəzərini tədqiqat mövzusunun yayındırır. Ola bilsin heç kimə məqsədyönlü zərər vermək istəmir, lakin tədqiqat prosesinə mənfi təsir göstərir.

Fokus-qrupun səmərəli təşkili üçün konstruktiv və destruktiv rolları düzgün təhlil edib, hər rola uyğun davranış strategiyasını hazırlamaq lazımdır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək, belə qənaətə gəlmək olar ki, keyfiyyət tədqiqatları marketing fəaliyyətinin səmərəli həyata keçirilməsi üçün zəruri informasiyanın toplanması məqsədilə istifadə olunan metodlardır. Keyfiyyət tədqiqatlarının, o cümlədən, fokus-qrupların keçirilməsi biznesin inkişafı üçün vacib olan gizli problemləri aşkara çıxarmağa, onları həll etməyə qadirdir. Bu səbəbdən fokus-qrupların tətbiqi xüsusiyyətlərini araşdırmaq lazımdır ki, metoddan düzgün istifadə edərək, ən optimal nəticələr əldə etmək mümkün olsun.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Xeyrəbərov İ.M. Marketing tədqiqatları. Bakı, 2015, 364 s.
2. Şükürov T.Ş., Şükürov R.Ş. Marketing tədqiqatları, Bakı, 2007
3. Галицкий Е.Б. Методы маркетинговых исследований. М., 2006, 380 с.
4. Голубков Е.П. Маркетинговые исследования: теория, практика и методология. М., 2000, 476 с.

*Hacıyeva L.A. i.f.d., dos.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
İsgəndərova A.V. i.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

MARKETİNG TƏDQİQATLARINDA FOKUS-QRUPLARIN TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə keyfiyyət metodlarına aid olan fokus-qrup metodunun tətbiqi xüsusiyyətləri və onun marketing tədqiqatındakı səmərəliliyindən bəhs olunur. Müəllif həmin tədqiqat metodunun üstünlüklərini və mənfi tərəflərini araşdırmış və fokus-qrupların marketingin tədqiqatındakı digər metodlarla müqayisəli təhlilini aparmışdır.

Məqalədə həmçinin fokus-qrupların müxtəlif rolları təhlil və müzakirə olunur. Bu təhlillər fokus-qrupların daha da təkmilləşdirilməsinə və bazar tədqiqatının səmərəliliyini artırmağa kömək edir.

*Гаджиева Л.А. д.ф.э.н., доц.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет
Искендерова А.В. д.ф.э.н.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E 3 İ Ü M E

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ФОКУС - ГРУПП В МАРКЕТИНГОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

В статье рассматриваются особенности применения в маркетинговых исследованиях метода фокус - групп, относящегося к качественным маркетинговым исследованиям. Автор изучает преимущества и недостатки данного метода исследований, проводит сравнительный анализ фокус - групп с другими методами маркетинговых исследований.

Также рассматриваются и анализируются различные роли участников фокус – групп. Подобный анализ способствует совершенствованию проведения фокус – группы и повышению эффективности маркетинговых исследований.

*Hajiyeva L.A. Ph.D. in econ., assis. prof.
Azerbaijan State Economic University
Isgenderova A.V. Ph.D. in econ.
Baku Business University*

S U M M A R Y

FEATURES OF FOCUS - GROUPS IN MARKETING RESEARCH

In the article the features of application in marketing research method is the focus - groups related to qualitative market research. The author examines the advantages and disadvantages of this method of research, carries out a comparative analysis of the focus - groups with other methods of marketing research.

It also discusses and analyzes the different roles of the focus - groups. This analysis contributes to the improvement of the focus - groups and improve the efficiency of marketing research.

Həbibov V.X. i.f.d., dos.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

UOT - 372.851.046.14

DIFFERENSIAL HESABININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİNİN İQTİSADIYYATA TƏTBİQİ İLƏ TƏDRİSİ

Açar sözlər: xərc funksiyası, törəmə, gəlir həddi, vergi tarifi.

Ключевые слова: функция затрат, производная, уровень доходов, налоговый тариф.

Key words: cost function, derivative, income level, tax rate.

İqtisad elmini riyazi üsullarla daha sıx əlaqələndirmək həm iqtisadçı, həm də riyaziyyatçı alimlərin qarşısında duran mühüm problemlərdən biridir. İqtisad elmini tələb olunan səviyyəyə qaldırmağın başlıca şərtlərindən biri qüdrətli təhlil və tədqiqat vasitəsi olan riyaziyyatdan geniş istifadə etməkdir. İqtisadçı iqtisadi məsələni riyazi dilə çevirərək onun həlli üçün riyazi vasitələrin müxtəlifliyindən və zənginliyindən istifadə etmək imkanı əldə edir. Bu kimi imkanların əsası iqtisad yönümlü ali məktəblərin həm iqtisadiyyatla bağlı fənlərin, həm də riyaziyyat kursunun tədrisi prosesində qoyulmalıdır. Riyaziyyatın tədrisinin iqtisadçılara nə qədər vacib olmasını inandırmaq üçün tədris prosesində yeri gəldikcə riyazi və iqtisadi anlayışlar arasındakı əlaqələr izah olunmalıdır.

Riyaziyyatın törəmə və onun tətbiqlərinin öyrənilməsi differensial hesabı adlanır. Biz hələlik burada differensial hesabının bir sıra anlayış və teoremlərinin iqtisadi mənasını və onun bəzi sırf iqtisadi məsələlərə tətbiqini nəzərdən keçirəcəyik.

Törəmənin iqtisadi mənası.

Bir-biri ilə bağlı olan kəmiyyətlər arasındakı əlaqənin dəyişmə sürətini törəmənin köməyi ilə müəyyən etmək olar. Ona görə də differensial hesabının iqtisadiyyata geniş tətbiqi vardır. Müəyyən bir fabrikdə və ya zavodda istehsal olunan məhsulun miqdarını x ilə, həmin məhsulun istehsalına çəkilən xərci U ilə işarə etsək, $U=U(x)$ yazmaq olar. $U=U(x)$ funksiyasına xərc funksiyası deyilir. Fərz edək ki, istehsal olunan məhsulun miqdarı Δx qədər artırılmışdır. Bu zaman $x+\Delta x$ məhsulun miqdarına uyğun istehsal xərci $U(x+\Delta x)$ olar. Bu məhsulun Δx artımına uyğun xərc artımı $\Delta U(x)=U(x+\Delta x)-U(x)$ olar. Onda

$$\frac{\Delta U(x)}{\Delta x}$$

istehsal xərcinin orta artımı olar. Yəni həmin məhsulun hər vahidinə sərf olunan istehsal xərcidir. Bu orta artımın $\Delta x \rightarrow 0$ şərtində limitinə istehsal xərcinin limiti və ya istehsalın xərc həddi deyilir və $U'(x)$ ilə işarə olunur.

$$U'(x) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{\Delta U}{\Delta x} = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{U(x+\Delta x) - U(x)}{\Delta x} \quad (1)$$

Deməli, verilmiş nöqtədə törəmənin **iqtisadi mənası** – verilmiş həcmdə **istehsalın xərc həddi** (istehsal xərclərinin limiti) olur.

Əgər x -lə satılan məhsulun miqdarını, bundan gələn gəliri $U(x)$ işarə etsək, onda bu zaman $U'(x)$ – gəlirin həddi və ya gəlirin limiti adlanır və bu da (1) bərabərliyi ilə təyin olunur.

Misal 1. Fərz edək ki, hər hansı bir malın x qədər tələbatına uyğun qiyməti $P=20-2x$ düsturu ilə təyin olunur (burada x – tələb, P isə qiymətdir). Onda malın x qədər satışından gələn gəlir $U(x)=xP=20x-2x^2$ olar. Tələbatın dəyişməsi ilə gəlir funksiyasının necə dəyişməsinə qiymətləndirir.

Həlli. Aydındır ki, tələb və qiymət mənfi ola bilməz.

Yəni

$$\begin{cases} P \geq 0 \\ x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 20 - 2x \geq 0 \\ x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow 0 \leq x \leq 10$$

şerti alınar.

$U'(x)=20-4x$, buradan $x=5$ kritik nöqtədir. $0 \leq x \leq 10$ şərtinə əsasən (0:5) və (5:10) intervalları monotonluq intervalıdır. $x \in (5:10)$ olduqda $U'(x) > 0$, $x \in (5:10)$ olduqda isə $U'(x) < 0$ olur. Bu, o deməkdir ki, $x=5$ nöqtəsindən keçdikdə törəmənin işarəsi müsbətdən mənfiyə dəyişir. Ona görə də $x=5$ nöqtəsi $U(x)$ funksiyası üçün maksimum nöqtəsidir. Bu, o deməkdir ki, tələbat 1-dən 2-yə qədər dəyişdikdə gəlir funksiyası 18-dən 32-yə qədər dəyişər və $x=5$ qiymətində gəlir maksimum $U(5)=50$ qiymətini alır. Tələbatın sonrakı artımında $U(x)$ gəlir funksiyası azalır və $x=10$ olduqda $U(10)=0$ olur.

Məsələ 2. Sement zavodu gündə x ton sement istehsal edir. Müqaviləyə görə zavod, tikinti firmasına hər gün 20 tondan az olmayaraq sement verməlidir. Zavodun istehsal gücü 90 tondan çox olmadığını, xərc funksiyası

$$U = -x^3 + 98x^2 + 200x$$

şəklindədirsə, istehsalın hansı həcmində xərclərin xüsusi çəkisi ən böyük (ən kiçik) olduğunu müəyyən edir.

Həlli. Xərclərin xüsusi çəkisi məhsulun bir vahidinə, baxdığımız halda 1 ton sementə çəkilən orta xərcdir. Istehsalın həcmi x ton olduqda, xərclərin xüsusi çəkisi

$$\frac{U}{x} = -x^2 + 98x + 200$$

olar. Odur ki, bu məsələ $y = -x^2 + 98x + 200$ funksiyasının $[20:90]$ aralığındakı ən böyük və ən kiçik qiymətinin tapılmasına gətirilir. $y' = -2x + 98$ bu funksiya üçün $x=49$ böhran nöqtəsidir $[20:90]$ parçasının son nöqtələrində və böhran nöqtəsində funksiyanın qiymətini hesablayaq.

$$y(20)=1760, y(49)=2601, y(90)=320 \text{ olur.}$$

$$\text{Cavab. } \max_{[20:90]} \frac{U}{x} = y(49) = 2601 \quad \min_{[20:90]} \frac{U}{x} = y(90) = 320$$

Laqranc teoremi və onun iqtisadi mənası.

Teorem. $[a, b]$ parçasında kəsilməyən və (a, b) intervalında differensiallanan $y=f(x)$ funksiyası üçün həmin intervalda yerləşən elə c nöqtəsi var ki, bu nöqtə də

$$f(b)-f(a)=f'(c)(b-a) \quad (2)$$

bərabərliyi ödənilir.

İndi (2) bərabərliyinin iqtisadi mənasını açıqlayaq. Fərz edək ki, x xərcindən asılı olaraq müəyyən y həcmdə məhsul istehsal olunur. Bu asılılıq $y=f(x)$ olsun. Əgər xərcin miqdarını a -dan b -yə qədər artırılsa, onda $f(b)-f(a)$ məhsul buraxılışının dəyişməsinə ifadə edər. Onda

$$\frac{f(b)-f(a)}{b-a} \quad (3)$$

nisbəti xərclərin dəyişməsinə uyğun məhsul buraxılışının orta hesabla neçə vahid dəyişməsinə göstərir. (3) nisbəti $[a, b]$ aralığında ehtiyatın orta məhsuldarlığıdır.

Ehtiyatın məhsuldarlıq həddi verilmiş xərc səviyyəsində buraxılış funksiyasının törəməsinin qiymətinə bərabərdir. Əgər r ehtiyatının xərci c vahid olarsa, onda $f'(c)$ ona uyğun r məhsuldarlıq həddidir. Laqrang teoreminə əsasən təsdiq etmək olar ki, $[a, b]$ -də kəsilməz (a, b) -də differensiallanan $y=f(x)$ buraxılış funksiyası ilə müəyyən olunan istehsal prosesi üçün heç olmazsa elə bir c xərc həddi var ki, bu həddə uyğun ehtiyatın məhsuldarlıq həddi onun $[a, b]$ -də orta məhsuldarlıqla üst-üstə düşür.

İstehsalla məşğul olan firmanın mənfəəti və verilmiş vergi tarifi ilə dövlətə verilən vergilərin həcmi törəmə vasitəsi ilə tədqiqi.

Tutaq ki, məhsulun qiyməti $V(y)=a-by$ -dir. Yəni onun qiyməti bazardakı məhsulun y həcmnin artması ilə xətti azalır. J xərci isə y məhsulun həcmindən $J(y)=cy^2+dy+e$ şəklində asılıdır. Burada a, b, c, d, e müsbət sabitlərdir.

Fərz edək ki, hər bir vahid satılan əmtəə üçün t vergisi ödənilir. Bu zaman t -yə vergi tarifi deyilir. Onda bütün vergilərin cəmi $G=ty$ olar. Bu zaman firma $p(y)=y(a-by)-cy^2-dy-e-ty$ mənfəətini əldə etmiş olar. Bu mənfəəti maksimumlaşdırmaq üçün firma optimal istehsal həcmi axtarır.

Odur ki,

$$P(y) = -(b+c)y^2 + (a-d-t)y - e \quad (4)$$

funksiyası üçün $P'(y)=0$.

Burada

$$Y_* = \frac{(a-d-t)}{2(b+c)} \quad (5)$$

olur.

$P''(y) = -2b-2c < 0$ olduğu üçün

$$Y_* = \frac{a-d-t}{2(b+c)}$$

maksimum nöqtəsidir. Bu zaman dövlətin vergisi

$$G = ty = \frac{t(a-d-t)}{2(b+c)} = \frac{(a-d)t - t^2}{2(b+c)}$$

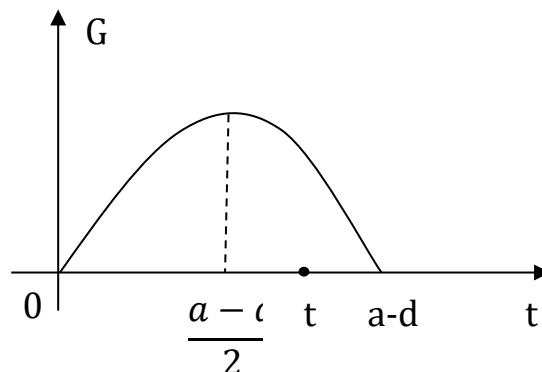
olur. Dövlətə verilən vergini ifadə edən tənlik paraboladır. Aydındır ki,

$$t = \frac{a-d}{2}$$

olduqda dövlətə verilən vergi maksimum qiymətini

$$G_{max} = \frac{(a-d)^2}{8(b+c)}$$

olur.

$t = \frac{a-d}{2}$ qiymətini (5) bərabərliyində nəzərə alsaq, optimal məhsul buraxılışı

$$y_1 = \frac{a-d}{4(b+c)} \text{ olar.}$$

$t = \frac{a-d}{2}$ olmasını və y_1 qiymətini (4) münasibətində nəzərə alsaq, məhsulun optimal buraxılışına uyğun firmanın mənfəəti

$$P(y_1) = \frac{(a-d)^2}{16(b+c)} - e \quad (6)$$

olar.

Ümumiyyətlə isə vergi tarifi t olduqda (5) bərabərliyini (4)-də nəzərə alsaq, firmanın mənfəəti

$$P(y_*(t)) = \frac{(a-d-t)^2}{4(b+c)} - e \quad (7)$$

(7) bərabərliyindən görünür ki, $(0 \leq t \leq a-d)$ t artdıqca, yəni vergi tarifi artdıqca firmanın mənfəəti azalır. Vergi tarifi elə qiymətləri vardır ki, $(t > t_1 = a - d - \sqrt{4e(b+c)})$ olduqda firmanın mənfəəti mənfi olur, lakin dövlətin gəliri müsbət olur. Bu, ona görə baş verir ki, burada kriteriya olaraq məhsul buraxılışının həcmi götürülmüşdür, lakin onun müsbət olması qeyd olunmamışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Коршунова Н.И., Плясунов В.С. Математика в экономике. Москва. 2006.
2. Малыхин В.И. Математика в экономике. Москва. 2010.
3. Иванилов Ю.П., Попов А.В. Математические методы в экономике. М.: Наука. 2008.
4. Солодовцов А.С. и др. Математика в экономике. Ч.2. М.: 2011.

*Həbibov V.X. i.f.d., dos.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

DIFFERENSIAL HESABININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİNİN İQTİSADİYYATA TƏTBİQİ İLƏ TƏDRİSİ

Məqalədə törəmənin iqtisadi mənası açıqlanır və buna əsasən bir neçə iqtisadi məsələ həll edilir. Differensial hesabının əsas teoremi olan Laqranc teoreminin iqtisadi mənası izah olunur. Törəmənin tətbiq əsasında istehsalla məşğul olan firmanın mənfəəti ilə onun dövlətə verdiyi vergisinin həcmi arasındakı funksional asılılıq təhlil edilir.

*Габиров В.Х. д.ф.э.н., доц.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

P E Z Y O M E

ПРИМЕНЕНИЕ И ОБУЧЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ЗАДАЧ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО ИСЧИСЛЕНИЯ В ЭКОНОМИКЕ

В статье раскрывается экономический смысл производной и на основе этого решаются в основном некоторые экономические задачи. Объясняется экономический смысл теоремы Лагранжа, которая является основной теоремой дифференциального исчисления. На основе применения производной анализ между прибылью фирмы, занятой производством и налогом, уплачиваемым государству.

*Habibov V.H. Ph.D. in econ., assis. prof.
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

APPLICATION AND GETTING SOME PROBLEMS IN THE ECONOMY DIFFERENTIAL CALCULUS

The article reveals the economic sense of the derivative and on the basis of settled mainly some of the economic problems. This is explained by the economic meaning of the Lagrange theorem, which is the fundamental theorem of calculus. On the basis of the application of derivative analysis between company profits, employment and production taxes paid to the state.

*Həsənov H.K. i.e.n., dos.
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti*

UOT - 330.341.1.01

TİKİNTİ MATERIALLARI MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNNOVATİV FƏALİYYƏTİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: tikinti, tikinti materialları, innovasiya, rəqabət, diversifikasiya, struktur, səmərəlilik, müəssisə, tələbat.

Ключевые слова: строительство, строительные материалы, инновация, конкуренция, диверсификация, структура, эффективность предприятия

Key words: construction, construction materials, innovation, business struggle, diversification, structure, enterprise efficiency.

Dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin mahiyyətindən irəli gələrək ötən illərdə qarşıya qoyulan başlıca vəzifələr əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasından, tikinti-abadlıq işlərinin daha sürətlə aparılmasından, xidmət və infrastruktur sahələrində işlərin müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılmasından ibarət olmuşdur. Keçən illər ərzində həyata keçirilən çoxşaxəli tədbirlər sistemi həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəricilərinə görə böyük miqyaslı, konkret və dəqiq ünvanlılığı ilə fərqlənmişdir.

Dünya ölkələrini bürüyən global böhran şəraitində daxili istehsalın təsdiq edilməsi, sahibkarlara kreditlərin verilməsi, özəl sektorun maraqlarının müdafiəsi respublikanın neft amilindən asılılığını əhəmiyyətli dərəcədə azaldıb. Davas Dünya İqtisadi Forumu Azərbaycanı iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinə görə 2015-ci ildə 40-cı yerə layiq görüb. 2015-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına 20 milyard dollara yaxın investisiya qoyulub ki, bunda yarısı xarici investisiyaların payına düşür. Azərbaycan xarici investorlar üçün cəlbedici ölkə kimi bu gündə qalmaqda davam edir. Qeyri-neft sektorunun inkişafından danışdıqda əlbəttə ki, ilk növbədə bunun inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da sənaye sahələri və sənaye məhsulu istehsalına nail olunmalıdır. Odur ki, görülməli işlər və əlavə tədbirlər nəticəsində iqtisadi fəallıq artmalı, həmçinin tikinti sektorunda, o cümlədən tikinti materialları istehsalı müəssisələrində yeni layihələr icra edilməlidir. Tikinti materialları istehsalı müəssisələrinin fəaliyyətindəki xaos və sənaye əngəllər aradan qaldırılmalı, bu sahənin işinə dövlətin diqqət və qayğısı artırılmalıdır.

Tikinti materialları sahəsində müxtəlif mülkiyyətə əsaslanan təsərrüfatçılıq subyektlərinin bazar iqtisadi münasibətlərinə uyğun şəkildə formalaşması onlar arasında əlaqəni, eyni zamanda rəqabəti şərtləndirmişdir. Nəticədə istehsalın strukturunda bazarın tələbinə uyğun keyfiyyət dəyişikliklərinə və müvafiq olaraq innovasiya fəaliyyətinin formalaşmasına tələbat yaranmışdır. Normal rəqabət mühitində üstün mövqeyə sahib olmaq məhz innovasiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi hesabına daha səmərəli istehsal sahələrinin inkişafı ilə mümkündür. Tikinti materialları sahəsində innovasiyaların tətbiqi isə öz növbəsində iqtisadiyyatın bu mühüm sferasının xüsusiyyətlərindən irəli gələn özünəməxsusluqla xarakterizə olunur. Xüsusilə innovativ ideyanın yaranması və istehsalata tətbiqi dövrü ilə tikinti materialları istehsalının həyata keçirildiyi və nəticələrin reallaşdığı müddətin nəzərə alınması bu prosesdə vacib məsələlərdən hesab edilir. Çünki, innovativ fəaliyyətin genişləndirilməsi və daha intensiv tətbiqi hesabına bu sahənin səmərəliliyini təmin etmək mümkündür. Eyni zamanda, bazarın tələbindən asılı olaraq diversifikasiya - yeni istehsal sahələrinin formalaşdırılması prosesi də iqtisadi cəhətdən daha səmərəli nəticələr əldə etməyə imkan verən texnika və texnologiyaların tətbiqini stimullaşdırır. Əslində diversifikasiya prosesi innovasiya fəaliyyətinin idarə olunmasına da spesifik yanaşma tələb edir. Belə ki, vaxtaşırı istehsalın strukturunda baş verən dəyişiklik təbii olaraq yeni sahəyə uyğun texnologiyaların istifadəsini şərtləndirir. Bu isə istehsalın təşkili ilə innovativ idarəetmə arasında sıx əlaqənin mövcudluğunu təsdiq edir.

Tikinti materialları istehsalında innovativ fəaliyyətin əsas xüsusiyyətləri. Bazar iqtisadi münasibətləri şəraitində tikinti materialları sahəsində innovasiya fəaliyyəti bir neçə mərhələni cəmləşdirən konkret istiqamətlərin reallaşdırılmasını özündə əks etdirir. Bu mərhələlər innovasiya tsiklini formalaşdırmaqla zəruri tədbirləri özündə birləşdirir - investorların maliyyə resurslarının istifadəsi hesabına istehsalın genişləndirilməsinin həyata keçirilməsi, layihə bitdikdən və lazımi kommersiya nəticəsi verdikdən sonra onların geri qaytarılması, innovasiya prosesinə yeni investisiyaların cəlb edilməsinin təmin edilməsi və s..

Qeyd etmək lazımdır ki, tikinti materialları sahəsinin müasir iqtisadi inkişafı və ölkənin sosial-iqtisadi sistemini təşkil edən yarım sistemlərin intensiv dəyişməsi onların qarşılıqlı təsiri ilə səciyyələnir. Belə ki, bu sahənin spesifik quruluşu və elementləri arasında əlaqələr iqtisadi proseslərin dəyişmə meyindən asılı olaraq mürəkkəbləşir, sosial-iqtisadi və texniki-texnoloji mühitə uyğunlaşır. Belə şəraitdə iqtisadi sistemdə əsas məqsəd hədəfin - konkret inkişaf tədbirlərinin aşkar edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsəd bir tərəfdən iqtisadi transformasiyanın həcmi və sistemin təkamülünü ifadə etməli, digər tərəfdən tənzimləmə xüsusiyyətləri ilə fərqlənməlidir. Məhz belə şəraitdə innovasiyalar əhəmiyyətliyi ilə seçilir və sahənin təkrar istehsal prosesində xüsusi funksiyalar yerinə yetirməsi və özünəməxsusluğu ilə özünü göstərir [1; səh 116]. Bu funksiyaların əsasını onun istehsalda struktur dəyişiklikləri yaradılmasında iştirakı təşkil edir. Bu isə öz növbəsində innovasiyaları iqtisadi inkişafın və istehsalın təşkilinin başlıca mənbəyi, habelə ən vacib strukturyaradıcı elementi kimi qiymətləndirməyə imkan verir. Təhlil göstərir ki, tikinti materialları sahəsində innovasiya tətbiqini səciyyələndirərkən onun, məhsulun bazar və təkrar istehsal əlamətlərinin dəyişməsindəki roluna deyil, həm də xüsusi olaraq keyfiyyət-texnoloji əlamətlərinin dəyişməsindəki əhəmiyyətinə diqqət yetirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tikinti materialları istehsalı müəssisələrində innovasiyalardan istifadə mövcud iqtisadi potensial, infrastruktur, eləcə də innovasiyalı proseslərin tənzimlənməsi məsələlərini də əhatə edir. Bu amillər innovasiya prosesinin özünə yeni yanaşma tələb edir və innovasiyaların tikinti materialları istehsalı və təşkilatı struktura uyğunlaşmasını tələb edir. Bütövlükdə innovasiya sferası sahənin bütün strukturlarının inkişafını təmin etməklə daha səmərəli istehsal istiqamətlərini müəyyən edir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, istehsal sahəsində yeni texnika və texnologiyaların tətbiqinə heç də həmişə gözlənilə biləcək nəticələri formalaşdıran amil kimi baxmaq düzgün olmaz [2; səh 96]. Bu həm konkret məhsul növünün xüsusiyyətləri - istehsal dövrü, iş müddəti, mövsümlilik, tez xarab olma xüsusiyyəti və s., həm də təsərrüfatların maliyyə imkanlarının mövcud vəziyyəti və resurslarla təmin olunma səviyyəsi ilə sıx bağlı olan məsələdir. Kiçik həcmli istehsal sahələrinə malik təsərrüfatlarda innovasiyaların geniş tətbiqindən danışmaq o qədər də düzgün deyil. Əslində innovasiyaların istehsalata cəlb edilməsi investisiya qoyuluşu hesabına mümkündür və kiçik həcmli təsərrüfatlarda isə təbii olaraq lazımi səviyyədə mənfəət əldə etmək heç də həmişə mümkün olmur. Deməli, innovativ fəaliyyət dolayı yolla sənaye müəssisələrinin integrasiyasını və istehsal təsərrüfatlarında kooperasiyanı stimullaşdıran amilə çevrilir.

Tikinti materialları istehsalı müəssisələrində innovasiyaların tətbiqinin mövcud vəziyyəti. Son illər tikinti materialları istehsalı sahəsində yeni texnika və texnologiyaların çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün dövlət tərəfindən müəyyən addımlar atılmışdır. O cümlədən, müəyyən təchizat strukturları yaradılmaqla həm istehsalçıların texnikaya olan tələbatının, həm də iş və xidmətlərlə bağlı ehtiyaclarının ödənilməsinə müəyyən dərəcədə nail olunmuşdur. Lakin, araşdırmalar göstərir ki, bəzi hallarda texnikaların təklif olunan şərtləri (qiyməti, icarə haqqı və s.), eləcə də iş və xidmətlərin qiymətləri sahə istehsalçılarına qane etmir. Kifayət qədər maliyyə imkanına malik olmayan istehsalçılar yeni problemlərlə qarşılaşmalı olur. Son illərin statistik məlumatlarına nəzər saldıqda görmək olar ki, tikinti materialları müəssisələrinin rentabelliyyində lazımi nəticələr əldə olunmamışdır. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, 2014-ci ildə bu göstərici 14,2% təşkil etmişdir. 2011-ci ildə müəssisələrin rentabelliği daha yüksək - 19,4% qeydə alınmışdır. Rentabellik səviyyəsi müvafiq olaraq 2009-cu ildə 20,4%, 2010-cu ildə 15,3% olmuşdur. Göründüyü kimi, bu çox aşağı göstəricidir

Təbii olaraq bu cür vəziyyət sahədə innovasiyaların geniş tətbiqi imkanlarını məhdudlaşdırır. Araşdırma göstərir ki, innovativ fəaliyyətlə bilavasitə əlaqəli olan tikinti materialları istehsalına yönəldilmiş investisiyaların həcmi də iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə olduqca aşağıdır.

Belə ki, təkcə 2014-ci ildə tikinti materialları istehsalı müəssisələrinə yönəldilmiş investisiyaların xüsusi çəkisi cəmi 3,2% təşkil etmişdir. Bu göstərici 2008-ci ildə 2,9%, 2009-cu ildə 3,1%, 2010-cu ildə 3,8%, 2011-ci ildə 3,4% olmuşdur [3;səh112,176,182].

Tikinti materialları müəssisələrində innovasiya fəaliyyətinin əsasları. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, müasir dövrdə istənilən müəssisənin dinamik inkişafının əsas şərti innovasiya proseslərinin düzgün və səmərəli qurulmasından asılıdır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, XX əsrin 60-cı illərində Avropada elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin praktiki olaraq tətbiqi və idarə edilməsi işləri xüsusi aktualıq qazanmışdır. Bu gün artıq bir-mənalı şəkildə hamı tərəfindən qəbul edilir ki, ABŞ, Almaniya, Böyük Britaniya, Yaponiya, İtaliya, Fransa, Cənubi Koreya kimi ölkələrin iqtisadi cəhətdən inkişafının əsasında dayanan əsas amillərdən biri də innovasiya proseslərinə əsaslanan milli iqtisadi inkişaf strategiyasının düzgün qurulmasıdır. Bu baxımdan istənilən ölkədə istər makro, istərsə də mikro səviyyədə çoxşaxəli innovasiya sisteminin qurulması hər bir ölkənin elmi-texniki, intellektual, mədəni və mövcud potensialından xəbər verən bir amilə çevrilmişdir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, istənilən ölkə iqtisadiyyatının sənayeləşməsi və ya sənaye iqtisadiyyatının xüsusi inkişafı innovasiya proseslərindən istifadəni zəruri edir. Belə ki, istehsalın məşhur dörd mərhələsinin (yüksəliş, böhran, depressiya və canlanma) bir-birini əvəz etməsi sənayenin inkişafının müəyyən qanunauyğunluğu kimi qəbul olunmağa başlamışdır. Sənayedə bir-birini əvəz edən tsiklik fazaların xarakterini və onun baş verməsi prosesini isə məşhur rus alimi və Nobel mükafatçısı N.D.Kondratyev 1925-ci ildə araşdırmışdır. Tədqiqatçı geniş həcmli statistik məlumatları araşdırmış və bu təhlillər nəticəsində uzun konyunktur dalğalarının və ya böyük konyunktur tsikllərinin mövcud olmasını müəyyən etmişdir. Bu tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, davam etmə müddəti 40-60 il olan uzun dalğaların və ya tsikllərin əsasını kapitalın passiv hissəsinin dəyişməsi təşkil edir. 7-10 il davam edən orta sənaye tsikllərinə kapitalın dəzgah avadanlığı, nəqliyyat və s. formada fəal sənaye hissəsinin dəyişməsi aiddir. 3-3,5 il davam edən qısa dalğalar sənaye məhsullarının müəyyən növlərinə münasibətdə bazarın konyunktur dəyişmələrinə şamil edilirdi. Avstraliya iqtisadçısı, ABŞ-m Harvard Universitetində işləyən Yozef Aloiz Şumpeter N.D.Kondratyevin dalğa nəzəriyyəsinə texniki, təşkilati, iqtisadi və idarəetmə xarakterli yeniliklər vasitəsi ilə kapitalın innovasiya yeniləşməsi hesabına sənaye istehsalında böhranların və tənəzzülün aradan qaldırılması imkanını aşkar etmişdir.

Göründüyü kimi, Y.Şumpeter texniki, təşkilati, iqtisadi və idarəetmə xarakterli yeniliklər vasitəsilə istehsalda dəyişikliklər edilməsini əsaslandırmağa çalışmış və bununla da istehsal prosesi çərçivəsində innovasiya prosesinin nəzəri əsaslarını araşdırmağa cəhd etmişdir.

İqtisadi ədəbiyyatlar göstərir ki, “innovasiya” terminini ilk dəfə Y.Şumpeter özünün 1912-ci ildə çap olunmuş “İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi” əsərində işlədərək iqtisadiyyata gətirmişdir. Həmin dövrdən 103 il keçməsinə baxmayaraq innovasiya anlayışı iqtisadi düşüncələrdə geniş yer almış və nəinki müəssisələrin, həm də iqtisadi inkişafın səmərəli inkişafının istənilən metodu ilə əlaqələndirilməyə başlamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 30-40-cı illərindən sonra innovasiya prosesi və innovasiya ilə bağlı tədqiqatlar aktualıq qazanmağa başlamış və istər yerli iqtisadçı-alimlərin əsərlərində, istərsə də xarici iqtisadi ədəbiyyatlarda “innovasiya” anlayışına müxtəlif cür şərhlər verilmişdir. Belə ki, T.Ə.Quliyev “Menecmentin (idarəetmənin) əsasları” əsərində innovasiyanı yeni fikrin məhsulu və yenilik kimi qeyd etmişdir. Azərbaycanın bir çox iqtisadçı alimləri öz tədqiqatlarında innovasiyanı yeniliketmə və ya yeniliklərin tətbiqi üzrə əsas istehsal – fondları vasitəsilə texniki parametrlərin təkmilləşdirilməsi üzrə reallaşan tədbirlər kimi göstərir. Bu təkmilləşdirmələri isə texnoloji və yeni məhsulun istehsalı üzrə yenilik olaraq qeyd edir [1;səh57].

Qeyd edilən məsələ rus iqtisadçı alimlərinin də kifayət qədər ciddi tədqiqat obyektinə olmuşdur. Belə ki, rus tədqiqatçılarından V.İ. Titov innovasiyanı yeni məhsul, yeni qayda, yeni metod, ixtira və yeni təsirlər kimi öz tədqiqatında xarakterizə etmişdir [4; s.318].

Qeyd etmək lazımdır ki, Qərbi iqtisadçıların da innovasiya ilə bağlı kifayət qədər tədqiqatları vardır. Belə ki, məşhur ingilis iqtisadçıları John Sloman, Kevin Hinde, Dean Garratt öz tədqiqatlarında innovasiya fəaliyyətini, iqtisadi inkişafı və rəqabətliliyi təmin etmək üçün yeni ideyaların, elmi biliklərin, texnologiya və məhsulların müxtəlif istehsal və idarəetmə sahələrinə tətbiq edilməsi kimi qeyd edirlər.

Fikrimizcə, innovasiya ilə bağlı qeyd edilən fikirləri kifayət qədər uzatmaq olar. Araşdırmalar göstərir ki, istər beynəlxalq miqyasda, istərsə də yerli səviyyədə “innovasiya” anlayışın birmənalı yanaşma mexanizmi mövcud olmasa da ümumən bir çox yaxın fikirlər çoxdur. Bu baxımdan qeyd edilən fikirləri və baxışları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- bir sıra iqtisadçılar innovasiyaya bir proses kimi baxır;
- bəziləri innovasiyaya bazara yeni avadanlığın çıxarılmasını təmin edən texniki, istehsal və kommersiya tədbirlərinin məcmusu kimi yanaşır;
- digərləri innovasiyaya yeni məlumat, texnologiya yaratmaq məqsədilə praktikada elmi ideyalardan istifadə edilən ictimai - texniki - iqtisadi proseslərin məcmusu kimi yanaşır və s..

Qeyd etmək lazımdır ki, “innovasiya” termini latın dilində “innovato” sözündən olub, “yenilənmə” və “yaxşılaşma” deməkdir. Bu termin elmi tədqiqatlarda XIX əsrlərdə meydana gəlmişdir. “İqtisadi innovasiya” anlayışı XX əsrin əvvəllərində Avstriya iqtisadçısı Yozef Şumpeterin “The Theory of Economic Development” (1934) əsərindən geniş ictimaiyyətə məlum olmuşdur.

İlk növbədə innovasiyanın harada tətbiqi və istifadə olunması məsələsindən asılı olaraq onun faydalılığı müxtəlif ola bilər. Bu baxımdan onun harada tətbiq olunmasından asılı olmayaraq innovasiya və onun ümumi prinsipləri, fikrimizcə aşağıdakı kimi ola bilər:

- əvvəla, innovasiya fərdi və ya ictimai tələbatı ödəməlidir;
- son nəticə etibarilə mənfəətin artmasına səbəb olmalıdır;
- yeniliyin şaxələnməsinə və yayılmasına səbəb olmalıdır;
- kommersiya məqsədi baxımından istifadə olunmalıdır;
- sosial-iqtisadi, ekoloji, elmi-texniki və idarəetmə səmərəliliyinin artmasına xidmət etməlidir.

Tikinti materialları istehsalı müəssisələrində innovasiya fəaliyyətinin təşkili.

Məlum olduğu kimi, istənilən yeni məhsulun (xidmətin) yaradılması və ya təkmilləşdirilməsi vaxt, maliyyə, enerji, xərclər və s. kimi amillərin təsirini nəzərə almağı tələb edir. İstənilən müəssisənin yeniliyi və ya yeniliyə can atması onun elmi-texniki potensialından, müəssisənin konkret profilindən, maliyyə, vaxt və s. kimi resurslarından asılıdır.

Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, istənilən sahədə, eləcə də tikinti materialları müəssisələrində innovasiya daimi xarakter daşımalıdır. Çünki, bu amil istənilən sahənin varlığının əsas elementidir.

Müasir şəraitdə innovasiya fəaliyyəti istənilən tikinti materialları istehsalı müəssisəsinin bu və ya digər formada fəaliyyətinə xas olan xüsusiyyətdir. Belə ki, müəssisə innovasiya bazarında lider olmadığı bir halda belə özünün mənəvi cəhətdən köhnəlmiş texnologiyasını və məhsulunu yeniləşdirmək zərurəti ilə üzləşəcəkdir. Müasir şəraitdə iqtisadiyyatın dinamik inkişafı müəssisələrin də nəinki kəmiyyət baxımından, eyni zamanda keyfiyyət baxımından daima yeniləşməsinə tələb edir. Bu yeniləşməni isə yalnız və yalnız dünyanın ən mütərəqqi texnika və texnologiyasının tətbiqi, elmi-tədqiqat bazasının daim inkişafı və təkmilləşdirilməsi hesabına həyata keçirmək mümkündür. [6; səh17]

Fikrimizcə, innovasiya prosesi zamanın tələblərindən və iqtisadi sistemin quruluşundakı dəyişikliklərdən irəli gələn bir məsələdir. Belə ki, müasir iqtisadi sistemdə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri milli iqtisadiyyatda fəaliyyət sferasından asılı olmayaraq praktiki olaraq digər təşkilatlara nisbətən rəqabətqabiliyyətlik üstünlüyünü, bazarda yerini qorumaq və daha

da artırmaq üçün öz fəaliyyətində müəyyən dəyişikliklər və yeniliklər etmək zərurəti ilə üzləşirlər. Belə dəyişiklikləri həm daxili, həm də xarici amillər zəruri edir. Bu isə təkcə material aktivlərinin deyil, eyni zamanda investisiya və intellektual kapitalından da güclü və genişlənmiş bir formada istifadə olunmasını tələb edir. Rəqəbatqabiliyyətliliyin şəraitinin gücləndiyi belə bir şərait isə iqtisadiyyatın istənilən bir sektorunda innovasiyaya olan tələbi artırır.

Təsadüfi deyildir ki, müasir dövrümüzdə də bir çox iqtisadçılar innovasiya proseslərini müasir iqtisadiyyatın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edir və bu fikirlərini müxtəlif cür əsaslandırırlar. Bu baxımdan qeyd olunan fikrə sübut kimi aşağıdakı cədvəldən istifadə edək (Cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Xarakteristika	Dövr	
	Sənaye dövrü (XX əsrin II yarısı)	innovasiya dövrü (XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəli)
İqtisadi inkişafın həlledici amili	İstehsal təcrübəsi	Elmi biliklər
Kapitalın həlledici amili	Fiziki	İntellektual
Üstünlük təşkil edən aktivlər	Maddiyyət	Qeyri-maddiyyət
Əsas konkret üstünlüklər	Sənaye texnologiyası	Texniki və innovasiya idarəedilməsi
Dünya iqtisadiyyatının əsas strategiyası	Xüsusi mülkiyyət və kapitalın müxtəlifliyi	Texnologiya, bilik və elmin rəngarəngliyi
İstehsalda əsas formula	Kapital + Əmək	Kapital + elmi-texniki tərəqqi
innovasiya prosesi	Dövri	Daimi

Müasir iqtisadiyyatın əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri. Araşdırmalar göstərir ki, son dövrlər iqtisadiyyatda yeni texnologiyaların hazırlanması və tətbiq edilməsi əvvəlki dövrlərlə müqayisədə çox sıx rast gəlinir. Bu isə nəinki iqtisadiyyatda, hətta texnologiyanın özündə belə rəqəbat mühitini gücləndirir.

Müəssisələrdə innovasiya adətən iki mənada işlədilir. Birincisi, yeni çeşidin və ya yeni məhsulun yaradılması, ikincisi isə innovasiyanı sistem və ya proses kimi göstərmək olar. Yeni çeşidin yaradılması bazarın araşdırılmasını, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən səmərəli istifadə olunmasını, beynəlxalq və yerli bazarlar ilə sıx əlaqəni nəzərdə tutur. [7;səh143] İkincisi isə müəssisədə araşdırmanı, layihələndirməni və istehsalın təşkili kimi amilləri nəzərdə tutur. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, hər iki proses bir-birilə ayrılmaz surətdə bağlıdır.

İnnovasiya ilə bağlı müasir iqtisadi nəzəri baxışları təhlil edərkən aydın olur ki, onları beş əsas tipə ayırmaq və aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: [8;səh32]

- yeni məhsulların istehsalı;
- mövcud məhsulların təkmilləşdirilməsi;
- istehsal texnologiyasının yeniləşdirilməsi;
- yeni texniki vasitə və avadanlıqlardan istifadə edilməsi;
- elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsala tətbiqi.

Təcrübə göstərir ki, innovasiya fəaliyyəti təkmilləşdirmə səylərini artırır, işin intensivliyini, əmək məhsuldarlığını yüksəldir, məhsulun maya dəyərinin, qiymətinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Nəticədə innovasiya istehsal müəssisəsinin maliyyə nəticələrinə və iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinə müsbət təsirini göstərir.

Fikrimizcə, müəssisələrdə innovasiyaların idarə edilməsi strateji fəaliyyət kimi nəzərdə tutulmalıdır. Çünki müəssisə innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi strateji məqsədlər sistemində daxil olub, müəssisənin uzunmüddətli perspektiv inkişaf planında yer alır.

Adətən tikinti materialları istehsalı müəssisələrində innovasiya fəaliyyətinə aşağıdakılar aid edilir:

- müəssisələrdə problemin aşkara çıxarılması;
- innovasiya prosesinin həyata keçirilməsi;

- innovasiya fəaliyyətinin təşkili.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, innovasiya fəaliyyətinin son nəticəsi istehsal prosesində yeni məhsulda və ya təkmilləşdirilmiş məhsulda özünü biruzə verir. Bu isə bazarın ümumi tələblərindən irəli gələrək texnologiyanın təkmilləşməsi və praktiki olaraq fəaliyyəti ilə nəticələnir [9;səh28].

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində innovasiyanın metodoloji baxımdan sistemli olaraq beynəlxalq standartlara görə təsviri 1992-ci ildə Oslo şəhərində qəbul olunmuş və "Oslo əsaslanması" adını almışdır. Burada yalnız texniki innovasiya işlənilib hazırlanıb və bu da yeni məhsulu və prosesi, həmçinin, texnologiyada əhəmiyyətli dəyişiklikləri əhatə edir.

Fikrimizcə, tikinti materialları istehsalı müəssisələrinin fəaliyyətində islahatlara dərhal başlamaq, innovativ inkişaf tədbirlərini davamlı olaraq yüksələn xətlə yeni mərhələyə qaldırmaq lazımdır. Yəni bu sahədə islahatlar davam etməli, burada inkişaf etmiş ölkələrin müsbət praktikası mütləq nəzərə alınmalı və tikinti materialları sənayesinin inkişaf perspektivləri müəyyənləşdirilməlidir.

Dövlətin və hökumətin son illər ərzində bütövlükdə iqtisadi sahədə apardığı siyasətin özünü doğrultmasının nəticəsidir ki, Azərbaycan son 10 ildə dünya miqyasında ən sürətlə inkişaf edən ölkə adını qazanmışdır. Odur ki, indiki qlobal böhran şəraitində də istehsalla bağlı fəaliyyət daha da təkmilləşdirilməli, gələcək iqtisadi inkişafa hesablanmış islahatlar həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Quliyev T.Ə. Menecmentin (idarəetmənin) əsasları. Bakı, 2001.
2. Atakişiyev M.C. və Süleymanov Q.S. İnnovasiya menecmenti. Bakı, "Təfəkkür", 2004, 134 səh.
3. Azərbaycan Statistik rəqəmlərdə. Bakı, 2014.
4. Титов В.И. Экономика предприятия. "ТД" Ексмо. Москва, 2007 с-414.
5. "Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış" İnkişaf konsepsiyası. Bakı, 29.12.2012
6. Azərbaycan Respublikasının Milli İnnovasiya Sisteminin formalaşması və inkişafı proqramı. Bakı, 2009.
7. Əliyev T.N., Babayev L.B., Regional innovasiya proqramının tərtibatı üzrə metodiki tövsiyələr. Bakı, APOSTROF- 2012.
8. Qasımov F.H., Nəcəfov Z.M., "İnnovasiyalar: yaranması, yayılması və inkişaf perspektivləri" Bakı, 2009.
9. H.K.Həsənov "Müəssisənin iqtisadiyyatı" Bakı, 2013.

Həsənov H.K. i.e.n., dos.

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

X Ü L A S Ə

TİKİNTİ MATERIALLARI MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNNOVATİV FƏALİYYƏTİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Məqalədə bütün sənaye sahələrinin, həmçinin əhalinin yaşayış və rifahının inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən tikinti materialları istehsalı müəssisələrində innovativ fəaliyyətin xüsusiyyətləri, innovasiya fəaliyyətinin əsasları, sahə müəssisələrində innovasiyaların tətbiqinin mövcud vəziyyəti araşdırılmış, sahədə innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsinin zəruriliyi ilə bağlı nəticəyə gəlinmişdir. Tikinti materialları istehsalı müəssisələrində istehsalın strukturunda bazarın tələbinə uyğun keyfiyyət dəyişiklikləri innovasiya fəaliyyətinin formalaşmasına tələbat yaradan əsas amillərdəndir. Məhz innovasiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi hesabına daha səmərəli istehsal sahələrinin inkişafı mümkündür. Tikinti materialları sahəsində innovativ ideyanın yaranması və istehsalata tətbiqi dövrü ilə tikinti materialları istehsalının həyata keçirildiyi və nəticələrin reallaşdığı müddətin nəzərə alınması bu prosesdə vacib məsələlərdən hesab edilir.

*Гасанов Г.К. к.э.н., доц.
Азербайджанский Архитектурно-
Строительный Университет*

Р Е З Ю М Е

ПУТИ РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ СТРОИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ

В статье рассмотрены основы и особенности инновационной деятельности, а также проанализированы этапы внедрения инноваций в предприятиях производства строительных материалов. Изучены важность расширения сфер внедрения инновационных технологий в целях улучшения жизни и быта граждан, а также развития других отраслей промышленности.

Качественные преобразования, в структуре производства на предприятиях по производству строительных материалов, является важным фактором в формировании инновационной деятельности. Внедрение инноваций является одним из ключевых этапов в достижении более эффективного производства на предприятиях отрасли. В этом процессе важной задачей является возникновение инновационной идеи, её внедрения на производство строительных материалов и время реализации полученных результатов.

*Hasanov H.K. c.e.s. assis. prof.
Azerbaijan Architecture and
Construction University*

S U M M A R Y

DEVELOPMENT PATH OF INNOVATION ACTIVITY AT THE CONSTRUCTION MATERIAL ENTERPRISES

In article basics and peculiarities of innovative activity are covered, and also implementation phase of innovations in the construction material enterprise are analyses. Importance of expansion of implementation spheres of innovative technologies for improvement of life and life of citizens is studied.

High-quality conversion, in structure of the construction material enterprise, is an important factor in formation of innovative activity. Innovations are one of key stages in achievement of more effective production at the enterprises of branch. In this process an important task is having the innovative idea, its introduction on production of construction materials and time of realization of the received results.

UOT - 628. 336:330.322

**TİKİNTİ KLAŞTERLƏRİNİN TİKİNTİ SEKTORUNA MALİYYƏ VƏ
İNVESTİSİYA RESURLARININ CƏLBİNİN SÜRƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ
ƏHƏMİYYƏTİ**

Açar sözləri: tikinti resursları, maliyyə resursları, investisiya resursları, milli iqtisadiyyat, səmərəlilik.

Ключевые слова: строительные ресурсы, финансовые ресурсы, инвестиционные ресурсы, национальная экономика, рациональность.

Key words: building resources, finansial resources, invesment resources, national economy, rationality.

Müasir dövrdə tikinti sektorunun inkişafının sürətləndirilməsində bu sahənin maliyyə resursları ilə fasiləsiz təminatı və investisiyaların cəlb edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dünya təcrübəsində bu mürəkkəb problemin həlli məqsədi ilə müxtəlif iqtisadi mexanizmlərdən geniş istifadə edilməsi təcrübəsi vardır. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə, son 20 il ərzində isə postsosialist və postsovet respublikalarında da tikinti sektorunun fəaliyyətinin gücləndirilməsində, tikinti materialları istehsalının artırılmasında zəruri maliyyə və investisiya resurslarının konsolidasiya edilməsində tikinti klasterləri yanaşmasından fəal istifadə edilməsi diqqət mərkəzində saxlanılır. Tədqiqatçı İ.Bryantseva belə hesab edir ki, tikinti klasterlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri bu mexanizmin məhsuldar fəaliyyəti hesabına, o cümlədən klaster iştirakçılarının birgə səyi ilə cəlb edilmiş maliyyə və investisiya resursları hesabına təkcə hər hansı bir iqtisadiyyat sahəsinin inkişafının sürətləndirilməsi yox, eyni zamanda ölkə iqtisadiyyatının inkişafının intensivləşdirilməsi mümkündür [1]. Başqa sözlə, tikinti klasterləri iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi funksiyalarını yerinə yetirməklə bərabər, həm də milli iqtisadi inkişaf proseslərində stimullaşdırıcı və praktiki baxımdan effektivli iqtisadi mexanizm xüsusiyyətləri ilə fərqlənilir. Tikinti müəssisələrinin işinin məhsuldar təşkili və idarə edilməsinin səmərəli təmin olunması üçün, bu proseslərdə bir çox amillərin, o cümlədən iqtisadi, maliyyə, investisiya, sosial, təbii, texniki və texnoloji, təşkilatçılıq və idarəçilik amillərinin diqqət mərkəzində saxlanılması zəruri şərtlər kimi xarakterizə olunurlar [2]. Tədqiqatçı P.Melyoxin isə tikinti müəssisələrinin optimal idarə edilməsində istehsal amilləri ilə yanaşı, ilk növbədə, maliyyə və investisiya amillərinin də diqqət mərkəzində saxlanılmasını vacib saymışdır [3]. Klaster mexanizmləri mobilizasiya edilmiş maliyyə və investisiya resursları sayəsində kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına, bu mexanizmlərin tətbiqi nəticəsində “vahid iqtisadi və texnoloji” prinsiplər sayəsində effektivli nəticələrin əldə edilməsinə əlavə imkanlar yaradırlar [4]. Tikinti klasterləri daxilində bu qurumun iştirakçılarının qarşılıqlı fəaliyyət balansının dinamikliyinin qorunması hesabına maliyyə və investisiya resurslarından daha səmərəli istifadəyə də şərait yaranır [5]. Başqa sözlə, tikinti klasterləri yeni təsərrüfat mexanizmləri və əməkdaşlıq münasibətləri formalaşdırmaqla, güclü maliyyə və investisiya balansı yaratmaqla, tikinti sektorunun işinin intensivləşdirilməsinə əlavə stimullar yaratmaq imkanına malikdirlər.

Müasir dövrdə zəruri maliyyə resursları olduqda və investisiyaların cəlbə təqdirində tikinti sektorunun işinin intensivləşdirilməsi daha çox mümkündür. Bu problemlərin tikinti klasterləri mexanizmləri vasitəsilə həlli bir çox tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Məsələn,

lən, tədqiqatçı T.Tsixan belə hesab edir ki, güclü maliyyə resurslarına malik tikinti klasterləri vasitəsilə bu sahədə bir çox istiqamətlər üzrə idxaləvəzədici tikinti materiallarının istehsalını təşkil etmək mümkündür [6]. Praktikada bu kimi hallara son onilliklərdə daha çox rast gəlinir. Belə ki, texnologiyaların və innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi hesabına milli emal müəssisələri şəbəkələrinin təşkilinə imkanlar artmış və eyni zamanda milli iqtisadiyyatın resurs potensialından daha səmərəli istifadə edilməsi prioritetləri güclənməkdədir. Tikinti klasterləri modelləri də öz xüsusiyyətlərinə rəğmən bu proseslərdə əhəmiyyətli rol oynamaq potensialına malikdirlər. Tədqiqatçı Y.Markuşınaya görə, klasterlər hər hansı bir iqtisadiyyat sahəsinin, regionun, ümumilikdə milli iqtisadiyyatın inkişafına ciddi təkan verməklə, onun rəqabətqabiliyyətliliyini yüksəltməklə yeni iqtisadi artım modelini formalaşdırmaq potensialına qadırdırlar [7]. Klaster modeli tikinti sektorunun fəaliyyətini canlandırmaqla kifayətlənmir, həm də bu sektorun modernləşdirilməsinə, yüksək texnologiyalarla əsaslı istehsal və xidmət sahələri şəbəkəsinin yaradılmasına əlavə imkanlar açır. Tikinti sektorunun klasterləşdirilməsi, bu sektorun fəaliyyət dairəsinin əsaslı şəkildə genişlənməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda tikinti klasterləri vasitəsilə tikinti kompleksinin daha səmərəli idarə edilməsi və bu sektorun rentabelli fəaliyyətinə əlavə effektiv mexanizmlərin formalaşdırılması təmin olunur [8;9]. Tikinti klasterinin təşkili və onun maliyyə-investisiya resursları vasitəsilə regionun sosial-iqtisadi vəziyyətinin əhəmiyyətli formada yaxşılaşdırılmasını, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsini, işsizliyin azaldılmasını, elm və texnoloji yeniliklərin regiona gətirilməsini, regionun infrastruktur bazasının gücləndirilməsini, tikinti sektoru iştirakçılarının fəallığının artırılmasını və s. effektivli təmin etmək mümkündür [9]. Tədqiqatçı K.Kulaqına bu problemlərə toxunarkən, qeyd edir ki, tikinti klasterlərinin təşkili zamanı, onun yaradıldığı regionun rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaq potensialına malik olan amillərə və xüsusilə maliyyə-investisiya resurslarına malik olmasına daha çox diqqət yetirilməlidir [10]. Digər tədqiqatçılar – O.Savinova və D.Denisova regionların iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində və onların rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsində tikinti sektorunun rolunun gücləndirilməsində tələb olunan maliyyə resurslarının formalaşmasında klaster mexanizmlərinin tətbiqinə üstünlük verməyi vacib saymışlar [11]. Burada tikinti klaster iştirakçıları maliyyə və investisiya kanallarına davamlı çıxış əldə edərək, rəqabət mühitində özünün innovativ xüsusiyyətləri ilə daha yüksək vəzifələrin öhdəsindən gələ bilirlər və müəyyən ixtisaslaşdırılmış sahədə üstün fəaliyyəti təşkil edirlər. Bundan əlavə, klaster yanaşması şəraitində elmi əsaslandırmaqlar, institusional dəyərlər, digər mexanizmlər, o cümlədən dövlət dəstəyi mexanizmləri hesabına tikinti klasterləri sahibkarlığın və biznesin həyata keçirdiyi əlverişli təsərrüfat-istehsal proseslərini formalaşdırırlar. Digər tərəfdən, belə bir münbit fəaliyyət şəraitində tikinti klasterləri tikinti sektorunun işinin investisiya cəlbədiciyi baxımından daha əlverişli təşkilinə əlavə stimullar vermək iqtidarındadır [12]. Tədqiqatçı A.Beryozin bu problemləri araşdırarkən, bildirmişdir ki, tikinti klasterlərinin investisiya cəlbədiciyi təmin edilməsi üçün əsas məsələlər sırasında klaster iştirakçılarının fəaliyyət istiqamətlərinin və gözlənilən nəticələrin dərindən iqtisadi əsaslandırılması təmin olunmalıdır [13]. Digər tərəfdən, regionun tikinti kompleksini bütövlükdə balanslaşdırmalı, elmi-iqtisadi baxımdan adekvat investisiya siyasəti formalaşdırılmalıdır [14]. A.Voronin qeyd edir ki, tikinti klasteri müəyyən coğrafi rayonda və ərazidə bir qrup subyektləri birləşdirmə xüsusiyyəti ilə bərabər, həm də müxtəlif tikinti materialları məhsullarına olan tələbatı ödəməklə klaster iştirakçılarının fərdi və ümumi maraqlarına cavab verir və, ümumilikdə, bu cür qarşılıqlı fəaliyyət sinergetik effektlə nəticələnir [15]. Başqa sözlə, regional tikinti klasterləri yerləşdikləri regionun ümumi inkişafında əsaslı rol oynamaqla yanaşı, həm də ayrı-ayrı təsərrüfat və biznes subyektlərinin maraqlarını təmin etmək, onların maliyyə problemlərini həll etmək imkanına malikdirlər. Ümumilikdə, tikinti klasterlərinin mexanizm-

lərinin vasitəsi ilə milli iqtisadiyyatın mühüm sahəsi olan tikinti sektorunun bir qrup problemlərinin həll edilməsi mümkünlüyü diqqəti cəlb edir:

- tikinti klasterləri kompleks mexanizmlərin məcmusu kimi özündə güclü resurs potensialı, o cümlədən, maliyyə və investisiya resurslarını birləşdirir;

- tikinti klasterləri iştirakçıları, xüsusilə, tikinti işlərini aparan firma və kompaniyalar bu klasterlərin maliyyə və investisiya mexanizmləri hesabına davamlı və fasiləsiz maliyyələşdirmə mənbələri əldə etməklə, tikinti bazarındakı güclü rəqabətə tab gətirmək imkanı əldə edirlər və ümumilikdə, tikinti işlərinin həcmnin genişləndirilməsinə əlavə stimullar qazanırlar;

- tikinti klasterləri tikinti sektoruna maliyyə və investisiya resurslarını cəlb etməklə, bu sektora müasir texnologiyalar əsasında fəaliyyət göstərməsinə, zəruri avadanlıqların alınmasına şərait yaradır və sahənin inkişaf prioritetlərinin reallaşdırılmasına imkan verir və s.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Брянцева И.В. Диагностика и управление экономической устойчивости строительного предприятия: теория и методология. Дисс. д-ра экон. наук. Хабаровск, 2004. – 325 с.
2. Симионов Р.Ю. Комплексный управленческий анализ деятельности строительного предприятия. Дисс. д-ра экон. наук. Москва, 2010. – 407 с.
3. Мелехин П.В. Оптимальное управление производственными факторами строительного предприятия. Дисс. канд. экон. наук. Махачкала, 2011. – 150 с.
4. Ярлова В.В. Развитие малого и среднего предпринимательства на основе формирования инновационных кластеров. Дисс. канд. экон. наук. Орел, 2008. – 183 с.
5. Томашук Е.А. Организационно-экономические аспекты формирования системы взаимодействия малых предприятий строительного комплекса. Дисс. канд. экон. наук. Ростов-на-Дону, 2007. – 188 с.
6. Цихан Т.В. Кластерная теория экономического развития // Теория и практика управления. – 2003. - №5.
7. Маркушина Е.В. Экономические проблемы регионов и отраслевых комплексов // Проблемы современной экономики. №2 (34), 2010.
8. Белоусова Л.С. Управление развитием регионального строительного комплекса. Дисс. д-ра экон. наук. Санкт-Петербург, 2010. – 453 с.
9. Сахно М.Я. Управление интеграцией инвестиционно-строительного мезокомплекса в экономическое пространство региона. Дисс. канд. экон. наук. Краснодар, 2011. – 145 с.
10. Кулагина К.Е. Разработка методических подходов к инновационному развитию территориальных кластеров. Дисс. канд. экон. наук. Нижний Новгород, 2011. – 143 с.
11. Савинова О., Денисова Д. Кластеры и их роль в повышении конкурентоспособности региона. Изд. дом LAP LAMBERT Academic Publishing, 2015. – 104 с.
12. Бутренин А.А. Формирование и развитие инвестиционно-строительной подсистемы региона. Дисс. канд. экон. наук. Краснодар, 2013. – 214 с.
13. Березин А.О. Теория и методология территориальной организации регионального инвестиционно-строительного комплекса. Дисс. д-ра экон. наук. Санкт-Петербург, 2012. – 288 с.
14. Краснов Д.Ю. Формирование инвестиционной политики в строительном комплексе региона. Дисс. канд. экон. наук. Чебоксары, 2009. – 169 с.
15. Воронин А.В. Теория и методология стратегического управления инвестиционно-строительным комплексом региона в условиях конкурентной среды. Дисс. д-ра экон. наук. Тюмень, 2008. – 329 с.

*Novruzov N.A. doktorant
Odlar Yurdu Universiteti*

X Ü L A S Ə

TİKİNTİ KLAŞTERLƏRİNİN TİKİNTİ SEKTORUNA MALİYYƏ VƏ İNVESTİSİYA RESURLARININ CƏLBİNİN SÜRƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Məqalədə tikinti klasterlərinin tikinti sektoruna maliyyə və investisiya resurslarının cəlbinin sürətləndirilməsində əhəmiyyəti tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə tikinti klasterlərinin maliyyə və investisiya problemləri ilə bağlı tikinti sektoruna təsiri, tikinti firmalarının və təşkilatlarının effektivliyinin, tikinti işlərinin genişləndirilməsi və gücləndirilməsi üzrə təhlillər aparılmışdır.

Məqalənin sonunda tikinti klasterlərinin tikinti sektoruna maliyyə və investisiya resurslarının müasir şəraitdə cəlbinin sürətləndirilməsi və bununla bağlı tikinti klasterləri mexanizminin tətbiqinin əhəmiyyəti üzrə bir sıra təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

*Новрузов Н.А. докторант
Университета Одлар Юрду*

P E 3 I O M E

ВАЖНОСТЬ СТРОИТЕЛЬНЫХ КЛАСТЕРОВ ДЛЯ УСКОРЕНИЯ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ФИНАНСОВЫХ И ИНВЕСТИЦИОННЫХ РЕСУРСОВ В СТРОИТЕЛЬНЫЙ СЕКТОР

В статье исследована важность строительных кластеров для ускорения привлечения финансовых и инвестиционных ресурсов в строительный сектор. Анализировано влияние строительных кластеров на решение финансовых и инвестиционных проблем строительного сектора, на расширение и ускорение строительных работ, эффективность строительных фирм и организаций и др.

Дан ряд выводов относительно важности применения механизмов строительных кластеров в обеспечении устойчивыми финансовыми и инвестиционными ресурсами в строительный сектор в современных условиях.

*Novruzov N.A. cand. for a degree
University Odlar Yurdu*

S U M M A R Y

THE IMPORTANCE OF BUILDING CLUSTERS TO ACCELERATE THE ATTRACTION OF FINANCIAL AND INVESTMENT RESOURCES IN THE CONSTRUCTION SECTOR

The importance of building clusters to accelerate the attraction of financial and investment resources in the construction sector is explored in the article. The impact of building clusters on the decision of the financial and investment needs of the construction sector, the expansion and acceleration of construction work, the efficiency of construction firms and organizations are analyzed with this purpose.

A number of conclusions regarding the importance of the application of the mechanisms of building clusters in ensuring sustainable financial resources and investment in the construction sector in modern conditions are given in the end of the article.

UOT - 658.152/.153; 338.45:69

TİKINTI MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNVESTİSIYA RESURLARININ FORMALAŞMASININ KONSEPTUAL ƏSASLARI

Açar sözlər: investisiya, resurslar, tikinti, müəssisə, strategiya, inkişaf, faktor, dayanıqlılıq, emal.

Ключевые слова: инвестиция, ресурсы, строительство, предприятие, стратегия, функционирование, развитие, факторы, устойчивость, разработка.

Key words: investment, construction, processing enterprises, strategy, stability, development, factors, and resources.

Tikinti müəssisələrinin investisiya fəaliyyətinin və investisiya axınlarının istifadəsinin səmərəliliyinin nəzəri müddələrinin əsasını investisiya resurslarının formalaşması konsepsiyası təşkil edir.

Tikinti müəssisələrinin investisiya axınlarının tənzimlənməsi və investisiya resurslarının istifadəsi konsepsiyasının tərtib edilməsi üçün investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsinə və qiymətləndirilməsinə uyğun nəzəri baxışlardan istifadə etmək lazımdır.

Xarici mühitin investisiya imkanlarından istifadə edərək tikinti müəssisələri investisiya fəaliyyətini inkişaf etdirir. Tikinti müəssisələrinin investisiya resurslarının səmərəli istifadəsinə xarici mühit amilləri təsir edir. İnvestisiya resurslarının istifadə olunması məqsədlərinin seçilməsi xarici mühitdə və daxildə baş verən proseslərlə bağlıdır. Tikinti müəssisələrinin investisiya axınlarının tənzimlənməsi və investisiya resurslarının istifadə olunması məqsədi, xarici mühitdə olan müəssisələrin fəaliyyətinin nəticəsidir.

Tikinti bazarının subyektlərinin strategiyasını bilmək üçün tikinti müəssisəsinin investisiya resurslarının formalaşması konsepsiyasını hazırlamaq lazımdır. Belə halda tikinti müəssisələrinin xarici mühitinə iştirakçıların, dövlət orqanlarının, yerli cəmiyyətlərin yerinə yetirdiyi işlərin proqnozlaşdırılması lazımdır.

Fəaliyyəti dövründə bir sıra məsələlərin həlli üçün tikinti müəssisələrinin qarşısında bəzi maneələr yarana bilər. Ümumiyyətlə tikinti müəssisələri necə fəaliyyətə başlayırsa, eyni zamanda ya ləğv oluna və ya başqa müəssisələr tərəfindən udula bilər. Həmin hadisələri əvvəlcədən görmək çətin olduğuna görə, tikinti müəssisələrinin investisiya resurslarının formalaşması və istifadəsi proqnozu və strateji planlaşdırılması etibarlı olmalıdır.

Tikinti müəssisələrinin investisiya fəaliyyətinin formalaşması və istifadəsi üçün rəqabət qabiliyyətini öyrənmək lazımdır. Ona görə də müəssisələrin investisiya fəaliyyətinin dinamikası, istehsal edəcəkləri məhsulların qiymətləri, keyfiyyəti və xarakteri təhlil edilməlidir.

Xarici mühitin ən böyük rəqabət səviyyəsi ilə tikinti müəssisələrinin investisiya fəaliyyətinin təşkili prinsipləri dəyişdirilir və təkmilləşdirilir. Ona görə də tikinti müəssisələrinin investisiya fəaliyyətinin səmərəlilik yolları və investisiya resurslarının formalaşması, onların istifadəsi haqqında yeni fikirlər tövsiyə edilməlidir. Təcrübə göstərir ki, bəzi tikinti müəssisələri rəqabət sahəsində üstünlükləri nə qədər tez əldə edirlərsə, çox vaxt o qədər də tez itirirlər. Çünki əlverişli bazarın və investisiya fəaliyyətinin strukturunu düzgün əks etdirən konsepsiya hazırlanmır. Deməli resurs yanasmasının tətbiqinə əsasən tikinti müəssisələrinin investisiya fəaliyyətinin yüksəldilməsi indiki dövrdə ən aktual məsələlərdən biridir.

Tikinti müəssisələrinin investisiya resurslarının formalaşması və səmərəli istifadə edilməsi xarici mühit elementlərinin dəyişilməsi kimi qeyri-müəyyənliyi özündə saxlayır. İnvestisiya resurslarının istifadəsinin nəticəsi xarici mühit elementlərinin davranışının formalaşmasının reallaşdırılmasına, investisiya proseslərinin əlverişli olmasına və s. səbəb olacaqdır. Ancaq yadda saxlamaq lazımdır ki, qeyri-müəyyənlik investisiya proseslərinin reallaşdırılmasın-

da həmişə gözlənilir. Ona görə də investisiya resurslarının istifadəsinin məqsədi tikintidə idarəetmə sistemini və ona uyğun göstəricilər sistemini də mürəkkəbləşdirir. Eyni zamanda tikinti müəssisəsinin investisiya fəaliyyətinin səmərəli idarə edilməsinin qiymətləndirilməsi tələb olunur.

Rəqabət mühitində üstünlüyü əldə etmək üçün tikinti müəssisəsinin xüsusi strategiyası hazırlanmalıdır və səmərəli taktika həyata keçirilməlidir.

Tikinti müəssisələri rəqabət mühitində üstünlükləri əldə etmək üçün aşağıda göstərilənləri yerinə yetirməlidirlər:

- tikinti müəssisəsi tikinti sektorunda lider olmaq istəyirsə daima rəqabət üstünlüklərinin əldə edilməsi prinsiplərini və formalarını dəyişdirməli, yeniləri ilə əvəz etməli və ümumiyyətlə investisiya fəaliyyətini təkmilləşdirməlidir;

- tikinti müəssisələri rəqabət mühitində müflisləşməmək üçün fasiləsiz olaraq investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, investisiya resurslarının formalaşması və istifadəsi üçün tədbirlər planını, eyni zamanda strategiyasının işlənməsini təkmilləşdirməlidir;

- tikinti müəssisəsinin işlədiyi strategiya qısamüddətli olmalıdır, əks halda investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyi aşağı düşə bilər. Tikinti müəssisəsinin investisiya fəaliyyətinin inkişafının perspektiv planını öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərlə qarışdırmaq olmaz;

- tikinti müəssisəsinin investisiya fəaliyyəti uzunmüddətli perspektivə istiqamətlənməlidir. Tikinti müəssisəsinin qüvvətli və zəif tərəfləri yeni üsulların tətbiqi sayəsində və aparılan kompleks təhlilə əsasən müəyyən edilməlidir;

- tikinti müəssisəsi rəqabət üstünlüyünü əldə etmək üçün yeni iş metodlarını həmişə axtarmalı və mənimsəməlidir çünki, belə halda investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyi yüksəlir.

Tikinti müəssisələrinin investisiya resurslarının xarici mühitə uyğunlaşması nəticəsində rəqabət üstünlüyü artır. Xarici mühitin təsirindən tikinti müəssisələrinin investisiya fəaliyyətinin strateji planının formalaşması dəyişir və dəqiqləşdirilir [1]. Bununla da Azərbaycanın tikinti şirkətlərinin əksəriyyətinin qarşısında duran problemlərin mahiyyəti açıqlanır və həll edilir.

Tikinti müəssisəsinin yeni strategiyası onu bazarın mənimsənilməsinə yönəldir və fəaliyyət planında tikinti işlərinin yerinə yetirilməsinə əsasən maksimum mənfəət almağa səfərbər edir, bunun nəticəsində tikinti müəssisəsinin strateji uyğunlaşma yanaşması zəifləyir. Eyni zamanda xarici mühit elementlərinin dəyişməsi ilə əlaqədar tikinti müəssisəsinin davranışı da dəyişir.

Rəqabət mühitində rəqiblərin hücumuna layiqincə cavab vermək üçün tikinti müəssisəsi ona tez reaksiya verməlidir. Tikinti müəssisəsinin rəhbərliyi investisiya fəaliyyətinin resurs yanaşmasının tətbiqinin mahiyyətini və üstünlüyünü bilməli, yerinə yetirdiyi işlərin alqoritminə sahib olmalı və onun istifadə olunmasını bacarmalıdır.

Tikinti müəssisəsinin investisiya resurslarının formalaşması və investisiya fəaliyyətinin inkişaf tendensiyası, onun strateji mexanizminin işlənməsi, planlaşdırmanın idarəçilik funksiyasından idarəçilik funksiyasına keçidini təmin edir. Tikinti müəssisəsinin investisiya resurslarının yeni parametrləri strateji istiqamət funksiyası ilə yanaşı planlaşdırma funksiyasının olmasını da məqsədyönlü hesab edir. Təcrübədə onların qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı əlaqəsi təşkil edilməlidir.

Tikinti müəssisələrinin investisiya resurslarının formalaşması və istifadəsi konsepsiyasının işlənməsi investisiya sferasında investisiya proseslərinin tənzimlənməsində istifadə oluna bilər və bu sahədə yeni islahatların həyata keçirilməsi investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəldir.

Xarici mühit elementlərinin davranışının dəyişməsi tikinti müəssisələrinin atdığı addımlara təsir edir. Tikinti müəssisələrinin investisiya axınlarının tənzimlənməsi və investisiya resurslarının formalaşması nəticəsində istehsal prosesi formalaşır və dəqiqləşdirilir. Beləliklə, tikinti müəssisələrinin investisiya fəaliyyətinin strateji istiqamət mexanizminin işlənməsində

uyğunlaşma yanaşması nəzərə alınmalıdır.

İnvestisiya resurslarının formalaşması konsepsiyasının əsas funksiyası xarici mühitə uyğun tikinti müəssisələrinin investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsinin daxili və xarici dəyişikliklərə reaksiya verməsi qabiliyyəti və özünün investisiya resurslarının tarazlıq vəziyyətini saxlamasıdır.

Tikinti müəssisəsinin investisiya axınlarının tənzimlənməsi və investisiya resurslarının formalaşması mexanizmi investisiya resurslarının formalaşması və istifadəsi konsepsiyasının həyata keçirilməsinə əsaslanır.

Tikinti müəssisələrinin investisiya fəaliyyətinin səmərəli idarə edilməsi alətləri və qaydalarının, forma və metodlarının, təşkilat strukturunun cəmi investisiya resurslarının formalaşması və istifadəsi mexanizmini təşkil edir. Həmin mexanizmin köməkliyi ilə tikinti müəssisələrinin fəaliyyət göstərməsinin təmin edilməsi, məqsədlərinin davranışının dəyişməsi və dəqiqləşdirilməsi, investisiya resurslarının formalaşması istiqamətləri və qaydaları, investisiya resurslarının həcmnin artırılaraq real imkanlara cavab verməsi həyata keçirilir.

Tikinti müəssisələrinin investisiya resurslarının formalaşması mexanizminə aşağıdakılar aiddir:

- tikinti müəssisələrinin investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsinin təşkilati strukturunun və investisiya resurslarının formalaşması mexanizminin fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün idarəetmənin xarici mühit elementlərinin təsirinin dəyişdirilməsinin həyata keçirilməsi;

- xarici mühitin elementlərinin təsirinin dəyişən tendensiyalarına uyğun tikinti müəssisələrinin investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsi qanunlarının istifadə edilməsi mexanizmləri;

- tikinti müəssisələrinin investisiya fəaliyyətinin forma və metodlarına müvafiq investisiya resurslarının formalaşması və istifadəsi yollarının müəyyən edilməsi;

- xarici mühitin elementlərinin dəyişən davranışına əsasən tikinti müəssisələrinin investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsinin vahid mexanizminin yaradılması.

Tikinti sahəsində baş verən hadisələrin və təhlükənin əmələ gəlməsinə müxtəlif cür reaksiya verilə bilər və onlara aiddir:

- xarici mühit elementlərinin təsirinin dəyişən, dəyişəcək və dəyişdirilməsi nəzərdə tutulanlara tikinti müəssisələrinin uyğunlaşması;

- investisiya resurslarının və xarici mühitin dəyişməsinə tikinti müəssisəsinin cavab verməsi.

İnvestisiya fəaliyyətinin idarə edilməsi zamanı xarici mühitdə baş verən dəyişikliklərə qarşı tikinti müəssisəsi çıxılmaz vəziyyətdə qala bilər, ona görə də hadisələrin dəyişilməsi templəri əvvəlcədən müəyyən edilməlidir.

Tikinti müəssisələrinin investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsinin əsas funksiyaları investisiya resurslarının formalaşması konsepsiyasının tətbiqinə görə əmələ gəlir və onlara aiddir:

- zəif əlaqələrə qarşı tikinti müəssisələrinin struktur bölmələrinin müəyyən edilməsi və idarə edilməsinin xarici mühit elementləri haqqında informasiyaların, dəyişmə tendensiyalarının, davranışların cəminin birləşdirilməsi;

- tikinti müəssisələrinin investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsi mühitinin xüsusiyyətlərinin, zəif əlaqələri xarakterizə edən problemlərin öyrənilməsi, səbəblərin və təsir amillərinin əmələ gəlməsi diaqnostikasının verilməsi.

İdarəetmə sisteminin diaqnostikasına aşağıdakılar aiddir:

- tikinti müəssisələrinin investisiya resurslarının reallaşdırılması prosesində baş verə biləcək kənarlaşmaların əvvəlcədən aşkar edilməsi;

- tikinti müəssisələrinin investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsi sisteminin xarici mühit elementlərinin dəyişməsinə uyğunluğu;

- tikinti müəssisələrinin qarşısında duran məqsədlərə nail olmaq üçün investisiya resurslarının formalaşması səviyyəsinin müəyyən edilməsi.

Tikinti müəssisələrinin məqsədlərinə nail olmaq üçün kompleks tədbirlərin hazırlanması

investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsi sisteminin diaqnostikasına imkan yaradır:

- tikinti müəssisələrinin fəaliyyətində əmələ gələn təhlükənin səbəblərinin araşdırılması, ləğv edilməsi və reallaşdırılması üçün investisiya resurslarının idarə edilməsi sisteminin inkişaf etdirilməsinə;

- xarici mühit elementlərinin tələblərinə əsasən imkanların reallaşdırılması üçün tikinti müəssisələrinin investisiya resurslarının idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsinə.

Tikinti müəssisələrinin xarici mühit elementlərinin təsirinə, dəyişən şəraitə uyğunlaşması investisiya resurslarının eyniləşdirmək qabiliyyətidir.

Tikinti müəssisələrinin investisiya resurslarının əlverişli formalaşması investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsinin xarici mühit elementlərinin təsirinin dəyişməsində baş verənlərə eyni cavab verməsinin təmin edilməsidir.

Müasir mərhələdə resurs yanaşmasının istifadə edilməsinə uyğun tikinti müəssisələrinin investisiya resurslarının formalaşması konsepsiyasının həyata keçirilməsinin mərhələlərə bölünməsi və investisiya resurslarının istifadəsi səmərəliliyinin səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədyönlüdür [2].

Birinci mərhələ tikinti müəssisələrinin investisiya resurslarının formalaşması mexanizminin informasiya obyektinin təmin edilməsi və xarici mühit sferasının müəyyən edilməsidir. Xarici mühit elementlərinin inkişaf tendensiyaları və davranışının dəyişməsinin monitorinqi aparılmalıdır. Tikinti müəssisələrinin əsas göstəricilərinin tərkibi və əhəmiyyəti investisiya fəaliyyətinin nəticəsinin təsiri səviyyəsində müəyyən edilməlidir.

İkinci mərhələ tikinti müəssisələrinin xarici mühitin zəif əlaqələrin təhlilinin aparılması və elementlərin davranışının qiymətləndirilməsi, investisiya resurslarının dəyişən şəraitə uyğun eyniləşdirilməsi, investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsi sisteminin təsdiqi və s. Tikinti müəssisələrinin investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və diaqnostikasının aparılması ən mühüm məsələlərdən biridir. Bu mərhələdə tikinti müəssisəsinin əsas məqsədi informasiyaların yığılması, təhlilinin aparılması və əlaqələrin nisbətlərinin müəyyən edilməsidir.

Fikrimizcə, tikinti müəssisələrinin investisiya fəaliyyəti zamanı zəif əlaqələrə aşağıdakılar aiddir:

- tikinti müəssisəsinin investisiya fəaliyyətinin xarici mühitin vəziyyətinin müşahidə edilməsi;

- investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsi zamanı əlaqələrin zəif və ya nisbətən qüvvətli olmasının müəyyən edilməsi;

- tikinti müəssisələrinin çeviklik səviyyəsinin yüksəldilməsi;

- tikinti müəssisəsinin strategiyasının işlənməsinin təkmilləşdirilməsi;

- investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün praktiki tədbirlər planının işlənməsi və həyata keçirilməsi.

Ümumiyyətlə, tikinti müəssisələrinin investisiya fəaliyyətinin bütün imkanlarının istifadə edilməsi və investisiya resurslarının formalaşması üçün informasiyaların tam yığılmasının təşkil edilməsi zəruridir.

Resurs yanaşmasının tətbiqi və investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsi təcrübəsinə əsasən zəif əlaqələrin qüvvətliyə çevrilməsi prosesinin beş səviyyəyə bölünməsi təklif olunur.

Birinci işçi səviyyədir. Burada təhlükənin yaranması və tikinti müəssisəsinin imkanları aşkar edilir. Informasiyaların yığılması səviyyəsi minimumdur. İnvestisiya fəaliyyətində əmələ gələn dəyişikliyə görə təhlükə hissi aşağıda göstərilənlərə əsaslanır:

- tikinti istehsalının genişləndirilməsinə yönəldilən investisiyalara;

- tikinti müəssisələrinin investisiya fəaliyyəti haqqında kütləvi informasiya vasitələrində yayılan məlumatlara;

- dövlət, yerli orqanlar və ictimaiyyətə yaxın şəxslərdən daxil olan məlumatlara;

- fundamental və tətbiqi elmdə yeni ixtiralar haqqında yığılan məlumatlara;
- rəqiblərdən və partnyorlardan daxil olan məlumatlara əsasən və s.

Bu mərhələdə yuxarıda sadalanmış məlumatlar hər zaman istehsalata tətbiq oluna bilər. Həmin məlumatlar tikinti müəssisələrinin fəaliyyətində istifadə oluna bilər, məsələn: tikinti sferasında innovasiyaların tətbiq olunması təhlükəli hadisələrin qarşısının alınmasını təmin edə bilər və s. Ümumiyyətlə göstərilən məlumatlar tikinti müəssisəsinin idarəetmə strukturlarında şübhə oyada bilər çünki, bu məlumatlar yoxlanılmayıb və onların alınması mənbələri məlum deyil. Bu davranış keçmiş təcrübəyə əsaslanır və onu araşdırmaq lazımdır.

İkinci səviyyə - tikinti müəssisələrinin investisiya resurslarının əmələ gəlməsi prosesləri və investisiya fəaliyyəti üçün təhlükənin yaranması mənbələrinin aşkar edilməsidir. Burada obyekt və subyektlərin dəyişməsi və informasiyaların daxil olması haqqında əvvəldən məlumat almaq mümkündür.

Üçüncü səviyyə - tikinti müəssisələrinin imkanlarının aşkar edilməsi və investisiya fəaliyyətində əmələ gələn təhlükənin xarakteristikasının verilməsidir. Tikinti müəssisələrinin investisiya fəaliyyətinə təsir edən mənfi amillərin (təhlükənin, fəvqəladə halların) qarşısının alınması üçün tədbirlərin hazırlanması və resursların formalaşması təbiətinin öyrənilməsidir.

Dördüncü səviyyə - tikinti müəssisəsinin fəaliyyət proqramına uyğun rəhbərliyin hazırladığı və həyata keçirdiyi konkret tədbirlər və təhlükənin qarşısının alınmasıdır, yaxud xarici mühit şəraitində qəbul olunan tədbirlərə əsasən təhlükənin və digər hadisələrin ləğv edilməsidir.

Beşinci səviyyə - təhlükənin və digər hadisələrin tikinti müəssisələrinin investisiya fəaliyyətinə təsirinin mənfi cəhətlərinin müəyyən edilməsidir. İnvestisiya fəaliyyətinin lazımi göstəricilərlə təmin edilməsi müsbət və mənfi cəhətlərin qiymətləndirilməsini məqsədyönlü hesab edir.

Üçüncü mərhələ tikinti müəssisələrinin investisiya resurslarının formalaşması və istifadəsi mexanizminin işlənməsinə uyğun xarici mühit elementlərinin və onların təsiri üsullarının aşkar edilməsi, investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsidir.

Dördüncü mərhələ tikinti istehsalının həyata keçirilməsi üçün müəssisələrin investisiya resurslarının kifayət qədər olmasının təhlilinin aparılması və onların artırılması mənbələrinin aşkar edilməsidir. İnvestisiya resurslarının imkanlarının aşkar edilməsi üçün onların bütün elementləri yenidən qruplaşdırılmalıdır. İnvestisiya resurslarının tam formalaşması üçün investisiya fəaliyyətinin əsas göstəricilərinin səviyyəsini sabit saxlamaq lazımdır. Tikinti müəssisələrinin investisiya resurslarının bəzi struktur bölmələrinin qiymətləndirilməsi baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşır. Tikinti müəssisələrinin investisiya resurslarının dəyişən amillərə uyğunlaşması xarici mühit elementlərinin davranışına aiddir.

Beşinci mərhələ təklif olunan tövsiyələrə əsasən tikinti müəssisəsinin investisiya fəaliyyətinin alternativ variantının işlənməsidir. Burada rəhbərlik tərəfindən təklif edilən qərarların qəbul edilməsi və tikinti müəssisələrinin investisiya resurslarının formalaşması və istifadəsi istiqamətinin seçilməsidir.

Hesab edirik ki, tikinti müəssisəsi uzunmüddətli və səmərəli fəaliyyət göstərmək istəyirsə bu zaman investisiya axınlarının tənzimlənməsi və investisiya resurslarının formalaşması konsepsiyasının tətbiqi məqsədyönlüdür. Eyni zamanda xarici mühitin tikinti müəssisəsinin investisiya resurslarının formalaşmasına təsiri və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi kimi məsələlər həll edilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Денисова И.А. Индивидуальное жилищное строительство в Российской Федерации // экономика строительства-2001, №7, с. 41.
2. Максимов С.Н. Децеломент: развитие недвижимости. Питер, СПб, 2003. с.154.

*Əlizadə Ş.İ. dis.
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti*

X Ü L A S Ə

TİKİNTİ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNVESTİSİYA RESURSLARININ FORMALAŞMASININ KONSEPTUAL ƏSASLARI

Tikinti müəssisələrinin investisiya resurslarını eyni zamanda strateji resurslar adlandırmaq olar, belə ki onlar tikinti müəssisələrinin sabit fəaliyyətini və inkişafını təmin edir, mənfi xarici mühit amillərini neytrallaşdırmağa imkan verir. Tikinti müəssisəsinin investisiya axınlarının tənzimlənməsi və investisiya resurslarının formalaşması mexanizmi investisiya resurslarının formalaşması və istifadəsi konsepsiyasının həyata keçirilməsinə əsaslanır.

İnvestisiya resurslarının formalaşdırılması konsepsiyasını hazırlayarkən tikinti bazarının digər subyektlərinin strategiyasını bilmək lazımdır. Tikinti müəssisəsi uzunmüddətli və səmərəli fəaliyyət göstərmək istəyirsə bu zaman investisiya axınlarının tənzimlənməsi və investisiya resurslarının formalaşması konsepsiyasının tətbiqi məqsədyönlüdür.

*Ализаде Ш.И. дис.
Азербайджанский Архитектурно
Строительный Университет*

P E 3 Y O M E

КОНЦЕПЦИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫХ РЕСУРСОВ СТРОИТЕЛЬНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Инвестиционные ресурсы строительных предприятий являются их стратегическим ресурсом, который обеспечивает устойчивость функционирования и развития строительных предприятий в неадекватных условиях внешней среды, позволяет нейтрализовать негативные факторы макросреды. Строительные предприятия инвестиционных потоков ресурсов формирования инвестиционных ресурсов на реализации концепции формирования и использования механизма регулирования и инвестиций.

При разработке концепции формирования инвестиционных ресурсов необходимо знать стратегию других субъектов строительного рынка.

*Alizadeh Sh.İ. cand. for a degree
Azerbaijan Architecture and Building University*

S U M M A R Y

INVESTMENT RESOURCES OF THE FORMATION OF THE CONCEPT OF CONSTRUCTION COMPANIES

Construction enterprises of strategic resources, so they can be called stable development and activities of construction enterprises will neutralize negative external factors, provides investment resources at the same time. Mechanism of the forming of the resources of regulation of the investment flows of the establishment of construction and investment are based on carrying out of the conception of the forming and usage of investment resources.

Investment resources while preparing the concept of the formation of the construction market strategy of other subjects need to know. If establishment of construction long-term wants to carry out activity and are expedient application of the conception of the forming this time of the resources of regulation of the investment flows and investment.

UOT - 314.6

**INKİŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏRDƏ AİLƏNİN DƏSTƏKLƏNMƏSİ SİYASƏTİNİN
FORMALAŞMASI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ****Açar sözlər:** ailə, ailə siyasəti, ailə müavinəti, demoqrafik siyasət, ailənin dəstəklənməsi.**Ключевые слова:** семья, семейная политика, семейные пособия, демографическая политика, поддержка семьи.**Key words:** family, family policy, family benefits, demographic policy, supporting the family.

Demoqrafik siyasətin tərkib hissəsi olan ailənin qorunması və möhkəmlənməsinə yönələn siyasətin yaranma tarixindən bu günə qədərki təkamül yolunun öyrənilməsi, eləcə də müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrdə aparılan ailənin dəstəklənməsi siyasətinin forma və tiplərinin tədqiqatına olan ehtiyac getdikcə artmaqdadır. Belə ki, müasir dünyada gedən demoqrafik proseslərin gedişatı göstərir ki, bir çox ölkələri narahat edən demoqrafik problemlərin (doğum səviyyəsinin durmadan aşağı düşməsi, əhəlinin demoqrafik qocalması, əhəlinin depolyasiyası və s.) təməlinə məhz, ailə institutunun problemləri durur. Ona görə də milli uçuruma aparan demoqrafik meyillərin vaxtında qarşısının alınmasına yönələn uzaqgörən bir dövlət siyasətinin işlənilməsi üçün ailənin dəstəklənməsi siyasəti sahəsində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinin mənimsənilməsinə olduqca böyük tələbat vardır.

Ailə siyasətinin tarixi 150 ili aşmır. Yaranmaqda olduğu dövrdəki ailə siyasətinə baxdıqda (təxminən 1880-1900 illərdən – 1930-cu illərə qədər) aydın olur ki, bu siyasətdə heç də yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması məqsədi güdülmürdü. Əksinə, bu siyasət cəmiyyətin işləyən üzvlərinin dəstəklənməsinə yönələn bir mexanizm idi. Erkən ailə siyasətinin əsas tədbirlərinə diqqət etsək (məsələn, Belçikada və Fransada uşaq müavinətləri) görürük ki, ötən əsrin 60-cı illərinə qədər ərsiz analar uşaq müavinətləri almaqdan məhrum idilər. Ailə siyasəti tədbirlərinin iki xarakterik xüsusiyyəti olmuşdur:

- müavinət hüququ almaq üçün əmək haqqının əsas kimi götürülməsi və gəlirlərin məhdudlaşdırılmaması;

- müəyyən bir ailə modelinə oriyentasiya olunması (işləyən vətəndaşın olduğu model). Burada ailə siyasəti demoqrafik siyasətlə eynilik təşkil edir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə, hal-hazırda da ailə siyasətində başlıca cəhət əmək haqqına əlavədir. “*Əmək haqqı – ailə*” sxeminə söykənən bu əlavə “dövləti” ilə bir əmək haqqı kimi işçiyə uşaqlarının və arvadının dolanışığını təmin etməyə imkan verirdi. Bu müavinətlər gəlirdən asılı deyil və fərdin işləməsi vacib şərt sayılmır, ancaq mütləq ailəsi olmalıdır. Yəni, müavinətlərin alınması üçün heç bir şərt qoyulmur. Bu da fransızların “*prestations familiales*” qaydasına ziddir.

Erkən ailə siyasətinin tədbirləri müəyyən ailə modellərinə yönəldilirdi, məsələn ər/ata – ailəni dolandıran, arvad/ana – evdar qadın. Burada “qazanılmış hüquqlar” anlayışı yaranır, özü də bu anlayış sosial müdafiənin başqa sahələrinə (məsələn, pensiya, tibbi sığorta) da aiddir. Avropa Birliyinin (AB) bəzi ölkələrində “ər – ailəni dolandıran” modeli ortadan qalxdıqdan sonra “qazanılan hüquq” sistemi ətrafında debatlar vüsət almışdır.

Siyasi arenada bəzi partiyalar və hərəkatlar, xüsusilə də feminist təşkilatlar “qazanılmış hüquq” sistemini inkar edir, cəmiyyətdəki öz rollarına əsaslanaraq öz xüsusi hüquqlarının əldə edilməsinə çalışırlar. Bu proses demoqrafik piramidada gedən dramatik dəyişikliklərin fonun-

da baş verir. Əgər Avropa ölkələrinin əhalisi üçün qurulan piramidalara baxmış olsaq, görürük ki, ən sürətlə artmaqda olan qruplar yuxarı hissədə yerləşirlər. Ən yaşlı qrupun 90%-i qadınlardan ibarətdir. Bu qadınların bəziləri “sosial istisnalar” qrupuna düşürlər, belə ki, onlar əvvəldə göstərilən ailə modellərinə aid deyillər. Bundan əlavə, ailə statusunda ömür boyu baş verən dəyişiklər üzündən (məsələn, boşanma) sistem daha da mürəkkəbləşir və yenə də qadınların həmin yaşlı qrupuna mənfi təsir göstərir. Bununla bağlı olaraq “prestations familiales” iki əsas təkmilləşmə yolu keçmişdir.

Birinci təkmilləşmə ailə müavinətlərinə aiddir. Ümumi meyl ondan ibarətdir ki, ailə müavinətləri sosial dəstək sistemindən vergi/maliyyə sisteminin tərkibinə keçsin. Bu zaman uşaqlara verilən müavinətlərin valideynlərin işləməməsindən asılı olmaması və “uşaq hüququ” kimi tanınması haqqında mübahisələr doğurur. Təxminən tələb belə göstərilir: hər bir uşaq ata və anasının işləməsindən asılı olmayaraq eyni müavinət almalıdır, eyni zamanda ailə daxilindəki vəziyyət nəzərə alınmalıdır. Bütün bunlar həm siyasi müzakirələrdə, həm də ailə siyasətinin özündə növbəti inkişaf mərhələsinə gətirib çıxarır.

İkinci təkmilləşmə “böyük ailədən tək-valideynli ailəyə doğru” olan meyli diqqət mərkəzinə alır. Tək-valideynli ailələr üçün nəzərdə tutulan müavinətlər əslində ailəyə deyil, “uşağa” yönələn oriyentasiyanı əks etdirir. Bununla bağlı olaraq iki əsas inkişaf yolunu ayırmaq olar:

- bir çox Avropa ölkələrində uşağa yönələn dəstəyin artması müşahidə edilir (buna ən bariz nümunə Böyük Britaniyadır).

- tək-valideynli ailələrə xüsusi müavinətlərin verilməsi. Tək-valideynli ailələrin durumu Avropanı narahat edən bir məsələdir. Belə ailələrdə olan uşaq iki valideynli ailələrdə olanlarla müqayisədə iqtisadi baxımdan aşağı səviyyədə olur.

II Dünya Müharibəsindən sonra iki əsas tədbirlər qrupu ilə xarakterizə olunan yeni ailə siyasəti tipləri meydana çıxdı:

Birinci qrup: təhsil və psixoloji xarakterli tədbirlərdir. Bunlar “ailə həyatının dəstəklənməsi” kimi adlandırılabilir.

1. *Ailənin planlaşdırılması və seksual tədris.* Keçən əsrin 60-cı illərində Avropada kontraseptiv vasitələr kimi meydana çıxan həblər, əslində “seksual” inqilab adlandırılan hadisənin mühüm elementi idi. Lakin eyni zamanda bütün Avropa ölkələrində ailə məsələləri üzrə təsis olunmuş təşkilatlar informasiya kompaniyaları aparırdılar və dövlət proqramlarının yerinə yetirilməsi üçün qeyri-hökumət təşkilatlarının sərəncamına böyük miqdarda maliyyə vəsaiti ayrılırdı. Çox keçmədi ki, bu kompaniyalar dayandırıldı, ancaq İİV/QİÇS-nin sürətlə yayılmağa başlaması üzündən 1980-ci illərdə yenidən bərpa olundular. Yeni kompaniyalar bütün əhaliyə doğru yönəlmiş “təhlükəsiz seks” ideyasını irəli sürdülər. Əsas məqsəd yeniyetmə hamiləliyinin azaldılması və tamamilə qarşısının alınması idi.

2. *Ailə məsləhəti xidmətləri.* 1960-cı illərdə meydana gəlmiş və 1990-cı illərdə yoxa çıxmış ailə məsləhətxanaları ailə işləri üzrə dövlət qurumları tərəfindən maliyyələşdirilirdi. Məqsəd ailənin möhkəmləndirilməsi idi. Bu tip məsləhətxanalara indi də rast gəlinir. Ancaq əksər hallarda bu qurumlar ailə və nikah məsələləri üzrə böyük məsləhət mərkəzləri sisteminə inteqrasiya olmuşlar. Bu cür mərkəzlərlə yanaşı telefon xidmətləri də yaranmağa başladı. Xüsusi telefon nömrəsini yığmaqla lazımi məlumatı almaq olar və ya ailədəki zorakılıq halları, intihara cəhd edilməsi və digər şəxsi problemlərlə bağlı müraciət edilə bilər.

3. *Ailədaxili münasibətlər daxil olan zənglərin əsas hissəsini təşkil edirdi.*

İkinci qrup: müvəqqəti və qismən məşğulluq – ailənin əvəz olunması (uşağa qayğı göstərilməsi və ailəyə yardım edilməsi – pul ilə edilməyən yardım növləri).

İkinci qrupa iki tədbir növü daxildir: ailə vəzifələrini qismən əvəzləmiş olan “ailəyə yardım” və “uşağa qulluq etmə sistemi”. Ailəyə yardım xidməti valideynin olmadığı hallarda

“evdar qadının” əvəz olunmasını təmin edir. Bu yardım növü ixtisaslı personal tərəfindən həyata keçirilir. Qocalar üçün də bu cür yardım növü tətbiq edilir və artıq uzun müddətdir ki, ölkələrin əksəriyyətində həmin yardım “ailə və qocalar üçün yardım” devizi altında həyata keçirilir. Bütövlükdə bu yardım növü müvəqqətidir və razılıq əsasında yerinə yetirilir, ən əsası odur ki, o da maliyyələşdirilir və ödəniş ailənin gəlirinin səviyyəsindən asılıdır.

Müharibədən sonra Avropa ölkələrində uşaqlara qulluq – ailə siyasətinin həlledici elementinə çevrildi. Bu cür siyasəti “dolay” siyasət adlandırmaq olar. Tədbirlərin yönəldildiyi hər bir kəs xidmətlərdən bir istehlakçı kimi istifadə edir. Adətən “dolay” siyasətin həyata keçirilməsi üçün hökumət böyük bir qeyri-hökumət təşkilatı ilə, bəzi hallarda isə yerli ictimai qurumlarla subpodrat xarakterli müqavilə bağlayır və bu qurumlar məhz, hökumətin tədbirlərini reallaşdırırlar.

Bu tədbirlərin tətbiqi və genişləndirilməsi “ailə peşəkarlarının” meydana çıxmasına səbəb oldu. Peşəkar personala olan tələbat ixtisasın artırılması üçün yeni proqramların yaradılmasına və hətta ixtisaslaşdırılmış məktəblərin yaranmasına gətirib çıxardı. Nəticədə ailə siyasətinin bir hissəsi faktiki olaraq “məşğulluq siyasətinə” çevrildi, ailə əmək bazarının genişləndirilməsi vasitəsinə çevrildi.

Beləliklə, demoqrafik siyasətə uyğun gələn birinci tip ailə siyasətindən fərqli olaraq, ikinci tip tədbirlər demoqrafik siyasətə qarşı qoyulur. Məsələn, ailənin planlaşdırılması proqramlarının “arzu olunan uşaq” tipi kəmiyyətə deyil, keyfiyyətə yönəldilmişdir. Uşaq baxçalarının yaradılması üzrə tədbirləri “uşağın olması istəyinin” reallaşdırılmasına mane olan əngəllərin dolayısı ilə azaldılması tədbirləri kimi qiymətləndirmək olar. Belə bir ailə siyasəti əsasən qadın emansipasiyasına təkan verən siyasətlə üst-üstə düşür. Tələblərin əksəriyyəti əsasən feminist hərəkatların təzyiqi ilə meydana gəlmişdir. Hərçənd ki, əslində bəzi tədbirlər məhz, qadınla kişi arasındakı əmək bölgüsünün daha da dərinləşməsinə yönəlmişdir. Ona görə də atalara/ərlərə yönəlmiş istiqamətlərin inkişafı üçün addımlar atılmasına cəhdlər edilir. Getdikcə kişilərə daha çox “problemlı” bir qrup kimi baxılır.

Hamiləliyə və doğuma görə məzuniyyətin (maternity leave) uzun bir tarixi vardır. Halbuki valideyn məzuniyyətinin (parental leave) və uşağa qulluq edilməsi üzrə məzuniyyətin tarixi daha qısa olmuşdur. İlk dəfə hamiləliyə və doğuma görə ödənişli məzuniyyət sosial sığortanın proqramının bir hissəsi kimi Almaniyada XIX əsrin 80-ci illərində Bismark tərəfindən tətbiq edilmişdir. Sosial sığortaya aid olan ilk dövlət qanunu 1883-cü ildə tətbiq edilmişdir və xəstəlik halları üçün sığortanı nəzərdə tuturdu. Xəstəliyə görə ödənişli məzuniyyətlərin bir növü də analıq məzuniyyəti idi. Çox keçmədi ki, bu nümunəni Fransa da mənimsəmiş oldu.

1919-cu ildə Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) analığın müdafiəsi haqqında ilk sənədi qəbul etdi. Sənayedə və ticarətdə işləyən qadınların analıq məzuniyyəti hüquqları bəyan edildi. Analıq məzuniyyəti 12 həftə müddətində doğumdan əvvəl və sonrakı dövr üçün verilir (doğumdan sonrakı dövrdəki məzuniyyət məcburidir). Qadınlar maaşlarının 2/3 hissəsi qədər müavinət almalıdır. 1952-ci ildə bu müqavilə yenilənir. 60-cı illərin sonu – 70-ci illərin əvvəli iki önəmli yeniliyin tətbiqinə başlandı: Şərqi və Mərkəzi Avropada uşağa qulluq edilməsi üzrə ödənişli məzuniyyətin tətbiqi və Skandinaviyada ödənişli valideyn məzuniyyətinin tətbiqi.

Valideyn məzuniyyətinin tarixində XX əsrin 70-ci illəri dönüş nöqtəsi olmuşdur. Qadınların əmək bazarında iştirakı bütün inkişaf etmiş ölkələrdə böyük templərlə artmağa başlayır. Eyni zamanda hamiləliyə və doğuma görə məzuniyyət müddəti və ödəniş həddi, hər iki valideynə uşağa baxmaq üçün məzuniyyət hüququ verir. 1998-ci ildə uşağa baxmaq üzrə məcburi 3 aylıq məzuniyyət üçün direktiv qəbul edilmişdir.

BƏT 103 sayılı “Analığın qorunması haqqında” [1] Konvensiyasının 2000-ci ildə yenidən işlənən variantını qəbul etməklə (183 sayılı BƏT Konvensiyası) [2] BƏT-in əvvəlki istiqamətlərinin müdafiəsini gücləndirmiş və onun əhatə dairəsini genişləndirmişdir. Təvsiyə olu-

nan məzuniyyət müddətinin uzunluğu ən azı 14 həftə olaraq müəyyən edilmişdir, o cümlədən “əgər uşaq doğulduqdan sonra işəgötürən təşkilatlarla zəhmətkeşlər arasında başqa müddətlər haqqında razılaşmalar olmayıbsa, ən azı altı həftə sürən məzuniyyət dövrü mütləqdir” [4].

Avropa ölkələrində ailə siyasətinin və sosial dəstək sisteminin inkişaf etdirilməsi məsələsinə əsasən iki cür nəzəriyyə həsr edilmişdir: *sənayeləşmə nəzəriyyəsi və rollar nəzəriyyəsi* [9].

Sənayeləşmə nəzəriyyəsi bir çox elmi işlərdə araşdırılmışdır. Bu nəzəriyyəyə görə sənayeləşmənin başlaması ilə cəmiyyətin tərkibində dəyişikliklər baş verməyə başladı ki, bu da öz növbəsində yeni sosial problemlərin yaranmasına səbəb oldu [8]. Sənayeləşmənin erkən mərhələləri fəhlə sinfinin ailələri arasında yoxsulluğun olduqca yüksəlməsinə və uşaqlardan işçi qüvvəsi kimi istifadə edilməsinə gətirib çıxardı. Bu spesifik problemlərin fərdi həlli mümkün deyildi, ona görə də dövlət müdaxiləsinə ehtiyac yarandı. Bu, uşaq əməyi və icbari təhsil sahəsində qanunvericiliyin tətbiqini tələb edirdi və ailələrin dəstəklənməsinin yaxşılaşması üçün bir sıra səhiyyə və maliyyə tədbirlərinin həyata keçirilməsinə yol açdı.

Sənayeləşmə nəzəriyyəsinin indiki dövrdə tətbiqi göstərir ki, postindustrial iqtisadiyyata keçid ailə ilə iş arasında uyğunsuzluğa, əmək bazarının qeyri-sabitliyinə, yeni yoxsulluğun yaranmasına yol açdı. Beləliklə ailənin dəstəklənməsi üçün dövlətin yenilənmiş sosial sistemə tələbat yarandı. Ailələrin demografik və iqtisadi durumlarındakı baş verən dəyişiklər bütün inkişaf etmiş ölkələr üçün ümumi olduğundan, sənayeləşmə nəzəriyyəsinə görə bu dəyişiklər demografik siyasətdə də uyğun olaraq ümumi tədbirlərin formalaşmasına səbəb olacaqdır.

İkinci qrup nəzəriyyələr sosial sistemin inkişafında iştirak edən müxtəlif “aktyorların”, o cümlədən siyasi partiyaların, hökumətin və digər qurumların əsas rollarına yönəlmişdir. Sol partiyaların, qadın hərəkətlərinin gücü, dövlət sentrizminin səviyyəsi həmin nəzəriyyələrdə istifadə edilən əsas indikatorlardır. Sənayeləşmə nəzəriyyəsindən fərqli olaraq, rollar nəzəriyyəsi ayrıca götürülmüş bir ölkədə dövlət təsisatlarının və siyasi partiyaların tarixi inkişafına böyük önəm verir. Müasir dövrün şərtlərinə tətbiq edilməsi baxımından bu nəzəriyyələr iddia edir ki, ailələrin demografik və iqtisadi vəziyyətinə təsir edən qlobal meyillərə hər bir dövlətin reaksiyası öz ölkəsi üçün spesifik olacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ailə siyasəti olduqca az sayda ölkələrdə aşkar bir siyasət kimi elan edilmişdir. Tarixən aşkar və bütöv bir ailə siyasətinin olduğu yeganə ölkə Fransa olmuşdur. Aşkar və gizli siyasət arasındakı fərq ailəyə yönəlmiş siyasi proqramların və məqsədlərin mövcud olub-olmamasına əsaslanır. Bu fərq heç də hər zaman görünmür, çünki hər bir iştirakçının konsepsiyası da fərqli olur və zaman keçdikcə dəyişiklərə uğrayır. Ehtimal etmək olar ki, aşkar ailə siyasəti aparılan ölkələrdə ailələr daha yaxşı vəziyyətdədirlər. Ancaq Skandinaviya ölkələrinin nümunəsi tam əksini göstərir. Belə ki, bu ölkələrdə ailə müavinətləri və xidmətləri Almaniya ilə müqayisədə daha çox inkişaf etmişdir, halbuki bu ölkələrdə ciddi mənada aşkar hədəfləri olan ailə siyasəti yoxdur.

1963-cü ildən başlayaraq, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Katibliyi BMT üzvü olan bütün dövlətlərin hökumətləri arasında dəfələrlə sorğu keçirərək onların öz ölkələrindəki demografik duruma münasibətlərini öyrənməyə çalışmışdır [11]. Sorğunun nəticələri Əhali Siyasəti haqqında Məlumatlar Bankının əsasını təşkil edir [12]. Aşağıda aparılan təhlildə bu bankdakı məlumatlardan, həmçinin sorğularda dövlətlərin verdiyi rəsmi cavablardan, milli hesabatlardan, konfranslardakı rəsmi bəyanatlardan əldə edilmiş məlumatlardan istifadə edilmişdir. Məlumatlar XX əsrin sonuncu rübündəki dövrü əhatə edir.

Getdikcə daha çox ölkələr əhalinin artım tempinin aşağı olmasına təəssüflərini bildirmiş. Bunu doğumun olduqca aşağı olmasına, eləcə də əhalinin demografik qocalmasından doğan sosial və iqtisadi nəticələrə verilən cavab reaksiyası kimi dəyərləndirmək olar. Eyni zamanda, bu ölkələrdə bir çox hallarda eyni proseslər və xaraktercə yaxın olan proseslər fərqli qiymətləndirilir. Belə ki, səkkizinci sorğuda iştirak etmiş və araşdırılmaq üçün ayrılmış 15 öl-

kədən yalnız üçü (Avstriya, Yunanıstan və Portuqaliya) hesab etmişlər ki, *artım tempi* “olduqca aşağıdır”. Bununla belə, müdaxilə etməmək mövqeyinə üstünlük vermişlər.

Hökumətlərin əhalinin artım tempinə münasibətlərindəki meyllərin və bu sahədəki mövqelərində baş verən dəyişiklərin təhlili xüsusi maraq doğurur. Məsələn, qeyd edək ki, hələ 1976-cı ildə Yunanıstan hökuməti artıq hesab edirdi ki, artım templəri “olduqca aşağıdır”. İrlandiya, Finlandiya, Fransa və Lüksemburq da Yunanıstanla bir sırada dururdu. 1986-cı ildə cəmi iki ölkə (Fransa və Yunanıstan) həmin fikirdə qalmaqda idi. 1996-cı ildə Fransanın əvəzinə Portuqaliya “gəlir”. Nəticədə yenə də iki ölkə artım tempinin “olduqca aşağı” olduğunu hesab edirdilər, həmin tarixdə bütün digər ölkələr artım templərinin “yetərli” olduğunu hesab edirdilər. Oxşar mənzərəni əhalinin artım templəri sahəsində *aparılan siyasətlə* bağlı dövlətlərin mövqelərində baş verən dəyişikləri araşdırarkən də görmək olur. 1999-cu ildə təkcə Lüksemburq “mövcud səviyyənin dəstəklənməsi” mövqeyində idi, digər ölkələr “müdaxilə etməmək” mövqeyində qalırdı. 1976-1986-cı illərdə Lüksemburq artım templərinin yüksəldilməsinə yönələn siyasət aparırdı. 1976, 1986 və 1996-cı illər ərzində yalnız Yunanıstan və Fransa hesab edirdilər ki, dövlət siyasəti artım templərinin yüksəlməsinə təkan verməlidir. Ancaq, hal-hazırda Fransa da müdaxilə etməmək mövqeyini seçmişdir.

Diqqət çəkən faktlardan biri də odur ki, 1999-cu ildəki vəziyyətə görə bütün Avropa ölkələri birinci növbədə əhalinin demoqrafik *qocalmasından* narahatlıq keçirirdilər. BMT-nin səkkizinci sorğusunda ölkələrin demoqrafik qocalma probleminə baxışları haqqında sual verilməmişdir. Araşdırılan 15 ölkədən dördü (Avstriya, Belçika, Almaniya, Yunanıstan) demoqrafik qocalma prosesinin onları həddən artıq narahat etdiklərini göstərmişlər. Ancaq, eyni zamanda İtaliya və Böyük Britaniya bu problemə zəif maraq göstərirlər. Fransa rəsmi mövqe bildirməmişdir, halbuki Almaniya kimi onu da yaş qruplarındakı mövcud vəziyyət narahat etməkdədir. Almaniya demoqrafik qocalma bir çox başqa sahələrdə pis nəticələrə yol açmaqla bəzən ölkənin siyasi qərarlarına önəmli təsir göstərir.

Hökumətlər təqaüdə çıxma yaşının artırılmasının olduqca mühüm olduğunu vurğulayırlar və hesab edirlər ki, təqaüdə çıxmaq üçün daha çevik və mobil şərtlər təmin edilməli və təqaüdə tədricən çıxmaq üçün seçim imkanı yaradılmalıdır.

1976-cı ildə *beynəlxalq miqrasiya* hökumətlərin əksəriyyəti üçün ikinci dərəcəli bir məsələ idi. Lakin birinci neft böhranının ardınca baş verən iqtisadi tənəzzüllə bağlı olaraq, immiqrasiyanın artma biləcəyindən təşvişə düşən dövlətlərin immiqrasiyaya görə narahatlığı yətinəcə artıdı. İmmiqrasiyanın olduqca yüksək olduğunu hesab edən ölkələrin xüsusi çəkisi 1976-cı ildəki 7 faizdən artaraq 1986-cı ildə 20 faizə yüksəldi və 1999-cu ildə həmin səviyyədə də qalmış oldu.

İmmiqrasiya Avropa ölkələrinin əksəriyyəti üçün əhali çatışmazlığının yerini doldurmaq üçün mühüm bir mənbə olsa da hökumətlər immiqrasiyaya ehtiyatlı münasibət bəsləyirlər. Əcnəbiləri qəbul edən ölkələr məhdudiyyət qoymaqla getdikcə immiqrantlara daha çox selektiv münasibət göstərirlər. AB 1994-cü ildə qəbul etdiyi sənəddə iqtisadiyyatdakı və əmək bazarındakı duruma əsaslanaraq əcnəbilərin qəbuluna məhdudiyyət qoyulmasının lazımlığını bildirmişdir. Yəni, müdaxilə etməmək mövqeyi immiqrasiyaya aid edilmir. 1999-cu il tarixinə görə 8 ölkə immiqrasiyanın azaldılması siyasətini aparır və yalnız bir ölkə – Niderland bu prosesə müdaxilə etmir. Bir sözlə, leqal immiqrasiyanın (hazırda ciddi nəzarət edilir) azaldılmasına və qeyri-leqal immiqrasiyanın qarşısının alınmasına çalışılır.

1994-cü ildən sonrakı dövrdə təkcə İspaniya ailə siyasəti sistemini tətbiq etmişdir. 2003-cü ildən tətbiqinə başlanmış ailə siyasəti vergi və mənzil siyasətini, ailə qanunvericiliyini, işlə ailənin uzlaşdırılmasına yönələn tədbirləri əhatə edirdi. Bu, əsasən doğumla bağlı motivasiya olmuşdu. Belə ki, doğumun aşağı səviyyəsi işləyən analara lazımi dəstəyin verilmədiyinin nəticəsi kimi qəbul edilirdi.

“İş və ailə” problemlərinin tənzimlənməsinə yönəlmiş ən mühüm beynəlxalq sənədlər.

Bütövlükdə “iş və ailə” problemi beynəlxalq və milli səviyyələrdə geniş şəkildə müza-

kirə olunur. Ən mühüm sənədlər bunlardır:

- “Ev işçiləri üçün layiqli əmək haqqında” 189 sayılı BƏT Konvensiyası [3];
- Hamiləlik haqqında AB-nin direktivi [7];
- Uşağa qulluq edilməsi haqqında AB-nin tövsiyələri [13];
- Valideyn məzuniyyəti haqqında AB-nin direktivi [5];
- Natamam iş günü məşğulluğu haqqında AB-nin direktivi [6];
- Ailə və iş həyatında qadınların və kişilərin iştirakının tarazlaşdırılması haqqında AB-nin qətnaməsi [10].

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd edək ki, Avropa ölkələri ailə siyasətinin müxtəlif istiqamətlərinin və tədbirlərinin inkişaf etdirilməsində böyük təcrübə topladıqlarına baxmayaraq, müasir siyasi-iqtisadi şərait və demoqrafik proseslər yeni problemlər meydana gətirməkdədir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Конвенция МОТ № 103 “Об охране материнства”. Дата вступления в силу: 7 сентября 1955 года. СССР ратифицировал Конвенцию (Указ Президиума ВС СССР от 06.07.1956). Конвенция вступила в силу для СССР 10.08.1957, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---normes/documents/.
2. Конвенция МОТ № 183 “О пересмотре Конвенции (пересмотренной) 1952 года об охране материнства”, заключена в Женеве 15.06.2000, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---normes/documents/.
3. Конвенция МОТ № 189 “О достойном труде домашних работников”, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---normes/documents/.
4. Статья 4. Отпуск по беременности и родам, Конвенция МОТ № 183 "О пересмотре Конвенции (пересмотренной) 1952 года об охране материнства", заключена в Женеве 15.06.2000, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---normes/documents/.
5. Council Directive 96/34/EC of 3 June 1996 on the framework agreement on parental leave concluded by UNICE, CEEP and the ETUC, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/>.
6. Council Directive 97/81/EC of 15 December 1997 concerning the Framework Agreement on part-time work concluded by UNICE, CEEP and the ETUC - Annex: Framework agreement on part-time work, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/>.
7. Directive 92/85/EEC - pregnant workers, <https://osha.europa.eu/en/legislation/directives/>.
8. Harold L. Wilensky, The Welfare State and Equality: Structural and Ideological Roots of Public Expenditures. Berkeley: University of California Press, 1975.
9. J. O'Connor, The Fiscal Crisis of the State. St. Martin's Press, New York, 1973; C. Offe (J. Keane, ed.), Contradictions of the Welfare State, London: 1984, 310 pp.
10. Resolution of the Council and of the Ministers for Employment and Social Policy, meeting within the Council of 29 June 2000 on the balanced participation of women and men in family and working life, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/>.
11. Results of the Eighth United Nations Inquiry Among Governments on Population and Development. - UN, 2001.
12. The Population Policy Data Bank maintained by the Population Division of the Department for Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat, World Population Policies - UN, <http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/>.
13. 92/241/EEC: Council recommendation of 31 March 1992 on child care, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:31992H0241>.

*Əsədov N.Ş. dis.
AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu*

X Ü L A S Ə

İNKİŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏRDƏ AİLƏNİN DƏSTƏKLƏNMƏSİ SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə inkişaf etmiş Avropa ölkələrində ailənin qorunmasına, möhkəmlənməsinə və dəstəklənməsinə yönələn siyasətin yaranması, mahiyyəti və inkişaf prosesindən bəhs edilir. Ayrı-ayrı ölkələr üzrə ailənin dəstəklənməsi siyasətinin xarakterik xüsusiyyətləri, istiqamətləri və təkmilləşməsi müqayisəli şəkildə araşdırılaraq ümumi və fərqli cəhətlərin üzə çıxarılmasına cəhd edilmiş və bu siyasət üzrə ümumiləşdirmə və qiymətləndirmə aparılmışdır.

*Асадов Н.Ш. дис.
Институт Экономики НАНА*

P E Z Y O M E

ФОРМИРОВАНИЕ И ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИКИ ПОДДЕРЖАНИЯ ИНСТИТУТА СЕМЬИ В РАЗВИТЫХ СТРАНАХ

В статье рассказывается о формировании, значении и процессе развития политики направленной на поддержание, укрепление и сохранение института семьи в развитых странах Европы. Посредством сравнительного анализа характерных особенностей, направлений и процесса совершенствования политики поддержания института семьи в отдельных странах была сделана попытка выявить общие и отличительные черты данного процесса, а также были обобщены выводы и дана оценка этой политике.

*Asadov N.Sh. cand. for a degree
Institute of Economy of the National
Academy of Sciences of Azerbaijan*

S U M M A R Y

THE FORMATION AND CHARACTERISTICS OF FAMILY POLICY IN DEVELOPED COUNTRIES

The article investigates the formation, role and development of policies aimed at maintaining, strengthening and preservation of the institution of the family in the developed countries of Europe. Through a comparative analysis of the characteristics, trends and policy improvement process Institute-keeping families in selected countries, an attempt was made to identify common and distinctive features of the process, as well as summarizing the findings and assess this policy.

UOT - 665.63: 665.71

**AZƏRBAYCANDA NEFT-QAZ EMALI KOMPLEKSİNİN İNKİŞAF
ETDİRİLMƏSİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR**

Açar sözləri: neft-qaz sənayesi, neft-kimya, emal sahələri, modernləşdirmə, səmərəlilik, rəqabətqabiliyyətlik, xammal resursları.

Ключевые слова: нефтегазовая промышленность, нефтехимия, сферы переработки, модернизация, рациональность, конкурентоспособность, ресурсный потенциал.

Key words: oil-gas industry, petrochemical industry, the sphere of processing, modernization, rationality, competitiveness, resource potential.

Azərbaycanda müasir neft-qaz emalı kompleksinin təşkili kifayət qədər aktuallığı ilə diqqəti cəlb edən problemlərdəndir. Hələ keçən əsrin 70-80-ci illərində o dövr üçün xeyli müasir hesab edilən neftemalı və neftkimya qurğularından ibarət böyük emal kompleksinin yaradılması vacib hesab olunmuşdur. Bunun sayəsində ölkədə o dövrdə istehsal olunan neftin əksəriyyəti emal edilirdi və geniş çeşiddə neft və neftkimya məhsulları keçmiş SSRİ-nin müxtəlif respublikalarına və mərkəz vasitəsilə sosializm sisteminin digər ölkələrinə göndərilirdi. Bu proseslərin və emal sahələrin inkişafı hesabına həmin dövrdə Azərbaycanda sənayenin intensiv inkişafı təmin edilmişdi. Belə ki, neftkimya qurğularının mövcud avadanlıqlarının, texnologiyaların bütün ehtiyat imkanları dərindən araşdırılmış, müasir avadanlıqlar quraşdırılmış, istehsal gücləri artırılmış, yeni qurğular istismara verilmişdi. Təkcə əsas neft-kimya müəssisəsi olan "Sintezkauçuk" zavodunda əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi nəticəsində məhsul istehsalı iki dəfəyə yaxın, əmtəəlik məhsul istehsalında mənfəət isə 8-9 dəfəyədək artırılıb [1]. Həmin dövrdə Bakıda neft və qaz emalı müəssisələrinin istehsal gücləri xeyli artırılmış, məhsul çeşidləri genişləndirilmişdi.

Qeyd edək ki, keçmiş SSRİ-nin süqutu ilə əlaqədar olaraq 1990-cı illərin əvvəllərində ölkəmizin neftqazkimya emal müəssisələrinin fəaliyyətində tənəzzül prosesləri baş vermişdir. İri müəssisələrin işində çətinliklər yaranmış, bir çox istehsal xətləri və qurğuları fəaliyyətini dayandırmışlar. Ölkəmizdə neft strategiyasının reallaşdırılması ilə əlaqədar olaraq, neftqazkimya kompleksinin yenidən qurulması və inkişafının intensivləşdirilməsi perspektivləri diqqət çəkir. Lakin uzun illərdir ki, bu istiqamətdə iri layihələrin həyata keçirilməsi təşəbbüsləri olmasına baxmayaraq, bu vaxta kimi ölkəmizdə neft-qaz və neft-kimya emal komplekslərinin modernləşdirilməsi və müasir texnologiyalar əsaslı komplekslərin istismara verilməsi təmin edilməmişdir. Azərbaycanda müasir neft-qaz emalı kompleksinin inkişafının sürətləndirilməsini şərtləndirən bir qrup amilləri aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

- ölkəmizdə neft sənayesinin inkişafı ilə bağlı proseslərdə və neftemalı müəssisələrinin təşkilində uzun bir dövrü əhatə edən praktiki fəaliyyət prosesləri baş vermişdir və bu sahələrdə kifayət qədər təcrübə toplanmışdır;

- Azərbaycan dünyada neft ölkəsi və bu sənaye sahəsi ilə bağlı istehsal-emal proseslərinin təşkilini həyata keçirə biləcək ixtisaslı kadr mərkəzi, elmi-praktiki təcrübə mərkəzi kimi tanınır;

- ölkəmizdə neft-kimya sənayesinin inkişafının intensivləşdirilməsinə və bu sahənin resurs potensialının artırılmasına imkan verən əlverişli şərait vardır;

- neft-kimya kompleksi uzun illərdir rəqabətqabiliyyətli və güclü ixrac potensialına malik sənaye sahəsi kimi milli iqtisadiyyatın inkişafında ciddi əhəmiyyət kəsb edir və s.

Qeyd edək ki, müasir dövrdə sənayenin inkişafının intensivləşməsi və onun strukturunda neftemalının əhəmiyyətinin artması dünya iqtisadi proseslərində xüsusi diqqət çəkən tendensiyalardan biridir. Bununla bərabər, son illərdə təbii qaz resurslarının emal sahələrinin genişləndirilməsi də sürətləndirilmişdir. Bu amillər ölkəmiz üçün də kifayət qədər xarakterik və aktual olaraq qalmaqdadır. Amma, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda neft və qaz

emalı ilə əsasən məşğul olan Dövlət Neft Şirkətinin emal müəssisələrində bu resursların emalının əsaslı şəkildə artırılması tədbirləri reallaşdırılmayıb, qaz xammalı isə çox cüzi şəkildə emal olunur. Eyni zamanda qaz emalı üzrə sahibkarlığın inkişafının təmin edilməsi istiqamətində təbii qaz resurslarının balanslaşdırılması və bölüşdürülməsi mexanizmləri və bu sahədə mövcud vəziyyət reallığa adekvatlıq nümayiş etdirmir, bu sahəyə maraq göstərənlər müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər, başqa sözlə qaz resurslarının emalının təşkili istiqamətində ciddi təkmilləşdirmə tədbirlərinin və qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi zərurəti qalmaqdadır. Bir qrup tədqiqatçıların gəldikləri qənaətə görə, neft və qazın perspektivli emal istiqamətlərinin, o cümlədən neftkimya və qazkimya emal sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi və səmərəliliyinin artırılması üçün əsas amillər sırasında bu istiqamətlərdə zəruri emal predmeti kimi çıxış edən xammal resurslarının mövcudluğu, əlverişli istehsal şəbəkəsinin qurulmasının mümkünlüyü, digər iqtisadi resursların bolluğu, elmi-texniki potensialın və insan potensialının olması əsas şərtlərdəndir [2]. Başqa bir qrup tədqiqatçılar isə qeyd edirlər ki, neft resurslarının balanslaşdırılması, onların real dəyərləndirilməsi, ixrac strategiyası ilə yanaşı bu resursdan məhsuldar və səmərəli emal istiqamətlərinin inkişaf etdirilməsi, mümkün olduğu qədər dərinlik təmin edilməklə emal proseslərinin təşkil edilməsi, maksimum əlavə dəyərin yaradılması, milli iqtisadiyyatın gücünün və davamlılığının artırılması və s. amillər neftin emalının kompleks şəkildə təşkilini şərtləndirir [3]. Tədqiqatçı A.Kleyman qeyd edir ki, istehsal və iqtisadi resurslardan istifadə edən, onun emal proseslərini həyata keçirən əsas təsərrüfat həlqəsi kimi istehsal müəssisələrinin və istehsalın effektivliyinin təmin edilməsi üçün bu resurslardan maksimum kompleks istifadənin reallaşdırılması, bunlarla bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir [4]. Bundan əlavə, neft emalı müəssisələrinin ərazicə düzgün seçilməsi və onun emal şəbəkəsi müəssisələri ərazi strukturlarının optimal müəyyənləşdirilməsi də bu sahənin inkişafını şərtləndirən amillərdəndir. Neft və qaz resurslarının müəyyən ərazidə cəmləşməsi emal komplekslərinin etibarlı xammal təminatını ödəməklə yanaşı, bu ərazilərin beynəlxalq tranzit nəqli marşrutları baxımından əlverişli olması, dünya bazarlarına çıxışın effektivliyinin yüksəkliyi amilləri də az əhəmiyyət kəsb etmir. Bu qeyd edilən amillər baxımından ölkəmiz üçün xarakterik olan bir sıra məqamlara diqqət yetirməyi lazım bilmişik:

- əvvəla, ölkəmizdə neft və qaz resurslarının emal proseslərinin fasiləsizliyi təmin edilməklə, emal kompleksinin təşkili perspektivləri güclüdür;
- ölkəmizin neft-qaz xammalı resursları ilə yanaşı, onların emalından əldə edilən məhsulların dünya bazarlarına əlverişli şəkildə çıxarılmasının mümkünlüyü diqqət çəkir;
- neft-qaz resurslarının emalı proseslərinin geniş həcmdə təşkili ölkəmizə hasilat sənayesi ilə yanaşı, iri kapital axınının qeyri-neft sektoru sahələrinə axınını intensivləşdirə bilər;
- emal müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətinin gücləndirilməsi nəticəsində milli iqtisadiyyatın artım mənbələrinin modelləşdirilməsi və ölkənin iqtisadi inkişafının daha yüksək səviyyəyə qaldırılması perspektivləri artar və s.

Qeyd edək ki, neft-qaz emalı və neft-kimya müəssisələrinin qarşılıqlı fəaliyyətinin təmin edilməsi əslində ölkədə müasir neft-qaz kompleksinin inkişafını şərtləndirən mühüm amil kimi çıxış edir [5]. Belə ki, neft-qaz emalı şəbəkəsinin yaradılması və rəqabətqabiliyyətli müəssisələrin fəaliyyəti milli iqtisadiyyatın inkişafında məhsuldar determinantlar kimi yeni iqtisadi güc mənbələri funksiyalarını yerinə yetirirlər, ölkə sənayesinin strukturunu yeniləyirlər, emal sənayesinin ümumi sənaye sahəsində payını artırırırlar, iqtisadi resurslardan maksimum istifadənin təmin edilməsində məhsuldar mexanizmlər və fəaliyyət subyektləri kimi çıxış edirlər [6]. Bu halda həm də neftqazkimya kompleksi müəssisələrinin sosial məsuliyyəti kifayət qədər artır, layiqli iş yerlərinin yaradılması, cəmiyyətin insan resurslarından istifadənin reallaşdırılması, sosial layihələrin həyata keçirilməsində yardımçı rolunun oynaması amilləri də ölkədə geniş və məhsuldar neft-qaz emalı kompleksinin təşkilini şərtləndirir [7]. Bütün bunlar ölkədə neft və qaz resurslarından istifadənin strateji prioritetlər səviyyəsində baxılmasını və bu resursların kifayət qədər dərin olaraq emal proseslərinin təşkilini vacib edir. Bundan əlavə, iri neft-qaz kompleksinin təşkili ölkədə neft-qaz resurslarından istifadənin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, həm də elmi-texniki potensialın praktiki reallaşdırılmasına yeni

məhsuldar imkanlar formalaşdırır, yeni texnologiyaların işlənməsi, hazırlanması və tətbiqini stimullaşdırır [8].

Qeyd edək ki, ölkəmizdə neftqazkimya istiqamətləri üzrə emal şəbəkəsinin müasirləşdirilməsinin və yüksək texnologiyalar əsaslı yeni istehsal sahələrinin tikintisinin gecikdirilməsi diqqəti cəlb edir. Bir qrup müstəqil tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, 2000-ci illərin ortalarında kimya sənayesində istehsalın artımı müşahidə olunsada son illərdə bu sahədə ciddi azalmalar var [9]. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasında bildirilir ki, ölkədə sürətlə artan neft və qaz gəlirlərindən həddən artıq asılılıq makroiqtisadi tarazlığı poza və beləliklə, ölkəni potensial qlobal və regional iqtisadi böhranların təsirinə qarşı müdafiəsiz vəziyyətə sala bilər [10]. Bu baxımdan, neft gəlirlərinin bir hissəsinin məqsədli şəkildə neftqazkimya emal kompleksinin təşkilinə yönəldilməsi təmin edilməli və bununla bağlı tədbirlərin intensiv həyata keçirilməsi reallaşdırılmalıdır [11].

Beləliklə, Azərbaycanda neft-qaz emalı kompleksinin inkişaf etdirilməsi istiqamətləri və səmərəli tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün bir sıra məsələlər ciddi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır:

- ölkədə neftqazkimya emalı tədbirlərinin genişləndirilməsi və reallaşdırılması üçün bu sahələrin xammal resurslarından istifadənin strateji istiqamətləri müəyyənəşdirilməlidir;

- ixrac və emal strategiyaları təkmilləşdirilməli, yüksək texnologiyalar əsaslı və mütərəqqi dünya standartları səviyyəsində modern texniki-texnoloji emal bazasının yaradılması təmin edilməlidir;

- yeni istehsal kompleksləri tikilməli və istismara verilməli, neft və neft məhsulları tutumlarındakı şamların emal edilməsi üçün qurğular inşa olunmalı, qaz xammallarından səmərəli istifadə üçün hər cür şərait yaradılmalı, qazın emal dərinliyi artırılmalı və qazemalı şəbəkəsi istismara verilməli, neftkimya kompleksinin inkişafının sürətləndirilməsi təmin olunmalıdır və s.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev Ş.T. Azərbaycanın kimya və neftkimya kompleksinin qiymətləndirilməsi və yenidən qurulması istiqamətləri. Bakı, "Elm və təhsil", 2012. 156 s.

2. Исследование состояния и перспективы направлений переработки нефти и газа, нефти и газохимии в РФ. Москва: Экон-информ, 2011.

3. Артемов А.В., Брыкин А.В., Иванов М.Н., Шеляков О.В., Шумаев В.А. Анализ стратегии развития нефтехимии до 2015 года // Журнал Российского химического общества им Д.И. Менделеева, 2008, т/ LII, № 4.

4. Клейман А.В. Взаимосвязь эффективности использования производственных ресурсов и структуры издержек производства на микроуровне. Дисс. канд. экон. наук. Челябинск, 2009. – 177 с.

5. Хомяков А.Н. Роль нефтедобывающих регионов в процессе реструктуризации экономики Российской Федерации. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2006. 258 с.

6. Астафьева Ю.А. Согласование социально-экономических интересов государства и бизнеса в топливно-энергетическом комплексе России. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2005. – 197 с.

7. Смыков В.В. Социальная ответственность предприятий нефтегазохимического комплекса. Дисс. канд. экон. наук. Санкт-Петербург, 2005. 327 с.

8. Чернышева Е.А. Проблемы и пути развития глубокой переработки нефти в России // Бурение и нефть, май 2011. <http://www.burneft.ru>.

9. Aslanlı K., İsmayıl Z., Ağayev R., Mehtiyev A. İqtisadiyyatın və ixracın diversifikasiyasının qiymətləndirilməsi. Azad iqtisadiyyata yardım İctimai Birliyi, 2013. 85 s. <http://www.freeeconomy.az>.

10. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. <http://www.mns.gov.az>.

11. Musayeva C.Q. Neft gəlirlərinin səmərəli istifadə edilməsinin modelləşdirilməsi. İ.ü.f.d. dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2013. 26s.

*Paşazadə C.H. dis.
Odlar Yurdu Universiteti*

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCANDA NEFT-QAZ EMALI KOMPLEKSİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Məqalədə Azərbaycanada neft-qaz emali kompleksinin inkişaf etdirilməsini şərtləndirən amillər tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə neft-qaz emalı kompleksinin müasir vəziyyəti, bu sahənin potensialı, neft kimya kompleksinin daha səmərəli təşkili imkanları, rəqabətqabiliyyətli istehsal şəbəkəsinin yaradılması, müasir texnologiyaların və xarici investisiyaların cəlb edilməsi, iri layihələrin hazırlanması və reallaşdırılması üzrə təhlillər aparılmışdır.

Məqalənin sonunda Azərbaycanada neft-qaz emali kompleksinin inkişaf etdirilməsi istiqamətləri və səmərəli tədbirlərin həyata keçirilməsi üzrə bir sıra təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

*Паашазаде Дж.Г. дис.
Университет Оdlар Юрду*

P E 3 Y O M E

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ УРОВНЯ ПЕРЕРАБОТКИ НЕФТЕГАЗОВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ФАКТОРЫ, ОБУСЛАВЛИВАЮЩИЕ ЕГО ПОВЫШЕНИЕ

В статье исследовано современное состояние уровня переработки нефтегазовой промышленности в Азербайджане и факторы, обуславливающие его повышение в современных условиях. Анализировано реальное состояние деятельности нефтегазовых перерабатывающих предприятий, их потенциал, предпосылки создания сети конкурентоспособных нефтегазовых предприятий и модернизации нефтехимического комплекса.

Дан ряд выводов относительно важности повышения уровня переработки нефтегазовой промышленности в Азербайджане в нынешних условиях.

*Pashazade J.H. cand. for a degree
Odlar Yurdu University*

S U M M A R Y

CURRENT LEVEL OF PROCESSING OF OIL-GAS INDUSTRY IN AZERBAIJAN AND FACTORS CONTRIBUTING ITS INCREASE

The current state of the level of processing of oil-gas industry in Azerbaijan and factors causing its increase are investigated in the article. The issues of rational use of oil-gas resources in the country, the problems of development of industrial areas, especially the modernization of processing enterprises, the establishment of industrial areas based on the latest technologies, the operations of existing oil, gas and petrochemical processing plants are analyzed with this purpose. A comprehensive review of existing process plants oil, gas and petrochemical processing areas, renewal, the provision of raw materials and balance in general are justified too.

A number of suggestions and recommendations to improve the level of processing of the oil-gas industry in Azerbaijan are given at the end of the article.

UOT - 338

İDARƏETMƏDƏ İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİK GÖSTƏRİCİLƏRİ**Açar sözlər:** idarəetmə, səmərəlilik, göstəricilər, məhsul, rentabellik, gəlir, mənfəət.**Ключевые слова:** управление, эффективность, продукт, рентабельность, доход, прибыль.**Key words:** management, efficiency, indicators, product, profitability, revenue, profit.

İqtisadi səmərəlilik göstəriciləri təşkilatın fəaliyyətinin iqtisadi əhəmiyyətini əks etdirən göstəricilərdir. İqtisadi səmərəlilik göstəriciləri fiziki və dəyər artımı baxımından müəyyən olunur. İqtisadi səmərəlilik göstəriciləri müəssisədə fəaliyyətin iqtisadi baxımından inkişafının meyarıdır. Bu meyar gəlir, mənfəət, rentabellik, əmək məhsuldarlığı kimi göstəriciləri özündə birləşdirməklə müəssisənin fəaliyyəti dövründə maddi və maliyyə imkanlarında baş verən dəyişikliklərin təsvirini özündə birləşdirir.

İdarəetmə aparatı iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinə təsir subyekti kimi dəyərləndirilir. Lakin idarəetmə strukturu və ya quruluşu bu cür təsirlərin yeganə subyekti kimi çıxış etmir. İqtisadi səmərəliliyə nail olunmasına və həmçinin idarəetmənin inkişafına təsir edən bir sıra daxili və xarici ünsürlərə sistemli yanaşmaqla təcrübədə onların ölçülməsi, müəyyən olunması və nail olunması yollarından bəhs edirik.

İqtisadi səmərəlilik göstəricilərini biz müxtəlif cür təsnifləşdirə bilərik. Bu cür göstəriciləri sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərinə və mühit amillərinin təsirlərinə görə qruplaşdırmaqla onların mahiyyətini əks etdirmək daha yaxşı olardı. İqtisadi səmərəlilik göstəricilərini sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərinə görə iqtisadi meyarlar və sosial meyarlarla ölçülür. (Əliyev Ə.Q., R.O.Şahverdiyeva - ikt-texnoparkların fəaliyyətinin səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsi məsələləri)

Lakin mühit amillərinin təsiri baxımından səmərəlilik göstəriciləri müəssisənin fəaliyyətini təsirlərə məruz qoymaqla idarəetmənin subyektinə çevrilir. Bu amilləri də iki istiqamətdə qruplaşdıraraq birbaşa və dolayısı yolla təsir edən amillərə bölmək olar. Səmərəliliyə birbaşa təsir edən amillərə məhsulun kəmiyyət və keyfiyyəti, istehsal bazasının səviyyəsi, mövcud texnologiyanın uyğunluğu, xammal və materiallardan istifadə imkanları daxildir. Dolayısı yolla təsir göstərən amillərə isə insan amili, istehsalın təşkili, iş üsulları, idarəetmə qaydalarını daxil etmək olar. İqtisadi səmərəlilik göstəriciləri içərisində ən vacib hesab edilən amillərdən biri satışdan əldə olunan gəlir və mənfəət amilləridir. Bu əmil müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Səmərəlilik göstəriciləri də idarəetmənin digər elementləri kimi idarə olunur. Bu zaman həmin göstəricilərin planlaşdırılması, onlara nail olunması, bu sahədə nəzarət işlərinin həyata keçirilməsi həmin sahəyə dair idarəetmə fəaliyyətinin funksiyalarının alt sistemlərinin tərkib hissələrindən hesab edilir.

İqtisadi səmərəlilik göstəricilərinin planlaşdırılması onların resurs mənbələrinin müəyyən olunmasını, göstəricilərin proqnozlaşdırılmasını, onların hesablanmasını tələb edir. Bu fəaliyyət sahə mütəxəssisləri tərəfindən həyata keçirilir. Səmərəlilik göstəricilərinin hesablanması riyazi-iqtisadi metodların tətbiqi ilə həyata keçirilir.

Məhsul istehsalı və satışının artım tempələri gəlirlərin artması, maliyyə imkanlarının genişləndirilməsi, fəaliyyətin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün zəmin yaradır. Bazar münasibətləri şəraitində istehsal müəssisələrinin başlıca məqsədi bazarın tələblərinə uyğun əmtəəlik məhsul istehsal etməkdir. Təsərrüfat sistemlərinin idarə edilməsi, hər şeydən əvvəl, məhsul istehsalı və satışına dair bir çox variantlarda idarəetmə qərarlarının işlənilməsi tələb edir. Məhsul istehsalı ilə bağlı həyata keçiriləcək fəaliyyət istehsal planlarında öz əksini tapır.

Sənaye müəssisələrində əsas səmərəlilik göstəricilərindən biri də istehsalın səmərəliliyinin artırılmasıdır. İstehsalın təşkili zamanı bir sıra prinsipləri nəzərə almaq lazımdır:

1. İstehsalın fasiləsizliyi.
2. İstehsal texnologiyalarının ardıcılığı.
3. İstehsalın müntəzəmliliyi.
4. İstehsalın resurs təminatı.
5. Əmək bölgüsü.
6. Əməyin təhlükəsizliyi.
7. İş vaxtından səmərəli istifadə olunması.

Qeyd olunan prinsiplər istehsal planlarının lazımi səviyyədə və nəzərdə tutduğu kimi həyata keçirilməsinə xidmət edir. Həmin prinsiplərə əməl edilməsi nəinki fəaliyyətin istehsal prosesinin məhsuldar formada həyata keçirilməsinə təkan verir, eyni zamanda istehsal texnologiyasının və istehsalın ardıcılığı daim məhsul istehsalını, bazarın məhsul ilə təchiz olunmasını, müəssisənin isə daim gəlir əldə etməsinə şərait yaradır. İstehsalın müntəzimliyi isə texnoloji proseslərin ardıcılığında normalara əməl edilməsi, istehsal texnologiyasına lazımi qaydada riayət olunması ilə məhsul istehsalının həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu proses məhsulun keyfiyyət göstəricilərinə əməl olunması üçün vacib olmaqla özündən sonrakı prinsipin də lazımi səviyyədə həyata keçirilməsini tələb edir. Yəni istehsalın müntəzimliyi üçün istehsal resurslarının lazımi səviyyədə təminatı keyfiyyətli məhsul istehsalı üçün vacib şərtidir. Resurs təminatı dedikdə isə, burada maddi, əmək, informasiya və maliyyə resurslarından söhbət gedir. Resursların cəlb olunması, onlardan səmərəli formada istifadə olunması istehsalın səmərəliliyini şərtləndirən cəhətlərdən biridir. Əməyin təhlükəsizliyi müxtəlif texniki-təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi və ona nəzarət müəssisə rəhbərliyindən savayı dövlət tərəfindən də həyata keçirilir. Dövlət təhlükəsizlik qaydalarına əməl olunması və texniki şərtlərin gözlənilməsi məqsədilə təşkilatların fəaliyyətinə daim nəzarət edir, kənarlaşmalar aşkar etdiyi halda qanunvericiliyə uyğun olaraq sanksiyalar tətbiq edir. Lakin əmək bölgüsü və iş vaxtından səmərəli istifadə etməklə əlaqədar tətbiq edilən prinsiplər bir başa əmək kollektivi, onların kollektiv fəaliyyəti və əməyin səmərəli formada təşkili ilə əlaqədardır.

Səmərəliliyə təsir göstərən amillərdən biri istehsal prosesidir. İstehsal prosesini və əməliyyat sistemlərini həyata keçirmək üçün menecerin qarşısında aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi vacibdir:

1. İstehsal prosesinin layihələndirilməsi.
2. Əmtəələrin layihələndirilməsi.
3. İstehsal prosesinin təşkili.
4. İstehsal prosesinin həyata keçirilməsi.
5. İstehsala nəzarətin həyata keçirilməsi.

İstehsalın səmərəliyinin artırılması istehsal strategiyasının əsas məqsədlərindən biri olmaqla, istehsal sferasında müsbət göstəricilərə və dəyişikliklərə nail olunmasından ibarətdir. İstehsalın səmərəliliyinin artırılması müəssisədə bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Həmin tədbirlər istehsalın və məhsulun təkmilləşdirilməsinə xidmət etməklə sonda strateji məqsədlərə nail olunmasına istiqamətlənirlər. Bu sahədə səmərəliliyə nail olunması müəssisə və təşkilatların rəhbərlərindən aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini tələb edir:

- rəqabətə dayanaqlığı təmin etmək üçün istehsalın təkmilləşdirilməsi;
- yeni texnologiyaların tətbiqi;
- istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması;
- yeni növ məhsulların istehsalını həyata keçirmək;
- məhsulun keyfiyyətini yüksəltmək;
- əmək məhsuldarlığını artırmaq;
- materiallardan yanacaq və elektrik enerjisindən istifadənin yaxşılaşdırılması.

Sənaye müəssisələrinin rəhbərləri istehsal səmərəliliyinin artırılmasını strateji məqsədlər sisteminə aid etməli, bu cür dəyişiklikləri iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinin əldə olunmasına hədəfləndirməyi bacarmalıdırlar. İstehsalın səmərəliliyinin artırılması həmin əməliyyatların aparılmasından öncə baş verəcək dəyişikliklərin sosial-iqtisadi göstəricilərə nə cür təsir

edəcəyini əvvəldən müəyyən etməlidir. Bu nöqteyi nəzərdən istehsalın təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi və əldə ediləcək göstəricilərin müəyyən olunmasına dair biznes planın tutulması məqsəduyğundur. Sözsüz ki, istehsalın səmərəliliyinin artırılması məsələsi strateji xarakterli tədbirlər sistemindən ibarət olduğu üçün biznes-plan da strateji xarakterə malik olur və məqsədə nail olunması strateji müddət üçün planlaşdırılır, dəyişikliklərin nəticəsində əldə ediləcək iqtisadi göstəricilər, yəni mənfəət, gəlir, əsas vəsaitlərin fond verimi və s. bu kimi göstəricilər müəyyən olunur.

Bu cür səmərələşdirici tədbirlər vaxt vahidi ərzində yerinə yetirilən işlərin və ya istehsal olunacaq məhsulun həcmının artırılmasına təsirini göstərir. İstehsalın təkmilləşdirilməsi istehsal prosesinə və əməliyyat sistemlərinin inkişafına təsir etməklə istehsal strategiyasının ana xəttini təşkil edir. İstehsal prosesinin layihələndirilməsi geniş təkrar istehsal prosesinin həyata keçirilməsi üçün ən vacib məsələlərdən və şərtlərdən biridir. İstehsal prosesinin layihələndirilməsi istehsal texnologiyasının müəyyən olunması, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin, müasir texnikanın istehsala tətbiq edilməsi, istehsalın səmərəli şəkildə qurulması və s. ilə əlaqədar fəaliyyətin qabaqcadan planlaşdırılmasıdır.

*Sadiqov R.F. i.f.d., dos.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

İDARƏETMƏDƏ İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİK GÖSTƏRİCİLƏRİ

Səmərəlilik göstəriciləri idarəetmənin obyektidir. Deməli, idarəetmə aparatı iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinə təsir subyekti kimi dəyərləndirilir. Məqalədə iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri strateji hədəf kimi dəyərləndirilir. Bu cür göstəricilərə istehsalın səmərəliliyinin artırılmasını, mənfəəti, rentabelliği, əmək məhsuldarlığını göstərmək olar. İqtisadi səmərəlilik göstəriciləri planlaşdırılır. Həmin planların tərtibi və həyata keçirilməsi rəhbərlər tərəfindən yerinə yetirilir.

*Садыгов Р.Ф. д.ф.э.н., доц.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

ПОКАЗАТЕЛИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ

Показатели эффективности это объект управления. Значить управление оценивается как субъект воздействия на производительность. К таким показателям относятся повышение эффективности производства, доходы, рентабельность, производительность труда. Показатели экономической эффективности планируются. Планирование и осуществление этих планов осуществляется руководителями.

*Sadiqov R.F. Ph.D. in econ., assis. prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y

ECONOMIC EFFICIENCY INDICATORS IN MANAGEMENT

Efficiency indicators are the objects of the management. So, management apparatus is of great importance for the influencing subject to economic efficiency indicators. The economic efficiency indicators are estimated as the strategical target in the article. These indicators include the expansion of production efficiency, profits, profitability, labour productivity. Economic efficiency indicators are planning. Those compiling plans and their realization are performed by the leaders.

*Аббасова М.Н. педагог
Бакинский Университет Бизнеса*

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОЙ РЕГЛАМЕНТАЦИИ НАЛОЖЕНИЯ АРЕСТА НА ИМУЩЕСТВО В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Açar sözlər: Cinayət işi, əmlak, əmlaka həbs qoyulma, zərər çəkmiş, istintaq hərəkətləri.

Keywords: Criminal case, property, putting an arrest on property, victim, investigation acts.

Ключевые слова: уголовное дело, имущество, наложение ареста на имущество, потерпевший, следственные действия.

Наложение ареста на имущество осуществляется с целью обеспечения гражданского иска, предъявленного во время производства по уголовному делу, либо в целях осуществления дальнейшей конфискации имущества (ст.248.1.1 УПК АР).

Сущность наложения ареста на имущество, в качестве меры обеспечения, в частности, гражданского иска, состоит в том, чтобы сберечь имущество обвиняемого, с целью дальнейшего возмещения имущественного вреда потерпевшему. Комментарий к УПК АР, сущность наложения ареста на имущество, раскрывает в форме фактического основания наложения ареста на имущества, которое он отождествляет в виде существования достаточных оснований полагать, что имущество на которое может быть наложен арест, может быть присвоен, спрятан либо уничтожен (1, с.716).

Наложение ареста на имущество, осуществляется по постановлению суда, при поступлении в суд мотивированного ходатайства следователя и соответствующего представления прокурора, осуществляющего процессуальное руководство предварительным расследованием (ст.249.2.-249.2.1. УПК АР). В то же время, УПК предусматривает возможность наложения ареста на имущество следователем, в счет обеспечения предъявленного гражданского иска, в случаях, не терпящих отлагательств, при наличии точных данных, позволяющих полагать, что имущество или предметы и средства, приобретенные преступным путем, были уничтожены, повреждены, испорчены, скрыты лицом, совершившим преступление или отчуждены им (ст.249.5. УПК АР). В случаях удовлетворения гражданского иска, если до вступления в силу приговора суда, не были приняты меры по обеспечению гражданского иска, суд обладает правом на осуществление этих действий (ст.354.2. УПК АР).

Круг имущества, на которое может быть наложен арест в обеспечение гражданского иска, установлен в ст. 248.3. УПК АР, согласно которой, к такому имуществу относятся - доля имущества обвиняемого, находящаяся в общей собственности супругов либо в общей собственности с иными лицами; имущество, которое было использовано в качестве орудия или средства для совершения преступления; предметы преступления; имущество, приобретенное либо увеличенное с помощью средств, нажитых в результате совершения преступления.

При изучении уголовно-процессуального закрепления рассматриваемого нами института требующим внимания фактом выступает отнесение отечественным законодателем наложения ареста на имущество к следственным действиям, а именно - к стадии досудебного производства по уголовному преследованию, о чем свидетельствует его законодательное закрепление непосредственно в разделе седьмом УПК АР «Досудебное производство по уголовному преследованию», в самостоятельной главе XXXII УПК АР. Данная глава раскрывает все вопросы относительно правового основания наложения ареста на имущество и его освобождение в порядке уголовного судопроизводства, порядок и определение стоимости имущества, на которое должен быть наложен арест и иные вопросы относительно уголовно-процессуальной процедуры его наложения.

Как известно, следственные действия - это строго регламентированные уголовно-процессуальным законом действия, проводимые специально уполномоченными на то лицами с целью собирания доказательств по делу для дальнейшего его разрешения. Меры же процессуального принуждения представляют собой предусмотренные уголовно-процессуальным законом процессуальные средства принудительного характера, применяемые в сфере уголовного судопроизводства уполномоченными на то должностными лицами и государственными органами при наличии оснований и в порядке, установленном законом, в отношении обвиняемых, подозреваемых и иных лиц для предупреждения и пресечения неправомерных действий этих лиц в целях успешного расследования и разрешения уголовного дела и выполнения иных задач уголовного судопроизводства (5, с. 369).

Из законодательного закрепления наложения ареста на имущество, а именно из статей 248 УПК АР и 158.1.1. ГПК АР вытекает что сущность рассматриваемого нами института заключается в описи имущества и запрещении собственнику или владельцу распоряжаться этим имуществом, а в необходимых случаях и пользоваться им.

При этом, учитывая, что меры процессуального принуждения - это тот процессуальный инструментарий, который предназначен для обеспечения надлежащего исполнения задач и целей уголовного процесса, и из природы наложения ареста на имущество вытекает, что его следует рассматривать в качестве одной из таких средств, применение которой в частности направлено на обеспечение гражданского иска или конфискации имущества. Иными словами, наложение ареста это определенный способ принуждения, в частности гражданского ответчика, удовлетворить гражданский иск.

Помимо этого, при рассмотрении уголовно-процессуальной регламентации наложения ареста на имущество, следует отметить, что конфискация имущества, как вид наказания - ст. 51 УК АР, была исключена из УК АР на основе Закона АР от 7 марта 2012 года №314-IVQD, и на основе этого же закона раздел VI УК АР был дополнен главой 15-1 «Специальная конфискация», тем самым понятие «конфискации имущества» было заменено понятием «специальная конфискация» и рассматривается как уголовно-правовая мера. К сожалению, в УПК АР данное изменение не нашло своего отражения, и ст. 248.1.1 УПК АР, как видно сохраняет понятие «конфискации имущества», что должно быть как вытекает из вышеизложенного изменено на понятие «специальная конфискация».

Отметим, что помимо указанной статьи 248.1.1 УПК АР, термин конфискация имущества встречается и в некоторых других статьях УПК АР (ст. 85.2.12, 86.2.7, 289.8.4, 290.2.8, 346.1.18, 346.1.9, 353.4.11, 353.5.3 УПК АР), где по нашему мнению также должны быть произведены изменения и данный термин должен быть переименован на «специальную конфискацию».

Список использованной литературы:

а) Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin kommentariyası/ С.Н.Мөvsүмовун, В.С.Кəримовун və Ə.Н.Һүсейновун redaktəsi ilə. «Digesta» nəşriyyatı, Bakı, 2007-ci il, 1320 s.
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsi. Bakı: «Hüquq Yayın Evi», 2013, 696 s.
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi. «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı. Bakı, 2011, 280 s.

б) на русском языке:

4. Гражданский-процессуальный кодекс Азербайджанской Республики www.taxes.gov.az/uploads/qanun/2011/mecelleler/mulki_prosessual_mecelle_rus.pdf
5. Лупинская П.А. Уголовно-процессуальное право РФ. - Учебник, 2009, 2-е изд., 1072с.

*Аббасова М.Н. педагог
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

**НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОЙ
РЕГЛАМЕНТАЦИИ НАЛОЖЕНИЯ АРЕСТА НА ИМУЩЕСТВО В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

Статья посвящена рассмотрению наложения ареста на имущество, являющегося одним из институтов уголовно-процессуального права, в рамках которой было исследовано непосредственно законодательное закрепление данного института, через призму действующего Уголовно-процессуального кодекса Азербайджанской Республики. При этом, было указано на некоторые недостатки законодательного закрепления наложения ареста на имущество и были даны предложения по совершенствованию УПК АР в части данного института.

*Abbasova M.N. müəllimə
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏMLAK ÜZƏRİNƏ HƏBS
QOYULMANIN CINAYƏT-PROSESSUAL TƏNZİMLƏNMƏSİNİN BƏZİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Məqalə cinayət-prosessual hüququn institutlarından biri olan əmlak üzərinə həbs qoyulması institutuna həsr olunmuşdur, və ona yanaşma məhz Cinayət-prosessual məəcəlləsi nöqtəyi nəzərindən həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda, əmlak üzərinə həbs qoyulma institutunun qanunverici çatışmamazlıqları nəzərdən keçirilmişdir və onları aradan qaldırmaq üçün bir neçə təkliflər verilmişdir.

*Abbasova M.N. teacher
Baku Business University*

S U M M A R Y

**SOME FEATURES OF CRIMINAL PROCEDURE REGLAMENTATION OF
PUTTING AN ARREST ON PROPERTY IN AZERBAIJAN REPUBLIC**

This article is dedicated to examination putting an arrest on property which is one of the institutes of criminal procedure. In the context of article this institute was examined across the prism of acting Criminal procedure code. At the same time, there was pointed out the defects of its legislative attaching and were given some offers for improving acting Criminal procedure code in the part of this institute.

**BAKİ BİZNES UNIVERSİTETİNİN “AUDİT” JURNALINDA
DƏRC OLUNMAQ ÜÇÜN NƏŞRƏ TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRİN
HAZIRLANMASI QAYDALARI**

Jurnala aid məqalələrin aşağıdakı ardıcılıqla – nəzəri, təcrübi hissələri və nəticələri əhatə etməklə tərtib olunması zəruridir:

1. Məqalələr 2 nüsxədən ibarət olmaqla jurnalın istiqaməti və quruluşuna uyğun tərtib edilərək yazılı və elektron variantında təqdim edilməlidir.

2. 2-ci nüsxənin sonunda müəllif imza etməli, iş yeri, ünvanı və telefon nömrələrini göstərməlidir.

3. Məqalələr təmiz, çap edilmiş halda qəbul olunur.

4. Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində açar sözlər verilməlidir.

5. Müəlliflərin təqdim etdiyi məqalədə vərəqin sol tərəfindən 2,5 sm, sağ tərəfindən 1,5 sm, aşağıdan 2,5 sm və yuxarıdan isə 3 sm boş yer saxlanmaqla çap olunaraq təhvil verilməlidir.

6. Məqalə və nəşr materialları hər bir vərəqdə 27-30 sətir, hər bir sətirdə 60-65 çap işarəsi olmaqla təqdim edilməlidir.

7. Həmin vərəqin baş tərəfində solda məqalənin mətninə uyğun UOT (УОТ) nömrəsi yazılmalı, sağda müəllifin soyadı, işlədiyi müəssisənin adı, ortadan altda isə məqalənin adı böyük hərflərlə yazılmalıdır. Məqalənin adı yığcam olmaqla məzmununu əhatə etməlidir.

8. Məqalənin çap olunmasının mümkünlüyü barədə müəllif məqalə ilə birlikdə iş yerindən mütəxəssis rəyi və protokoldan çıxarış təqdim etməlidir. Sonra isə məqalə jurnalın redaksiya heyətinin üzvlərindən birinə rəyə verilməlidir.

9. Jurnalın bir nömrəsində bir müəllif 1 məqalə, akademik və müxbir üzvləri isə 2 məqalə dərc edə bilər. Jurnalda Azərbaycan, rus və ingilis dilində məqalələr çap edilir.

10. Dərc olunduğu dildən əlavə başqa 2 dildə də məqalənin xülasəsi verilməlidir.

11. Xülasələrdə müəllifin (müəlliflərin) gəldiyi elmi nəticə, işin yeniliyi, tətbiqinin əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllifin (müəlliflərin) tam adı göstərilməlidir.

12. Məqalənin mətninin sonunda istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısı verilməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməlidir. Mətnə ədəbiyyat materiallarına istinad düz mötərizədə göstərilir.

13. Cədvəllər və şəkillər adları və sıra sayları yazılmaqla mətnə verilir. Cədvəllərin adları və sıra sayları cədvəlin üst tərəfində, şəkillərin adları və sıra sayları isə şəklın altında yazılmalıdır.

14. Təqdim olunan məqalənin həcmi A4 formatında 8-10 səhifədən çox olmamalıdır. Məqalənin mətni Times New Roman - 12 şrifti ilə (məsələn: Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası, ingilis dilində ingilis əlifbası) 1 intervalla yazılmış diskdə də təqdim olunmalıdır.

15. Məqalə rəydən alındıqdan sonra redaksiya heyətində müzakirə edilir və məqalənin dərc olunub - olunmaması barədə müəllifə xəbər verilir.

16. Məqalə müəllifə düzəliş üçün geri qaytarıldıqda müvafiq düzəlişlər edildikdən sonra köhnə mətnlə birlikdə redaksiyaya qaytarılır.

17. Məqalənin redaksiyaya daxil olma, təkrar işləməyə göndərildiyi və çap olunma tarixi sonda göstərilməlidir.

18. “Audit” jurnalı təsərrüfat hesablı olmaqla özünümaliyyələşdirmə prinsipi ilə ildə 4 dəfə (rəbədə bir dəfə) nəşr edilir. Müəyyən edilmiş ödəniş köçürmə və ya nağd yolla həyata keçirilir.

Korrektor: İSGƏNDƏROVA A.V.
Kompüter tərtibatçısı: ƏMRULLAYEVA H.C.
Kompüter operatoru: MƏMMƏDOVA V.X.
Texniki redaktor: BAĞIROV Ə.N.

Yığılmağa verilib: 12.05.2016
Çapa imzalanıb: 19.05.2016
Kağız formatı: A3
Tirajı: 1000

Bakı Biznes Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.